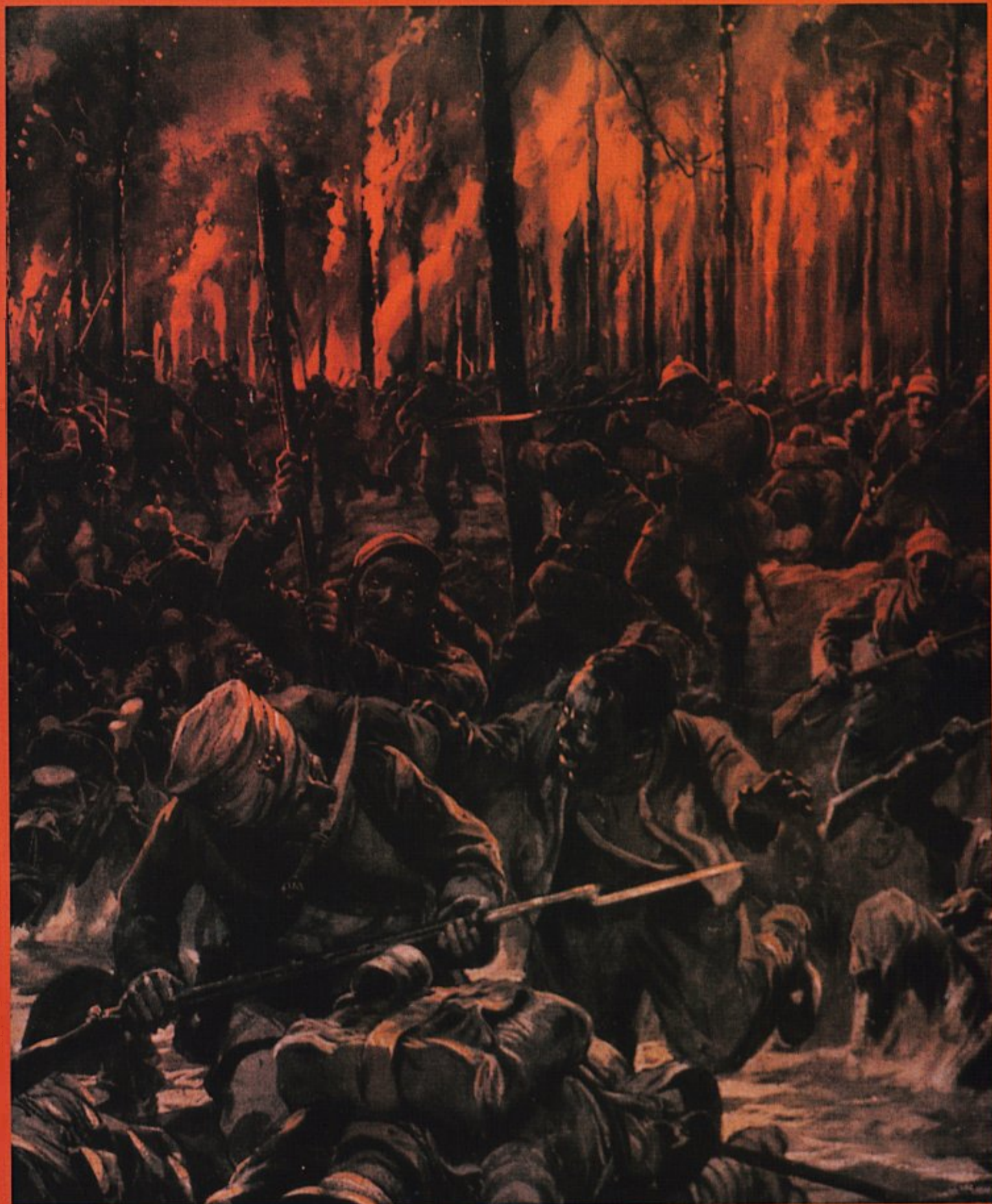

ZGODOVINA ZA VSE

leto V, 1998

VSE ZA ZGODOVINO

št. 1

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO

VSEBINA

Zgodbe, ki jih piše življenje

Jasna Mlakar

RAZVOJ MARIBORSKEGA VODOVODA

Die Entwicklung der Marburger Wasserversorgung

5

Rok Stergar

“POLITIČNI CILJI SLOVENSKE INTELIGENCE”

21

Nekaj drobcev o vohunih in vojaki

“Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz”

Einige Anmerkungen über Spione und Soldaten

Aleksander Lavrenčič

KO ŽIVAL POSTANE ČLOVEŠKA, SE NE ZMENI ZA KORENINE LASTNEGA DEBLA

30

Basni iz obdobja 1914-1918 / usode zamolčanih junakov vseh vojn

Wenn das Tier zum Menschen wird, kümmert es sich nicht um die
Wurzeln des eigenen Stammes

*Tierfabeln aus der Zeit von 1914 bis 1918 / Die Schicksale der
totgeschwiegenen Soldaten aller Kriege*

Metka Koder

“NA JUGU SE PONAVLJAJO ČASI OČETA RADECKEGA”

37

Vsakdanje življenje v Ljubljani med prvo svetovno vojno

“Im Süden wiederholen sich die Zeiten Vater Radetzky’s”

Das Alltagsleben in Laibach während des Ersten Weltkriegs

Davor Kernel

PISMA AVSTRO-OGRSKEGA VOJAKA 1917-1918

57

Briefe eines österreichisch-ungarischen Soldaten 1917 - 1918

Tone Ferenc

CELJSKI VOHUN WERNER STIGER

77

Der Cillier Spion Werner Stiger

Zapisi in pričevanja

93

Renato Podbersič

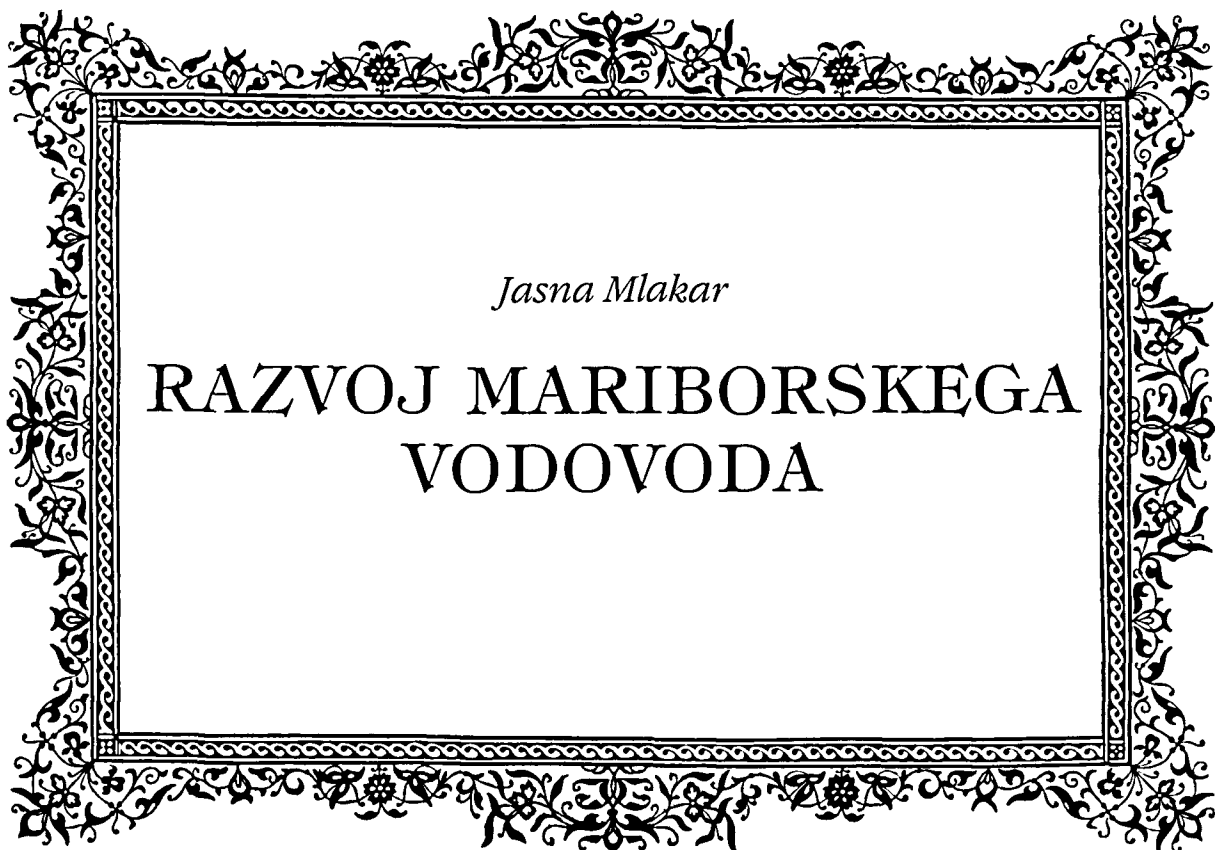
ŽELEZNI PTIČ JE PRILETEL Z NEBA
IN KONČAL NA NJIVI

Borut Batagelj

O IZVORU BLOŠKIH SMUČI

S knjižne police

99

Jasna Mlakar

RAZVOJ MARIBORSKEGA VODOVODA

Prodor higienizacijske politike in komunalni razvoj mesta

Ko je v drugi polovici 18. stoletja ukvarjanje s teorijo in prakso higiene v zahodno- in srednjeevropskih državah postalo javna zadeva, je bila visoko razvita kultura srednjega veka že zdavnaj pozabljena. Slikovite predstavitve srednjeveških kopalnih hiš demonstrirajo, da je umivanje telesa takrat bilo družabno dejanje: moško in žensko mestno prebivalstvo se je v te hiše skupaj prihajalo kopat in družiti, seksualna atraktivnost tega bolj ali manj nagega druženja spolov pa je h kopanju sodila z enako razumljivostjo kot milo. Tudi perila se ni pralo v domači izolaciji, ampak ob rekah in kasneje v pralnicah. Zaradi nevarnosti nalezljivih bolezni – predvsem razširitve sifilisa – in zaostritve moralnega kodeksa zgodnjega novega veka pa niso postali bolj tabuizirani le socialno – erotični aspekti telesne higiene, ampak se je čutenje in modeliranje telesa sploh spremenilo na način, ki je telesno čistočo kot sestavni del meščanskega vsakdana potisnil v ozadje življenjskih norm. Po sodobnih znanstvenih teorijah čisto telo ni bilo predstavljeno kot najboljši preprečevalec bolezni, ampak so – popolnoma nasprotno – vedno znova opozarjali pred za zdravje škodljivimi posledicami prepogostega umivanja. Profilak-

tično učinkovanje je bilo namesto tega pripisano aromam in močnim parfumom, ki naj bi telo, stanovanja in javne trge očistili miazem, to je bolezen povzročajočega smradu in hlapov.¹

Razsvetljeni impetus k optimizaciji družbe z znanostjo, skrbjo za uboge in zdravstveno politiko v drugi polovici 18. stoletja nikakor ni bil postavljen kot nadaljevanje prekinjenega razvoja telesne higiene, ampak kot čistost in urejenost javnih prostorov. Uveljavitev novih norm za individualno higieno se je najprej koncentrirala tam, kjer je bil opazen javni državni prijem: v vojski, v bolnišnicah in v zaporih. Tam so bili postavljeni novi standardi za čistočo stanovanja, obleke in telesa.² Higienizacijski proces se je le počasi približeval privatni individualni higieni, nekako v koncentričnih krogih od javnega prostora proti posameznemu telesu. Celo pri meščanstvu je moralo preteči še nekaj časa, da je poleg stanovanjske higiene in pranja obleke

¹ Ute Dantel, *Der unaufhaltsame Aufstieg der sauberen Individuums. Seifen- und Waschmittelwerbung im historischen Kontext*; v: Imbke Behnken (Hrsg.): *Stadtgesellschaft und Kindheit im Prozess der Zivilisation; Konfigurationen städtischen Lebensweise zu Beginn des 20. Jahrhunderts*; (Leske + Budrich), Opladen 1990

² *Ibidem*

tudi dnevno umivanje telesa postalo vsakdanji ritual.³

V predmarčni dobi se je misel, da se lahko boleznimi močno omejijo tako z izboljšanjem življenjskih in delovnih pogojev kot tudi z zdravstveno vzgojo delavcev in njihovih družin, pojavila le v redkih primerih. Tako je Robert Mohl že leta 1832 v svoji *“Polizei – Wissenschaft”* pisal, da pri izboljševanju razmer spodnjih slojev ne sme iti le za preprečevanje nalezljivih bolezni, ampak mora zdravstvena vzgoja vključevati tudi zdrava stanovanja in individualno telesno čistočo in biti *“podlaga za duhovni napredek in višjo nравnost spodnjih slojev”*.⁴ Vendar je takšna zahteva v tem času še ostala izjema. V osnovi je bila telesna higiena celo pri meščanstvu še dolgo omejena na preprečevanje zunanje nečistoče.⁵

Tudi javna higiena, v prvi vrsti kanalizacija, se je le počasi uveljavila. Povod, da so se začeli ciljno ukvarjati s problemom kanalizacije, so bile epidemije kolere. Te so sodobnike na poseben način strašile zato, ker je bila ta bolezen v Evropi prej neznana in so zdravniki proti njenemu širjenju in visoki smrtnosti ostali nemočni.⁶ V Evropo je prišla iz Azije. V Evropi je v letih 1831-1892 nastopila v štirih velikih epidemijah. Najkasneje po tretji epidemiji v letih 1863-1866 so tudi zadnji dvomljivci spoznali, da so nujno potrebne temeljite mestnohigienske reforme.⁷ Zato se lahko kolera označi za *“velikega reformatorja na področju zdravstva”* v 19. stoletju.⁸ Leta 1886 so Novice objavile članek dr. Ferdinanda Rojca, v katerem je svetoval ukrepe, ki ščitijo pred kolero: *“Ko je kolera uže v deželi, treba je, da se drži teh pravil, kdor se je hoče obvarovati:*

1. Ko moraš iti k svoji potrebi ti in tvoja družina, hodi vedno le v svoje stranišče, nikar ne v ptuje. Ob kolero je boljše iti na prosto k svoji potrebi, na polje, kakor na ptuje stranišče.
2. Ne pusti, da bi kdo drugi šel v tvoje stranišče k svoji potrebi razven tvoje družine. Tvoje stra-

nišče naj bo samo za te in za tvoje ljudi, nikdar pa ne za druge.

3. Ne jemlji ob času kolere ptuje obleke, posebno ne ptujega perila v svojo hišo, da bi ga hranil; tudi ne da bi ga prala tvoja žena ali kdo drugi iz tvoje hiše.
4. Ko vodo piješ, ne pij je kar naravnost iz škafa ali iz studenca, kakor do zdaj; temveč zavrij jo, pusti jo en čas vreti, potem jo ohladi in jo pij. Ker je pa taka voda plehka, pomešaj jo s kako rečjo, na priliko z vinom, z jesihom, z mlekom ali s sladkorjem, in potem jo pij. Bogati ljudje pa naj pijemo mineralne vode, na priliko Giesshüvler, Römmerquelle, kisle vodo iz Rogatca (Aqua di Cilli) in druge, pomešane z malinčnim sokom, ali z vinom ali z mlekom; ali pa naj pijejo vino ali pivo.
5. Kruh jej tak, ki ni šel skozi mnogo rok; če ga kupuješ od peka, pazi, da ga naravnost iz njegove roke dobiš, če mogoče, precej ko ga iz peči jemlje. Ako je bil kruh uže v mnogih rokah, bi znal biti umazan s takimi rečmi, ki bi ti mogle povzročiti kolero.
Vse drugo, kar ješ, jej in zaužij le kuhano ali pečeno; surovega nič, tudi sadja ne.
6. Ako si prišel v dotiko s takimi ljudmi ali rečmi, o katerih misliš, da si si morda umazal roke s stvarjo, ki povzroči kolero, tedaj precej si očisti roke, predno ješ ali predno se z njimi po obrazu brišeš ali šlataš. Kako to? To tako, da si uniješ roke v vodi, v kateri je raztopljen strup, ki umori ono stvar, katera more povzročiti kolero. Precej potem, pa ne da bi si roke obrisal, umij si jih, da ono strupeno vodo ž njih spereš, še v navađni domači, pa prekuhani vodi, kakor sem jo zgoraj pod številko 1 opisal. Zdaj še le imaš čiste roke in moreš ž njimi jesti. Kje se pa dobi ona strupena voda, ki umori tisto stvar, ki povzroči kolero? Ta voda se dobi v lekarnicah na prepis kakega zdravnika, tudi slavna c. kr. žandarmerija jo kakkrat ima iz gore navedenega vzroka.⁹

Komunalna dejavnost mesta Maribor je bila do srede 19. stoletja skromna in temu primeren tudi videz mesta. Ulično kanalizacijo so nadomeščali odprti jarki, v katere so bili speljani hišni žlebovi. Pločnikov in uličnega tlaka ni bilo. Stopnjo mariborske javne higiene kaže tudi dejstvo, da je dimnik postal sestavni del stanovanja šele v drugi polovici 18. stoletja in da je

³ Ibidem, str. 45.

⁴ Jürgen Reulecke, *Die Politik der Hygienisierung; v: Imbke Behnken (Hrsg.): Stadtgesellschaft und Kindheit im Prozess der Zivilisation; Konfigurationen städtischen Lebensweise zu Beginn des 20. Jahrhunderts; (Leske + Budrich), Opladen 1990, str. 16.*

⁵ Ibidem.

⁶ Jürgen Reulecke, *Die Politik...*, str. 18.

⁷ John von Simpson, *Kanalisation und Städtehygiene im 19. Jahrhundert, Düsseldorf 1983, str. 9.*

⁸ Jürgen Reulecke, *Die Politik...*, str. 18.

⁹ Ferdinand Rojca, *Kako se varovati kolere, ako je uže v deželi; Novice gospodarske, obrtniške in narodne, list 38, Ljubljana, 22. septembra 1886, str. 300.*

Maribor na začetku stoletja

bila črna kuhinja v navadi še do srede 19. stoletja.¹⁰ Javno razsvetljavo so do leta 1832 nadomeščale gostilniške svetilke, nato pa oljenke, ki pa so gorele le v temnih nočeh. Greznice so praznili na mestnih njivah.¹¹ V mestnem jedru so bile zbrane še vse dejavnosti: klavnica v Vojašniški ulici, bolnišnica, sirotišnica in obe šoli na Slomškovem trgu, kasarni v bivšem minoritskem samostanu ter v svobodni hiši na vzhodnem delu Glavnega trga, vojaško skladišče na Slomškovem trgu 20, okrožni urad (od leta 1785 do leta 1806 v Oreškem dvoru, nato od leta 1806 do leta 1852 v bivši špitalski cerkvi), pošta v Jurčičevi ulici 8, gledališče, kazino v Vetrinjskem dvoru, osrednji gostilni Pri zlatem levu in Pri zlatem jelenu, meščanska promenada na Koroški cesti, sprehajališče v Ljudskem vrtu z vilo Langer.¹²

Velika medicinska odkritja v drugi polovici 19. stoletja so prebudila tudi Maribor, da je po hitel z izgradnjo najpomembnejših komunalno-

higienskih naprav.¹³ Komunalna dejavnost mestne občine se je začela šele z vlado Andreja Tappeinerja (1861-1867) in ustanovitvijo Mestne hranilnice leta 1862, nadaljeval jo je župan Aleksander Nagy (1886-1902). Še istega leta so pripravili kanalizacijo Gosposke in Jurčičeve ulice ter Ulice 10. oktobra. Ulice so tudi tlakovali in jih opremili s pločniki. Označili so jih s pločevinastimi tablicami in leta 1863 uvedli javno razsvetljavo s petrolejkami, ki so zamenjale oljenke iz leta 1832. Plinsko razsvetljavo so uvedli šele po zgraditvi plinarne leta 1870. Kanalizacija se je v naslednjih desetletjih izvajala tako dosledno, da so bile do prve svetovne vojne kanalizirane vse obzidane ulice na levem bregu Drave. Podlaga za to obsežno akcijo je bil generalni kanalizacijski načrt iz leta 1906, katerega napaka je bila, da ni predvidel zbirnega kanala, ki bi odvajal kanalsko vodo v Dravo izven mesta. Po letu 1926 je z izgradnjo kanalizacije nadaljeval takratni mariborski mestni svet, in to posebno v zahodnih mestnih predelih, v Orešju in na Partizanski cesti, tako da je bilo leta 1938 kanaliziranih 73 % vseh mariborskih cest in ulic.¹⁴ Z razvijajočo se kanalizacijo so se urejala tudi cestišča

¹⁰ Eman Pertl, *Zgodovina mariborskega zdravstva, v: Maribor skozi stoletja, Založba Obzorja, Maribor 1991, str. 572.*

¹¹ Jože Curk, *Maribor (Urbanistično - gradbeni zgodovinski opis); ČZN, 1966, str. 80.*

¹² Jože Curk, *Urbana in gradbena zgodovina Maribora, v: Maribor skozi stoletja, Založba obzorja, Maribor 1991, str. 538.*

¹³ Eman Pertl, *Zgodovina mariborskega zdravstva..., str. 573.*

¹⁴ *Ibidem.*

in tako je že v sedemdesetih letih 19. stoletja Partizanska cesta dobila tlakovano vozišče, Glavni trg tlak iz sekanih prodnikov, Slovenska in Vetrinjska ulica tlak iz granitnih kock, Gospoška ulica pa iz klinkerjev. Škropljenje ulic se je začelo leta 1877 oziroma leta 1884, požarna bramba pa je bila ustanovljena leta 1871. Z že omenjenim nastankom plinarne se je postopoma širila plinska razsvetljava, ki je do konca stoletja zamenjala petrolejke na Partizanski cesti, v Gosposki ulici, na Glavnem in Slomškovem trgu ter v njihovi okolici, leta 1902 pa je zagorela tudi v Magdalenskem predmestju.¹⁵

Konec 19. stoletja so začeli popularizirati telesno higieno. V osemdesetih letih je v Nemčiji nastala javna diskusija o kopališčih. Predstavljene so bile ljudske kopalnice s prhami, namenoma reducirane na najenostavnejše. S tem je bila postavljena podlaga za javno telesno čiščenje.¹⁶

Izhajajoč iz puritanskih kopalnih ciz, s katero je bil kopalec odpeljan v vodo in ostal popolnoma skrit pred pogledi, se je s kopalnim šotorom razvilo prvo kopališče. Najprej še ločena moško in žensko kopališče se ob prelomu stoletja združita v eno kopališče, pri katerem pa ostanejo bazeni ločeni po spolu. Sem sodijo tudi kavarne in restavracije, ki prejšnjo, umivanju namenjeno kopel, spremenijo v veselo doživetje. Okrašene, razsvetljene kopalne dvorane ne kažejo več vzgojne, funkcionalni higieni namenjene vrednosti ljudskih kopalnic s prhami.¹⁷

V Mariboru se leta 1847 omenja toplo kopališče ob Dravi, pa tudi dravsko kopališče vzhodno od vodnega stolpa. Znano je bilo Kartinovo kopališče v Strossmayerjevi ulici, ki je v sedemdesetih letih 19. stoletja nudilo parno, pršno in kadno kopel. Drava ni bila najbolj primerna za kopanje, ker je bila prehladna in prederoča. Zato dravska kopališča niso nikoli prav uspevala, spodletel pa je tudi poskus kopališča pri Treh ribnikih. Leta 1893 so v Kopališki ulici (današnja Svetozarevska ulica) zgradili kopališče s kadmi, parnimi kopelmi in prhami.¹⁸

¹⁵ Jože Curk, *Maribor...*, str. 82.

¹⁶ Klaus Mönkemeyer, *Schmutz und Sauberkeit. Figurationen eines Diskurses im deutschen Kaiserreich; v: Iubke Behnken (Hrsg.): Stadigesellschaft und Kindheit im Prozess der Zivilisation; Konfigurationen städtischen Lebensweise zu Beginn des 20. Jahrhunderts; (Leske + Budrich). Opladen 1990, str. 67.*

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Eman Pertl, *Zgodovina mariborskega zdravstva...*, str. 573.

Nastajanje najpomembnejših mariborskih higiensko-komunalnih naprav je potekalo v naslednjem vrstnem redu: leta 1867 pogrebni zavod, leta 1870 plinarna, leta 1871 so zasadili mestni park in leta 1902 zgradili vodovod. Pred vodovodom so Mariborčani uporabljali mestne vodnjake. Leta 1902 so zgradili moderno mestno klavnico in leta 1914 premestili pokopališče iz mesta na Pobrežje.¹⁹

Postavitev mariborskega vodovoda

Prebivalstvo Maribora je do zgraditve vodovoda dobivalo vodo iz javnih in zasebnih vodnjakov. Vsaka stanovanjska hiša je na dvorišču ali vrtu imela svoj lasten vodnjak.²⁰ Jaški mnogih vodnjakov so bili zgrajeni le iz rahlo povezanih, prepustnih kamnov, nahajali pa so se na nečistem dvorišču ali ob umazani in prašni cesti, celo v neposredni bližini greznice, gnojšča ali svinjske staje, katerih gnijoče tekočine so brez težav prodirale v zemljo. Če je kanal, prav tako sestavljen le iz rahlo povezanih kamnov, ki je odvajal umazano vodo hiš in ulic, tekkel v zemljo ob vodnjaku, je bila tudi voda takšnega vodnjaka onesnažena v visoki stopnji, čeprav je lahko bila popolnoma jasna, sveža in dobrega okusa.²¹ Takšna oskrba prebivalstva z vodo je bila v sanitarnem pogledu seveda nevarna. Vendar vse do osemdesetih let 19. stoletja ni bilo pravega zanimanja za probleme oskrbe Maribora s pitno vodo. Leta 1882 so na sestanek mariborskega mestnega sveta povabili mestnega fizika, ki je že nekaj časa redno pregledoval mariborske vodnjake. Kemična in bakteriološka analiza je pokazala, da je bila voda v več kot šestdesetih vodnjakih na področju mesta neužitna predvsem zaradi prisotnosti organskih sestavin in patoloških klic. Ti porazni rezultati so bili prvi resni opomin, da takšno stanje predstavlja nevarnost za zdravje prebivalstva in da je nujno potrebno čimprej načeti vprašanje skupne oskrbe s higiensko neoporečno, zdravo pitno vodo.²²

Robert Spiller, profesor na mariborski realki, je leta 1884 v njenem letnem poročilu objavil

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Tone Dobrajc, *Mariborski vodovod.*

²¹ Robert Spiller, *Beitrag zur Kenntnis der Marburger Brunnenvasser. (Separat-Abdruck aus dem XIX Jahresberichte der k. k. Staatsoberrealschule in Marburg). Druck und Verlag von Ed. Janschitz Nachf. (L. Kralik) in Marburg, 1889, str. 8.*

²² Tone Dobrajc, *Mariborski vodovod.*

rezultate svojega večmesečnega laboratorijskega dela. Raziskal je dvaindvajset mariborskih vodnjakov, med katerimi sta se le dva izkazala kot popolnoma ustrezna, in sicer sta bila to vodnjak v hiši dr. Wallente v Tegetthoffovi ulici in pa vodnjak učiteljišča v Mestni ulici. Kot pokazatelje oporečnosti ali neoporečnosti vode je navedel prisotnost naslednjih snovi v vodi:

- solitrne kisline; dovoljena količina le-te se giblje v razponu 4 – 27 mg/liter vode, njena vsebnost v neoporečnih vodnjakih je znašala 18,6 oziroma 19,2 mg/liter, vsi ostali vodnjaki pa so v litru vode vsebovali več kot 30 mg solitrne kisline. Pri tem so kot posebno nevarni izstopali vodnjak v Tegetthoffovi ulici 24, ki je vseboval 161,5 mg solitrne kisline/liter, vodnjak Café Picl z vsebnostjo 80,4 mg/liter in pa vodnjak Casinoja z vsebnostjo 101,3 mg solitrne kisline/liter vode;
- organskih substanc, predvsem živalskega izvora; njihova količina v litru vode se lahko giblje v mejah 30 – 40 mg. Ta maksimum je bil prekoračen le pri vodnjaku kasarne Franca Jožefa, ki je vseboval 31 mg organskih substanc/liter vode;
- amonijaka; pitna voda se označi kot slaba, če v litru vode vsebuje več kot 0,1 mg te snovi. To količino so prekoračili le vodnjak kasarne Franca Jožefa z 0,25 mg amonijaka/liter in pa še štirje drugi vodnjaki;
- dušikove kisline; ta v dobri vodi ne sme biti prisotna. Skrajno dovoljena količina znaša 0,05 mg/liter in tega maksimuma ni dosegel nobeden izmed dvaindvajsetih preiskovanih vodnjakov, vendar jih je bilo le sedem, ki so bili popolnoma brez nje. V tem oziru je bil najslabši vodnjak v Splavarski ulici 2.²³

Mariborski vodnjaki so vsebovali srednje trdo vodo s 14 – 18 trdotnimi stopinjami. Vodnjaka bolnišnice in šole v Magdalenskem predmestju sta vsebovala skoraj mehko vodo (10,2 in 12,5 trdotne stopinje), vodnjak kasarne Franca Jožefa pa popolnoma mehko vodo (7,88 trdotnih stopinj). Za določanje trdotnih stopinj je Spiller meril količino kalcija v vodi. Največ ga je vseboval vodnjak na Glavnem trgu, najmanj pa vodnjak kasarne Franca Jožefa. Pri določanju trdote vode je pomembna tudi vsebnost magnezija. Tega je bilo največ v vodi vodnjaka učiteljišča, vodnjak kasarne Franca Jožefa pa ga v svoji vodi ni vseboval prav nič.

Kljub kritičnemu stanju je minilo še precej časa, preden so začeli s predpripravami za vodovodna dela, kajti mestna uprava se je morala bojevati s premožnejšimi hišnimi lastniki, ki so se bali novih davčnih bremen. Zato je mestni svet šele leta 1886 po težkih bojih izglasoval sklep, da poišče projektanta, ki bo izdelal načrte za vodovod.²⁴

C. kr. višji inženir Ritter von Neubauer je občinskemu svetu predložil delo, ki ga je *Marburger Zeitung* objavila pod naslovom *Hochquellenleitung für Marburg*. Von Neubauer razlaga, da večina mestnih predelov leži na aluvialnem področju reke Drave, kjer se v višini gladine reke Drave nahaja njena ponikalnica. Ta ponikalnica se dviguje s pomočjo črpalke. Na desnem bregu Drave so črpalni vodnjaki globoki 20 – 25 metrov, na levem bregu, ki leži nižje, pa se voda nahaja že v globini 12 metrov. Voda, dvignjena s črpalko, nikakor ni dobra, čeprav priteka skozi debele prodnate plasti in je zato dobro filtrirana. Ne vsebuje le zelo veliko apnenčastih sestavin, ampak tudi rastlinske in živalske snovi. Zato je škodljiva zdravju. Kjer se preneha prodnata podlaga, dajejo črpalni vodnjaki vodo le tani, kjer špranja v kamniti podlagi posreduje kakšen majhen izvir, kar pa je prepuščeno naključju. Če do tega ne pride, je pridobivanje vode onemogočeno.²⁵

Nekateri mariborski industrijski obrati in Južna železnica so za polnjenje parnih kotlov dobivali dravsko vodo, ki se je dvigovala s pomočjo črpalk. To je pa bilo povezano z velikimi stroški. Direkcija Južne železnice se je tudi pritoževala nad vsebnostjo apnenca v dravski vodi, saj se je zaradi njene uporabe tvoril kotlovec, ki je hitro poškodoval parne kotle. Podobno pomanjkljivost so ugotovili tudi drugi podjetniki. Von Neubauer opozarja tudi na potrebo po škropljenju cest in ulic. "*Za škropljenje mariborskih ulic se mora voda kupovati in dovajati od gospoda Götza in mizarskega mojstra Rießa, s tem pa nikakor ne more biti doseženo zadovoljivo, iz zdravstvenih razlogov potrebno škropljenje ulic.*"²⁶ V prid spremembi vodnih razmer je govorila tudi požarna varnost, zaradi katere so morali izkopati vodnjake čim bližje dravskemu toku. Vendar je razdalja med najnižjo gladino

²⁴ Tone Dobrajc, *Mariborski vodovod, primerjaj z: Uroš Mencinger, Naša voda: včeraj - danes - jutri.*

²⁵ Ritter von Neubauer, *Hochquellenleitung für Marburg, Marburger Zeitung, št. 71, Maribor, 13. junij 1888, str. 1.*

²⁶ *Ibidem.*

²³ *Marburger Zeitung, št. 89, Maribor, 25. junij 1884, str. 1.*

Tegetthoffova – sedanja Partizanska – cesta pred prvo svetovno vojno

reke Drave in najvišjo točko mesta znašala 36,42 metra, pri čemer bi celo parne brizgalke težko opravile nalogo. Prebivalci Maribora so poleg tega, da je bila voda preslaba, dobivali tudi premalo vode. V enem dnevu je enemu prebivalcu pripadlo le osem litrov vode.²⁷

Na vzhodnem grebenu Pohorja izvirajo drug blizu drugega mnogi potoki. Nobeden izmed teh potokov se nikoli ne izsuši in celo pozimi dovajajo več kot 50 litrov vode/s. Vendar von Neubauer opozarja, da se na tem področju nahaja apnenec, tako da z ozirom na polnjenje parnih kotlov to vodovje ne pride v poštev za vodovod. Na severnem grebenu Pohorja izvirajo Limbuški potok, Bistrica, Lobnica ali Smolnica, Sv. Lovrenc in drugi majhni potoki. Limbuški potok se pogosto popolnoma izsuši, medtem ko ostali potoki nikoli ne ostanejo brez vode. Vsi ti potoki izvirajo zelo visoko, skoraj pod Veliko Kopo, vendar dobivajo pritoke tudi mnogo nižje. Majhni potoki so na razpolago tudi na vmesni poti. Izvirji teh potokov se nahajajo na granitnih in gnajsastih kamninah. Apnenca na severnem področju Pohorja ni. Von Neubauer je izmed vseh teh potokov obravnaval le Lobnico in Sv. Lovrenc, ker so bile znane meritve vod-

nih množin teh potokov pri majhnem vodnem stanju, ostali potoki pa ne dovajajo zanesljivo zadostnih količin vode. Zelo visoko, pod lobniškim slapom, kjer se spodnji izviri in drugi vodni dotoki še ne izlivajo v potok, so ob priliki podelitve dovoljenja za splavljanje lesa gospodstvu Fala leta 1872 izmerili vodno množino Lobnice pri majhnem vodnem stanju in dobili rezultat 150 litrov/s. Visoko c. k. namestništvo je določilo, da se les ne sme splavljati tako dolgo, dokler po prosti strugi ne teče 34,96 kubičnih čevljev vode (1102 litra). V ta namen je bil postavljen merilec, ki je v času von Neubauerjevega raziskovanja še vedno obstajal. Lastnik parnega mli- na v Mariboru Franz je zaradi načrta električnega motorja znova izmeril vodno množino Sv. Lovrenca in dobil rezultat 1000 litrov/s.²⁸

Čeprav dovod potoka Sv. Lovrenc ne bi povzročal nobenih tehničnih težav in tudi velika oddaljenost ni predstavljala ovire, bi bili stroški izdelave vodovoda vendarle dražji, kot če bi za vodovod uporabili Lobnico, saj bi bila dolžina vodovoda za devet km daljša, pridobitev posebne vodne pravice pa bi bila zaradi večjih obratov dražja. Zato von Neubauer predlaga izvire potoka Lobnice in si prizadeva dokazati, da bo-

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

do izviri tega potoka popolnoma zadostovali za vodno oskrbo Maribora in dovajali dobro vodo. Pri računanju potrebne vodne količine je von Neubauer upošteval tudi največji porast prebivalstva in pa dvig industrije. Maribor je imel v tem času okoli 20.000 prebivalcev, vendar je računal vodno količino za 40.000 prebivalcev in določil poleti, ko je potrebno škropiti ulice ter z vodo v obilni meri oskrbovati vrtove, kopališča in bolnišnice, največjo količino vode - 100 litrov na prebivalca dnevno. To je količina vode, ki je po izkušnjah velikih industrijskih mest vedno zadostovala celo pri obsežni industriji. Razen tega se je ločeno oziral na potrebe Južne železnice. Predlaga, da se vodovod dotira s 50 litri/s, pri čemer bi v Maribor priteklo 4.320.000 litrov vode na dan, od tega bi na Južno železnico odpadlo 320.000 litrov vode, v ostale industrijske namene pa 150.000 litrov vode. To količino vode je računal res v obilni meri, saj je v njegovem času prebivalstvu pripadalo le 160.000 litrov, industriji 100.000 litrov, Južni železnici pa največ 200.000 litrov vode, torej skupno 460.000 litrov vode dnevno.²⁹

Na vprašanje o kvaliteti vode z raziskovanjem ni težko odgovoriti. Izviri posedujejo pri enakih terenskih razmerah vedno enako vodo, ker tudi padavine dajejo vedno enako vodo. Torej je treba preiskovati zemljo, kamnine področja, na katerem se nahajajo izviri. Na področju izvirov Lobnice se v globini nahaja le granit, v zgornjih plasteh pa gnajs, granit, nekaj skrilavca, toda nič apnenca. Izviri se nahajajo tako visoko, da so humusne plasti pri gladini izvira zelo majhne.³⁰ Velika dovodna oddaljenost ne pogojuje velikega porasta temperature, ker so vodovodne cevi položene tako globoko, da ne more prodreti niti poletna vročina niti zimski mraz. Von Neuba- uer postavlja za zgled dunajski vodovod, ki do- vaja vodo z mnogo večje razdalje, kot je med Mariborom in lobniškimi izviri, kar šteje kot dokaz, da voda v še mnogo daljšem vodu ne prina- ša nobene ali vsaj zelo majhno spremembo tem- perature. Vodovod bi posebno od izvira do pr- vega rezervoarja skoraj po celotni dolžini po te- renskih razmerah ohranjal tako velik padec, da bi hitrost vode znašala 1,5 - 2 m/s; torej bi se bilo treba temperaturne spremembe še manj bati. Lobnica se torej zdi von Neubauerju po- polnoma primerna za vodovod, njeno vodo

ocenjuje za popolnoma zdravo, osvežujočo in takšno, da pri njeni uporabi popolnoma odpa- de tvorba kotlovca pri polnjenju parnega kot- la.³¹

Približni izračun stroškov je von Neubauer namenoma računal precej visoko, da bi se pre- prečilo prekoračenje vsote, namenjene gradnji. Z upoštevanjem vsote 10.000 florintov za os- novne rešitve in 50.000 florintov za pridobiva- nje vodne pravice bi postavitev celotnega vodo- voda znesla 454.960 florintov, 53 kron, z ozirom na zanesljiv prihranek 1,1 % 450.000 florintov. Po 23. členu vodnega zakona mestne občine Maribor je bila vodna pravica priznana le toliko, kolikor niso obstajale že starejše pravice, kar pomeni, da se mestu lahko prisodi le presežek vode, ki ga obstoječi industrijski obrati ne po- trebujejo. Von Neubauer razlaga, kako je glede na namen ustanove in pomisleka vredne stroš- ke neizogibno potrebno, da se v prvi vrsti po- stavi pravica mesta do vode, in sicer neodvisno od pravic tovarnarjev. Po 30. - 32. členu vodne- ga zakona bi si morali prizadevati za ekspro- priacijo privatne vodne pravice v prid vodovo- da ali pa za doseg poravnave in odkupa obsto- ječe pravice. Gospodstvo nad Lobnico je imela zlasti Fala in le nekateri majhni mlini in žage na vodni pogon; namakanja pašnikov ni bilo. Obrati na Lobnici so obratovali z vodnim pogo- nom 50 litrov/s. Poleti ima Lobnica večinoma toliko vode, da je velik del neuporabljen prosto odtekal v potočno strugo in le v nekaterih zelo suhih dneh so obrati porabili celotni vodni do- tok. *"Potem ko je gospod Franz s poravnavo ze- lo lahko in poceni pridobil veliko vodno silo so- sednjega potoka Sv. Lourenc (500 konjskih mo- či), imam najboljše upanje, da bo mestni občini uspelo sorazmerno poceni pridobiti vodno pra- vico za vodovod. Kot odškodninsko vsoto sem v izračun stroškov postavil celo 50.000 florin- tov".*³²

Z vodovodom po von Neubauerjevem načrtu bi v Maribor pritekalo 4.320.000 litrov vode na dan, torej 1.576.800.000 litrov ali 1.576.800 hek- tolitrov vode na leto. Če bi se za hektoliter vode plačevalo 0,2 kroni, bi se letno pobralo 31.536 florintov. V tem primeru bi se kapital, porabljen za gradnjo, obrestoval sedemodstotno. Po von

²⁹ Ibidem, Marburger Zeitung, št. 72, Maribor, 15. junij 1888, str. 1.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem, Marburger Zeitung, št. 73, Maribor, 17. junij 1888, str. 2.

³² Ibidem, Marburger Zeitung, št. 74, Maribor, 20. junij 1888, str. 2.

Grajska – sedanja Slovenska – ulica ok. 1900

Neubauerjevem predlogu bi bila le Južni železnici in industrijskim podjetjem odkazana določena količina vode kot maksimalni prejem proti plačilu določenega letnega zneska, privatnim osebam pa bi bila nasprotno količina vode prosto na razpolago proti plačilu majhnega letnega zneska po glavi. Za javne potrebe bi ostanek kri-la mestna komuna iz občinskih sredstev.³³ Če bi bil predlog sprejet, bi vsak prebivalec Maribora za prosto porabo vode plačal le 50 kron na leto. Pri približno 20.000 prebivalcih bi bila dosežena letna renta 10.000 florintov. Če bi mestna občina za vodo, ki se uporablja za komunalne namene, prispevala 2.750 florintov iz občinskih sredstev, bi bil vključno z ostalimi zneski celoten kapital 5,5 % obrestovan.³⁴

Ritter von Neubauer še enkrat navaja argumente, ki opozarjajo na nujnost izgradnje vodovoda:

- zaradi napeljave izvirske vode se poveča zdravje prebivalstva;
- nastane možnost, da se pozidajo zemljišča, ki bi jih sicer bilo težko uporabiti;
- poveča se protipožarna varnost, ker bi bili hidranti oddaljeni drug od drugega le dvesto

metrov in bi lahko požarna bramba vsak požar hitro in brez težav pogasila;

- nastane možnost, da se na ustreznih mestih uredi več kopališč in priskrbi izdatno škropljenje ulic;

Priporoča tudi naslednje predloge:

- operat vodovoda naj bo natančno preizkušen in adjustiran;
- štiri do šest zanesljivih oseb naj v bivališčih, postavljenih čim bližje izviru, prebiva tri ali štiri dni v visokem poletju pri najmanjšem vodnem stanju in enako pozimi prav tako pri najmanjšem vodnem stanju ter ponovno izmeri vodo pri vseh izviri po separadni instrukciji;
- pri zemljiških lastnikih (posestvo Fala...) naj se dosežejo dovoljenja za potrebne meritve in postavitev za raziskavo potrebnih naprav;
- začne naj se preiskovanje, od katerega izvira se lahko pričakuje, da bo dal vso ali vsaj velik del za vodovod potrebne vode.³⁵

Dunajski inženir Passini je leta 1888 mestni občini predložil svoj projekt mestnega vodovoda. Izvršil je prva hidrološka raziskovanja na tistih mestnih področjih, kjer naj bi se nahajala

³³ *Ibidem.*

³⁴ *Ibidem, str. 3.*

³⁵ *Ibidem.*

voda, primerna za vodovod. Pri tem je sodeloval s profesorjem Kolmanom, inženirjem iz Frankfurta na Maini, ki ga je med drugimi priporočila tudi *Deutsche Wasserwerks - Gesellschaft*.³⁶ Pregledala sta predvsem izvirke na Studencih in na desnem bregu Drave pod Ruško cesto. Kemična analiza je pokazala, da nekateri od teh izvirkov zaradi organskih primesi in amonijevih spojin niso primerni za zajetje. Ing. Passini je izdelal podrobno poročilo o geoloških, klimatskih in hidroloških razmerah ter na njihovi osnovi izdelal dve različici vodovoda. V prvi varianti je obdelal izvirka na Studencih, ki bi jih zajel in to zajeto vodo s črpanjem potiskal v rezervoar na levem bregu Drave. Meritve so pokazale izdatnost izvirkov 30,9 litrov v sekundi. Kot drugo možnost je podrobno raziskal pohorske izvire, in sicer je v letu dni sistematično pregledal in izmeril skoraj vse izvire in potoke na vzhodnem in severnem predelu Pohorja do Klopnega vrha in Lobnice. Rezultati so pokazali velike razlike med letnim in zimskim časom tako v količini kot tudi v temperaturi vode. Vendar tudi Passinijevega projekta mariborska občinska uprava ni odobrila.³⁷

Potem ko je že leta 1884 opravil preiskavo dvajsetih mariborskih vodnjakov, katerih večina se je izkazala za onesnažene, je Robert Spiller leta 1888 raziskavo razširil na številčnejše vodnjake, testiral isto vodo večkrat in v različnih letnih časih, da bi spoznal vpliv nihanja podtalnice. Za prvi in najpomembnejši nalogi javne zdravstvene oskrbe je Spiller štel vzdrževanje čistoče v človeških bivališčih in oskrbo krajev s čisto, pitno in uporabno vodo. *„Za moderni način življenja je značilno, da skoraj povsod prevladuje nekakšna brezbriznost do kvalitete pitne vode, ki je na razpolago. Koliko jih je popolnoma pozabilo, da je čista, hladna voda najdragocenejši, najbolj osvežujoč užitek, brez katerega ne smemo, niti ne moremo biti, ki mladim in starim, zdravim in bolnim enako nudi najčistejšo krepčilo!“*³⁸ Da ne bi ugotavljal kvalitete vsakega posameznega vodnjaka, se je Spiller omejil na to, da je raziskal 5 - 6 vodnjakov z glavnih mestnih ulic in trgov. Magdalensko predmestje je popolnoma izpustil, ker so prejšnje raziskave pokazale, da je ta mestni predel, kar dokazujejo tudi analize vodnjakov obeh kasarn, razpolagal

z mnogo mehkejšo in čistejšo vodo kot lastno mesto. Tudi med vodnjaki globoko ležečih mestnih predelov, ki dovajajo skoraj čisto dravsko vodo, je zaradi pomanjkanja časa raziskal le nekatere. V celoti je raziskal 63 mestnih vodnjakov, večino štiri ali petkrat. Analizo je omejil na tiste sestavine, ki so najvažnejše za sanitarno oceno vode, namreč določanje trdote, solitrne kisline, dušikove kisline, amonijaka in organskih substanc.³⁹

Primerjava analiznih rezultatov za posamezne vodnjake je pokazala, da se trdota vode postopoma zvišuje od Drave navzgor v višje ležeče predele in prav tako v smeri od zahoda proti vzhodu. Na enak način (če pri posameznih vodnjakih ni posebno velik vpliv lokalnega onesnaženja) se dviguje vsebnost solitrne kisline. Če se na primer sledi črti od Glavnega trga preko Gosposke ulice do Maistrove ulice, ima javni vodnjak na Glavnem trgu povprečno trdoto 17,3 stopinje in enako ostaja pri vodi do približno Grajske ulice; na križišču Schillerjeve in Gosposke ulice vodnjaki že kažejo trdoto 19 - 20 stopinj, v Maistrovi ulici št. 46 20,3 stopinje. V smeri od zahoda proti vzhodu z začetkom v Schmidererjevi aleji ima voda tamkajšnjega javnega vodnjaka povprečno trdoto 15,6 stopinj, javnega vodnjaka v Gledališki ulici 16,9 stopinj, v zgornji Grajski ulici 24 17,8 stopinj, v spodnji Grajski ulici 2 18 stopinj, v Tegetthoffovi ulici 3 18,9 stopinj, na hišni številki 38 že 22,1 stopinj povprečne trdote. Pri tem narašča vsebnost solitrne kisline v vodi boljših vodnjakov od 20 mg/liter (Schmidererjeva aleja) do 30 mg (Grajska ulica 2), v Tegetthoffovi ulici se povprečno dvigne na 60 mg/liter vode. Tu se na hišni številki 49 kaže sploh najvišja vsebnost solitrne kisline v enormni količini 417 mg. Pri skoraj vseh mariborski vodi je nenavadno, da je glede na veliko količino nitratov v njej izredno majhna vsebnost organskih substanc. Prav tako vsebujejo celo najbolj z nitrati onesnaženi vodnjaki zelo redko in še takrat v zelo majhnih količinah amonijak. Nasprotno je dušikovo kislino, čeprav tudi v zelo majhnih količinah, pogosto najti. Voda z visoko vsebnostjo solitrne kisline vsebuje tudi dopustno mero daleč prekoračeno količino klora, ki je nadaljnji dokaz onesnaženja z odpadno vodo ali vsebino kloak. Medtem ko boljši vodnjaki vsebujejo 14 - 28 mg klora/liter vode, kažeta dva javna vodnjaka v Tegetthoffovi ulici 35 - 39 mg/liter, vodnjak kasarne v

³⁶ Pokrajinski arhiv Maribor, Mestna občina Maribor, 124.3 Mestni vodovod, spisi 1887-1904, str. 29.

³⁷ Tone Dobrajc, Mariborski vodovod, primerjaj z: Uroš Mencinger, Naša voda..., str. 5.

³⁸ Robert Spiller, Beitrag zur..., str. 9.

³⁹ Ibidem, str. 18.

svobodni hiši 78 mg/liter, glavni vodnjak višje realne šole, ki ima sploh najslabšo vodo v mestu, pa 149 mg klora/liter vode.⁴⁰

Tabela 1 in 2: Analiza vode nekaterih mariborskih vodnjakov

Lega vodnjaka	čas analize	trdota	Ca0mg/l	Mg0mg/l	N205mg/l	N203mg/l	S03mg/l
javni vodnjak na Glavnem trgu	junij 1889	16,40	137,20	19,40	53,60	0,00	48,00
javni vodnjak v Tegetthoffovi ulici	junij 1889	14,50	128,80	11,20	23,90	0,00	20,00
javni vodnjak v Gledališki ulici	junij 1889	13,40	120,40	9,78	8,87	0,00	32,00
javni vodnjak na Grajskem trgu	maj 1888	16,40	151,0	9,30	22,40	0,00	40,00
javni vodnjak na Tappeinerjevem trgu	maj 1888	26,20	240,00	15,70	186,00	0,00	64,00
Maistrova ulica 42	maj 1888	14,70	128,00	13,70	13,90	0,00	56,00
Tegetthoffova ulica 3	maj 1888	16,00	151,00	6,40	22,40	0,00	40,00
vojaška bolnišnica v Tegetthoffovi ulici	junij 1888	17,00	168,00	1,40	48,20	0,012	48,00
javni vodnjak v Tegetthoffovi ulici 24	julij 1888	19,50	179,00	11,40	66,60	0,00	-
javni vodnjak v Tegetthoffovi ulici 38	julij 1888	20,00	162,00	27,00	60,60	0,00	-
Dravska kasarna v Pristaniški ulici	junij 1888	9,60	72,80	18,70	19,00	0,00	32,00
kasarna v svobodni hiši v Vetrinjski ulici	junij 1888	11,80	108,00	7,10	73,00	0,00	48,00
oskrbovalno skladišče pri stolni cerkvi	junij 1888	15,40	134,00	14,20	47,80	0,033	-
oficirski trakt kavalerijske kasarne	junij 1888	6,40	53,00	7,80	7,78	0,00	-
pitni vodnjak v kasarni Franca Jožefa	junij 1888	5,00	47,60	1,70	0,00	0,00	32,00

Lega vodnjaka	klor mg/l	amonjak mg/l	organske substance mg/l
A	49,7	0,00	1,58
B	21,3	0,00	4,42
C	14,2	0,00	2,21
D	35,5	0,00	0,632
E	149,0	sled	4,42
F	28,4	0,00	2,528
G	28,4	0,00	1,896
H	31,9	sled	6,656
I	39,0	0,00	2,844
J	35,5	0,00	4,42
K	14,2	0,00	2,21
L	78,1	sled	8,21
M	17,7	sled	3,96
N	14,0	0,00	2,84
O	14,2	0,00	2,21

Legenda:

- A= javni vodnjak na Glavnem trgu;*
B= javni vodnjak v Vodni ulici;
C= javni vodnjak v Gledališki ulici;
D= javni vodnjak na Vodnem trgu;
E= javni vodnjak na Tappeinerjevem trgu;
F= Maistrova ulica 42;
G= Tegetthoffova ulica 3;
H= vojaška bolnišnica v Tegetthoffovi ulici;
I= javni vodnjak v Tegetthoffovi ulici 24;
J= javni vodnjak v Tegetthoffovi ulici 38;
K= Dravska kasarna v Pristaniški ulici;
L= kasarna v svobodni hiši v Vetrinjski ulici;
M= oskrbovalno skladišče pri stolni cerkvi;
N= oficirski trakt kavalerijske kasarne;
O= pitni vodnjak kasarne Franca Jožefa;

Vir: Robert Spiller, Beitrag zur..., str. 28 - 29.

Ta dejstva podajajo naslednje zaključke o mariborski vodi:

Vsebuje tokove od zahoda proti vzhodu in je v spodnjih mestnih predelih znatno razredčena s pod zemljo vstopajočo dravsko vodo.

Tla mariborske ravnine so sestavljena iz aluvialnega proda, pomešanega z ilovnato zemljo. Talna voda teče po plasteh laporja in včasih peščenca. Ta kvaliteta tal pojasnjuje, zakaj pri nedvomno velikem in precej splošnem onesnaženju talne vode tam vendarle ne srečamo amonijaka in zakaj je zelo malo organskih snovi. Vezivna moč ilovice ima velik pomen, ker veliko zračenje tal podpira hitro oksidacijo organskih substanc v nitrato. Lapornata podlaga pogojuje, da mariborska voda tam, kjer ni pomešana z zadostnimi količinami dravske vode, prevzema precej visoko trdoto. Ta je normalna pri 17 - 18 nemških stopinjah. Trdota vode 20 stopinj in več opozarja na močno lokalno onesnaženost vodnjačne vode, v kateri pride do izraza tudi visoka vsebnost solitrne kisline.

Kar zadeva vpliv letnih časov na kakovost vodnjačne vode, primerjava analiz kaže, da je pozimi voda boljša. Najslabša je spomladi (tako po nastopu odjuge) in v visokem poletju; vzrok je v naraščanju talne vode. Izjeme od tega pravila vsekakor nastopajo pri posameznih vodnjakih, povzročijo pa jih lahko trenutni škodljivi vplivi.

Popolnoma dobra vodnjačna voda, ki se pri vsaki preiskavi pokaže čista, je med izbranimi triinšestdesetimi vodnjaki zelo redka. Pretežna večina je obložena z nitrati, da jo je treba označiti naravnost za slabo, najdejo se celo ulice, v katerih je uporaben vodnjak izjema. Kot dobri ali vsaj uporabni se lahko označijo vodnjak na Vojašniškem trgu 4, javni vodnjak v Gledališki ulici, v Maistrovi ulici 42, morda še tudi v Grajski ulici 2 in 12, Gosposki ulici 3, Ferdinandovi ulici 3, Maistrovi ulici 37 in Tegetthoffovi ulici 3. V nasprotju s tem zadnjim so skoraj vsi raziskani vodnjaki v Tegetthoffovi ulici pokazali v različnih letnih časih in v različnih letih visoko stopnjo onesnaženosti. Vodnjaki na hišnih številkah 14, 21 in 49 so vsebovali tako z nitrati in nitriti nasičeno vodo, da bi bilo potrebno opozoriti pred njenim uživanjem in omogočiti temeljito izboljšanje vodnjakov, če pa bi bilo to nemogoče, bi jih morali zapreti. Podobne razmere so se pokazale v Vetrinjski ulici, posebno v hiši št. 16, nato tudi v vodnjaku kasarne v svobodni hiši. Zelo onesnaženi so bili vsi vodnjaki v Schillerjevi ulici. Medtem ko je na zahodnem koncu voda na splošno presenečala z vsebnostjo nitrato, je

vodnjak na številki 17 enkrat pokazal 25, drugič pa 192 mg solitrne kisline/liter vode. Vodnjak na številki 12 je pri štirikratni preiskavi pokazal naraščajoče poslabšanje, kar je dokaz, da so bila tam tla izpolnjena z gnilobnimi viri in škodljivimi snovmi. Pri vodnjakih v Cesarjevi ulici, ki so se v celoti zdeli nekaj čistejši, je presenečal pogost nastop dušikove kisline. Globlje ležeča Grajska ulica, ki je lahko imela, kot so pokazali posamezni vodnjaki, res dobro vodo, je zaradi lokalne onesnaženosti dajala zelo sumljivo vodo.⁴¹

Kot glavni vzrok slabih mariborskih vodnih razmer je Spiller navedel lokalno onesnaženost. *"Kljub na splošno res žalostnim rezultatom raziskave lahko mirno trdim, da lahko mariborska talna voda pošilja popolnoma uporabno, okusno in pitno vodo. V vseh ulicah se najdejo posamezni dobro in skrbno postavljeni vodnjaki, katerih voda je čista in popolnoma uporabna - in tako bi lahko bilo z vsemi vodnjaki v mestu. Ustaviti moramo le vse nečistoče, ki pritekajo z umazano vodo. Če se danes razgledamo po različnih dvoriščih, bomo večinoma našli jaške vodnjakov, obložene le z rahlim lomljencem, v višini tal pogosto le lahno pokrite z deskami, tako da površinska voda z lahkoto prodira, pogosto se v neposredni bližini vodnjaka nahajajo straniščne luknje, hlevi in popolnoma prepustni kanali z odpadno vodo. Kako kratek čas šele mesto poseduje dobro položene, neprepustne cementne kanale! Prejšnji kanali so razširjali umazano vodo po podzemlju cele ulice. Toda še danes lahko na mnogih točkah mesta zavohamo umazanijo, ki se vodi naprej pod zemljo in onesnažuje tla."*⁴²

V takšnih razmerah se zdi Spillerju namen, da se mestu priskrbi vodovod, zelo upravičen. Vendar: *"Če bi bilo mogoče, mestu v več kot zadostni meri dovesti čisto, okusno izvirčno vodo, tako da bi bila z njo oskrbljena vsaka hiša in bi je še zadosti ostalo za čiščenje ulic in trgov - takrat bi takšno delo pozdravil vsak Mariborčan in bi bilo vredno tudi zelo velikih žrtev. Zelo veliki stroški bi gotovo nastali tudi mestu. Tu se pojavi vprašanje, ali ne bi bila vredna majhna žrtev, nekaj skrbnosti in truda, da se izboljšajo že obstoječi vodnjaki. To bi se lahko zgodilo, če bi se vsi vodnjaki najprej čimbolj poglobili. Novi*

⁴⁰ Ibidem, str. 30.

⁴¹ Ibidem, str. 31-33.

⁴² Ibidem, str. 32.

jaški morajo biti od vrha do tal zgrajeni popolnoma vodotesno, da se zaustavijo vsi pritoki, prihajajoči s strani in od zgoraj. Velike vrednosti bi nadalje bilo, če bi občina predpisala redno čiščenje vodnjakov v neklih časovnih razmikih. Le s temi ukrepi pa se ostaja na pol poti – preprečiti se mora nadaljnje onesnaženje zemeljskih tal. Kanali z odplakami iz gospodinjstev, ki pogosto vsebujejo nevarne snovi, morajo biti cementirani, na splošno pa je treba misliti tudi na to, da so vodnjaki dovolj odmaknjeni od zbirališč umazanije. Nujna ukrepa sta izpopolnitev kanalne mreže in ureditev odvoza fekalij. Stakšnim izdatnim sodelovanjem javne in privatne higienske vzgoje, s katerim se lahko odstranijo tudi nekatere druge slabe razmere, nevredne našega kvišku prizadevajočega si mesta, bo zanesljivo prišlo tudi do velikega izboljšanja naše vodnjačne vode. Ta najprej dosegljiv cilj pa naj se ne izgubi izpred oči, tudi če nadalje sledi načrt izgradnje vodovoda.”⁴³

Leta 1888 se je začela s problemom mariborske pitne vode in zadevo vodovod ukvarjati tudi *Südsteierische Post*. Omenja gradnjo vodovoda v okviru izdatkov 700.000 – 1.000.000 florintov. “Čeprav je treba priznati, da so finančne razmere mesta Maribora kot posledica ugodnega položaja v mestu dobre, vendarle niso tako bleščeče, da bi za vodovod namenili tako visoko vsoto, ne da bi se nadalje vprašali, ali je vodovod tudi neizogibno potreben.”⁴⁴

Nov projekt mestnega vodovoda je mariborska občina naročila pri dunajski firmi Rumpel – Waldek. Ta firma je leta 1896 začela s hidrološkimi raziskavami na področju Tezna, tam, kjer je danes vodarna mestnega vodovoda. Kot sodelavca je pri teh delih angažirala znanega profesorja Forchheimerja. Na osnovi enajstih vrtin in enega črpalnega vodnjaka ter opazovanja gibanja podtalnice je ta izdelal prvo hidrološko karto za ta predel.⁴⁵ Pri poskusnem črpanju se je pokazala vodna množina 50 litrov/sekundo, po čemer bi se lahko dnevno pri štiriindvajseturnem obratovanju priskrbelo 4.300.000 litrov vode, ki sta jo tako Steiermärklichen chemischen Versuchstation Marburg kot tudi dunajska Untersuchungsanstalt für Lebensmittel označili

kot odlično pitno vodo. Projekt je preveril tudi dunajski profesor Forchheimer, znan kot specialist v zadevah preskrbovanja z vodo, in ga priporočil.⁴⁶ Rezultati raziskovanja so bili torej ugodni v tolikšni meri, da je omenjeno podjetje izdelalo projekt za mestni vodovod. V mariborski mestni občini so spet potekale daljše diskusije, po koncu katerih je bil ta predlog sprejet, realiziran pa je bil v letih 1900-1901.⁴⁷ Mariborski župan Nagy je na mariborski skupščini volivcev dne 27. oktobra 1900 izjavil: “Pričakuje se, da se izpolnijo vsa, na vodovod vezana upanja, in pospešuje dobrobit in razcvet mesta.”⁴⁸

Gradnja je bila sorazmerno velika. Zaposlenih je bilo na stotine italijanskih delavcev in tudi delavcev iz Murinsela. Načrt je bil enak načrtu graškega vodovoda, kjer se je voda najprej črpala na Rosenberg, od tam pa se filtrirana spet spuščala v mesto. O tem spet poroča *Südsteierische Post*: “V Mariboru bo voda globinskih izvirov najprej speljana kvišku na pred mestom ležeč visok plato severno od nemške Kalvarije.”⁴⁹ Časopis omenja dela v Schmidererjevi aleji in v Pristaniški ulici, kjer so železne cevi s presekom do 45 centimetrov spuščali dva metra globoko pod zemljo in jih varili z vrelinim svinčom. Polaganje cevi majhnega kalibra je bilo opaziti po različnih koncih mesta.⁵⁰ Zgradili so vodnjak s črpalno postajo, v kateri sta bila montirana dva parna kotla z dvema batnima črpalkama in zmogljivostjo 50 litrov/s in rezervoar za 1200 kubičnih metrov vode na Kalvariji. Glavni cevovod je imel premer 350 mm, dolžina od vodarne do rezervoarja je znašala 3,8 km, razdelilnega omrežja po mestu s cevmi premera 80 – 200 mm pa je bilo 32 km.⁵¹

Prah se je dvigoval tudi okoli vodnega zakona. “Določbe osnutka vodnega zakona bodo zelo stroge. Če bodo dobile pravno veljavo, bodo zlasti majhni posestniki bistveno izgubili željo po hišni posesti.”⁵² Osnutek je predvideval, da bi bil lastnik hiše ali realitete mestni občini Maribor obvezan plačevati 4 % letne najemnine

⁴³ Ibidem, str. 33.

⁴⁴ Das Trinkwasser Marburgs und die projectierte Hochquellenleitung, *Südsteierische Post*, št. 53, Maribor, 1888, str. 2.

⁴⁵ Tone Dobrajc, Mariborski vodovod, primerjaj z: Uroš Mencinger, Naša voda..., str. 5

⁴⁶ Die städtische Wasserleitung, *Südsteierische Post*, št. 88, Maribor, 1900, str. 3.

⁴⁷ Tone Dobrajc, Mariborski vodovod, primerjaj z: Uroš Mencinger, Naša voda..., str. 5.

⁴⁸ Die städtische Wasserleitung, *Südsteierische Post*, št. 88, Maribor, 1900, str. 3.

⁴⁹ Südsteierische Post, št. 79, Maribor, 1900, str. 4.

⁵⁰ Ibidem,

⁵¹ Tone Dobrajc, Mariborski vodovod, primerjaj z: Uroš Mencinger, Naša voda..., str. 5.

⁵² Südsteierische Post, št. 88, Maribor, 1900, str. 3.

kot vodni davek, ne glede na to, ali bi bila voda napeljana ali ne. Vodarina bi se od najemnikov zahtevala v primeru, ko bi bila voda iz vodovoda tudi resnično napeljana. Porabljena količina vode bi se ugotavljala z vodnim števcem. Pravica do izterjave predpisanih davčnih doklad bi potekla leta 1950. Mestni svet bi lahko v primeru, ko kljub razglasitvi kazni ne bi bili upoštevani predpisi glede uporabe vodovoda, vodo začasno ali trajno zaprl. Vodne števece nabavi občina, jih namesti na svoje stroške in preda v uporabo lastniku privatnega voda. Ta vodni števec ostane last občine, ki ga tudi na lastne stroške ohranja v dobrem stanju. Dovod postavi občina na lastne stroške. Lastnik hišnega voda je obvezan, da ga vzdržuje na lastne stroške. Okoliščina, da se privatna napeljava dalj časa ni uporabljala ali da je dovajanje vode prekinjeno do enega meseca, lastniku napeljave daje pravico do znižanja davčnih obveznosti. Za požarno varnost in škropljenje ulic se postavijo hidranti, ki jih lahko uporabljajo le gasilci ali občinski organi. Neposredna povezava dovodnih cevi s parnimi kotli se ne dovoli v nobenem primeru. Dovoljena je ureditev hidrantov za požarno varnost znotraj privatne posesti. Namestitev tako imenovanih hišnih rezervoarjev sicer ni prepovedana, vendar pa preprečena, če je le mogoče. Kjer se uporabljajo, se mora preskrbeti dovoljenje mestnega sveta. Resnična vodna poraba se vsakega pol leta določi na podlagi odčitavanja na vodnem števcu. Vodna najemnina se obračunava po določeni ceni. Pri tem se že izvajan vodni davek obravnava kot predplačilo, tako da je potrebno plačati le še razliko med vodno najemnino in vodnim davkom.⁵³

Südsteierische Presse je bila že med izvajanjem negativno razpoložena do projekta. Označila ga je za nepremišljenega, brez možnosti dokončanja, brezupnega, celo popolnoma nemogočega. Za vodovod je bilo preliminiranih 602.673 kron, že med izvajanjem se je vsota povišala na 1.200.742 kron. Plačanih je bilo 577.982 kron, torej je dolg znašal še 622.760 kron. Strojnica je bila na primer preliminirana s 54.000 kron, v resnici pa je stala 109.200 kron, tlačna cev s 350.000 kron, v resnici pa je že med izvajanjem nanese na 627.000 kron. Kot škandalozno je časopis označil tudi dejstvo, da dejansko že prej narejeni dodatni stroški v vrednosti 472.400 kron sploh niso bili preliminirani. V projektu se med drugim ni navajalo:

- stanovanj za vzdrževalce (dodatnih 22.000 kron),
- dvainštiridesetih ulic in trgov s skupno dolžino cevi 10.500 metrov (dodatnih 126.400 kron),
- napeljave od hišnih cevi do meje vsakega posameznega posestva (dodatnih 120.000 kron),
- položitve napeljave preko dravske brvi.
- Poleg tega je ureditev projekta stala 50.000 kron, različni manjši izdatki za mnenja izvedencev okrog 10.000 kron... Zato je prišlo do tako velikega prekoračenja preliminarata.⁵⁴

Kot edini še mogoči vodovod časopis ocenjuje napeljavo dravske vode na nemško Kalvarijo, od koder bi se filtrirana pošiljala nazaj v mesto. *„Če bi že v prejšnjem letu upoštevali naš nasvet, bi sedaj Maribor imel cenejši in, dokler Drava teče, nikoli presahnjeni vodovod. Čimprej je potrebno zapustiti z vodo revno Tezno, kjer črpalka in strojnica stojita popolnoma na suhem...“*⁵⁵

Dne 22. novembra 1901 je župan odprl "vodovodno pipo", dne 4. decembra pa sta občinski svet in njegov vodovodni odbor prišla do žalostnega spoznanja, da sta tako jaškasti vodnjak kot strojnica neuporabna, tako da je bilo odprtje vodovoda za nekaj časa preloženo. *Südsteierische Presse* je spet objavila svoje zahteve: *„Vpričo mariborskih davkoplačevalcev danes znova opominjamo mariborski občinski svet, da se spametuje v vodovodni zadevi. Ponavljamo naše stare predloge: 1. Opusti naj se projekt na Teznu (napeljava vode globinskih izvirov)! 2. Dravska voda naj se napelje na Kalvarijo, tam filtrira in kot takšna spusti v mesto. Dravska voda je skoraj polovico leta kristalno svetla, filtracija poletnega poslabšanja je popolnoma enostavna in najboljše je, da bo na razpolago, dokler bo stal Maribor; vsaka nevarnost je izključena, vzdrževalni stroški so mnogo cenejši. Tudi sedaj mestni vodnjaki vsebujejo le filtrirano dravsko vodo.“*⁵⁶

Vodovod so dokončno odprli dne 1. julija 1902. Župan Nagy je zaradi tako imenovane vodovodne afere odstopil s svojega položaja. Ugotovilo se je, da je podjetje Rumpel Waldek s podkupovanjem vodje mestnega gradbenega urada doseglo, da so mu bila zaupana dela.⁵⁷ S prvim problemom se je vodovod spopadel že ob otvoritvi. Mariborčani so bojkotirali uporabo vodovoda. Vodnjake so imeli ob vsaki hiši, in čeprav so bili ti zastrupljeni, jim je bilo škoda

⁵³ *Ibidem*, str. 4.

denarja za vodo. Zato je mestni svet izdal nalog, da morajo vse zasebne vodnjake v mestu zasuti.⁵⁸

Vodovod so dimenzionirali na osnovi srednje dnevne porabe 60 litrov na osebo za maksimalno 58.000 prebivalcev, število, ki naj bi ga Maribor dosegel leta 1950. Seveda je bila to število doseženo že veliko prej, precenili so tudi količino podtalnice, ki je ni bilo dovolj, da bi krila naraščajoče potrebe mestnega prebivalstva in industrije. Črpalni poskusi so zajeli prekratko časovno dobo. Tudi količina 60 litrov vode na osebo na dan se je kmalu pokazala za premajhno. Pomanjkanje vode je že leta 1906 postalo tako občutno, da so morali zgraditi še pomožni vodnjak. Ker pa je bilo mestni upravi škoda denarja za raziskave, je naročila vrtanje vodnjaka na Tržaški cesti, le 150 metrov stran od obstoječega. To je problem vode rešilo le za 10 let. Oba vodnjaka sta krila potrebe do leta 1917, od takrat naprej pa je prihajalo do stalnega pomanjkanja vode, kar se je močno odražalo predvsem v sušnih letih. Leta 1919 je bil adaptiran vodnjak pri mestnem kopališču v Kopališki ulici. S temi tremi vodnjaki se je Maribor moral zadovoljevati do leta 1935, ko je bil v Betnavskem gozdu zgrajen novi vodnjak. Z njim je bila kapaciteta vodnjakov povečana na 109,8 litrov/sekundo v letih s povprečnimi padavinami, v sušnih letih pa je zmogljivost padla na 62,1 litrov/sekundo. Črpalna količina vode je iz leta v leto naraščala in se leta 1939 dvignila že nad 2 milijona kubičnih metrov letno oziroma je dnevno povprečje znašalo 3560 kubičnih metrov.⁵⁹

Zaključek

Vodovod in kanalizacija spadata med najpomembnejše tehnične in socialne dosežke 19. stoletja. Do srede prejšnjega stoletja je namreč evropsko mestno prebivalstvo svojo pitno in porabno vodo dobivalo iz vodnjakov in rek. Za odvod padavinske vode so služili tako odprti ponikovalniki kot obokani odvodni kanali, ki so bili položeni po potrebi in so v isti tok vodili odplake, pomešane z živalskimi in človeškimi

odpadki. Človeške fekalije so se zbirale v strniščnih jamah in so bile večinoma odpeljane s privatnimi prevoznimi podjetji skupaj s hišnimi odpadki in uličnimi smetmi, uporabljali pa so jih za gnojenje polj. Od začetka 20. stoletja se lahko na splošno govori o modernih ustanovah mestne higiene. Do oskrbe mestnega prebivalstva s higiensko neoporečno vodo lahko pride le z vodovodom, ki ga zgradi komuna. Za odvod padavinskih in hišnih odplak, vključno s fekalijami, služi mestna kanalizacija, ki je prav tako kot ustanove za oskrbo z vodo projektirana za kasnejši porast prebivalstva in širjenje mesta. Čiščenje ulic ter odstranjevanje odpadkov, za kar so bili prej odgovorni hišni lastniki, je zdaj prevzela komuna.

Komunalna dejavnost mesta Maribor se je začela šele z ustanovitvijo mestne hranilnice leta 1862 in mestno vlado župana Andreja Tappeinerja (1861 – 1867), nadaljeval jo je župan Aleksander Nagy (1886 – 1902). Bil je gradbeni inženir in v njegovem času je Maribor šel skozi najplodnejšo in najbogatejše gradbeno obdobje. Nagy je sodeloval tudi pri realizaciji mariborskega vodovoda v letih 1901 – 1902, ki pa je bila vzrok njegovega odstopa.

Danes je vodovodna oskrba s pitno in porabno vodo nekaj samo po sebi umevnega, pred sto leti pa je vzbujala nezaupanje, povezano z velikimi stroški. Poskus vodovodne napeljave v Mariboru je naletel na velike odpore, tako da je od prvih razmišljanj o tej pomembni mestnohigienski ustanovi do njene realizacije leta 1902 preteklo dvajset let. Zvrstili so se mnogi predlogi o posodobitvi vodne preskrbe, od uporabe gorskih izvirov do uporabe podtalnih izvirov, zelo popularen je bil predlog o izboljšanju mestnih vodnjakov, ki je bil povezan z mnogo manjšimi stroški. Po mnogih zapletih je vodovod začel uradno obratovati dne 1. julija 1902. Ta noviteta pa se med meščani seveda ni udomačila kar čez noč. Ti so najprej celo bojkotirali uporabo vodovodne pipe, zato je mestna oblast ukazala zasuti vodnjake. Na tem mestu je potrebno poudariti postopnost civilizacijskega razvoja. Do vseh sprememb, ki so nastopile v času urbanizacije in industrializacije, ni prišlo kar čez noč, vsaka novost torej potrebuje čas, da postane nekaj samoumevnega in nujnega v ritualih vsakdanjega življenja.

V letih pred prvo svetovno vojno se je lahko poleg Maribora kar nekaj mest na Slovenskem

⁵⁴ *Sudsteierische Presse*, št. 63, Maribor, 1901, str. 4. Pojasnilo: *Časopis Sudsteierische Post* se leta 1901 preimenuje v *Sudsteierische Presse*.

⁵⁵ *Ibidem*

⁵⁶ *Sudsteierische Presse*, št. 98, Maribor, 1901, str. 4.

⁵⁷ Antoša Leskovec. *Zgodovina uprave v Mariboru, v: Maribor skozi stoletja. Založba Obzorja Maribor*, str. 273.

⁵⁸ Uroš Mencinger, *Naša voda...*, str. 6.

⁵⁹ *Ibidem*.

pohvalilo s to pomembno tehnično pridobitvijo. Dve leti po slovesnem odprtju prvega modernega vodovoda v Kamniku (1888) je mestni vodovod dobila Ljubljana, kjer so ga izročili javni uporabi dne 29. junija 1890, 22. aprila 1900 Stara Loka, v Škofji Loki so ga slovesno odprli 14. septembra 1902, v Radovljici in Celju leta 1908, leta 1911 pa tudi v Kranju. Povsod je takšna posodobitev mestne vodne oskrbe naletela na večje ali manjše težave in odpore. Vendar so do prve svetovne vojne tudi prebivalci slovenskih mest spoznali prednosti vodovodne napeljave in ta institucija se je počasi širila in utrjevala svoje mesto v življenju ljudi. Avstrijska statistika na podlagi podatkov štetja prebivalstva leta 1910 navaja podatek, da je bilo v Mariboru na mestni vodovod priključenih 86,5 % hiš.⁶⁰

Zusammenfassung

Die Entwicklung der Marburger Wasserversorgung

Wasserleitung und Kanalisation gehören zu den bedeutendsten technischen und sozialen Errungenschaften des 19. Jahrhunderts. Bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts bekam die europäische Stadtbevölkerung ihr Trink- und Nutzwasser aus Brunnen und Flüssen. Zur Ableitung des Niederschlagswassers dienten sowohl offene Versickerungsbecken als auch überwölbte Abwasserkanäle, die nach Bedarf verlegt wurden und die Abwässer zusammen mit tierischen und menschlichen Abfällen in denselben Abfluß leiteten. Die menschlichen Fäkalien wurden in Abortgruben gesammelt und meist von privaten Transportgesellschaften zusammen mit dem Haus- und Straßenmüll abtransportiert und zur Felddüngung verwendet. Im allgemeinen kann man erst seit Beginn des 20. Jahrhunderts von modernen Einrichtungen der städtischen Hygiene sprechen. Nur durch die von der Kommune eingerichteten Wasserleitungen kann die Stadtbevölkerung mit hygienisch einwandfreiem Trinkwasser versorgt werden. Für die Ableitung der Niederschläge und häuslichen Abwässer sowie Fäkalien dient die städtische Kanalisation. Sowohl Kanalisation als auch Einrichtungen zur Trinkwasserversorgung sind im Hinblick auf ein späteres Wachstum der Bevölkerung und der Städte

projektiert. Die Straßenreinigung und Müllabfuhr, für die zuvor die Hausbesitzer verantwortlich waren, übernimmt nun die Kommune.

Die kommunale Tätigkeit der Stadt Marburg begann erst mit der Gründung der städtischen Sparkasse im Jahr 1862 und der Stadtregierung des Bürgermeisters Andrej Tappeiner (1861 - 1867). Sie wurde von Bürgermeister Aleksander Nagy (1886 - 1902) fortgeführt. Die Amtszeit Nagys, eines Bauingenieurs, war die Periode stärkster und umfangreichster Bautätigkeit in Marburg. Nagy hatte auch Anteil an der Realisierung der Marburger Wasserleitung in den Jahren 1901 - 1902, was allerdings zu seinem Rücktritt führte.

Heute ist die Versorgung mit Trink- und Nutzwasser durch Wasserleitungen etwas Selbstverständliches, vor hundert Jahren aber erweckte sie Mißtrauen und war mit großen Kosten verbunden. Die versuchte Einführung der Wasserleitung in Marburg stieß auf große Widerstände, so daß von der ersten Überlegungen bis zur Verwirklichung dieser für die städtische Hygiene bedeutenden Einrichtung im Jahr 1902 zwanzig Jahre vergingen. Zahlreiche Vorschläge zur Modernisierung der Wasserversorgung wurden diskutiert, von der Nutzung von Gebirgsquellen bis zur Nutzung von unterirdischen Quellen. Besonders populär war der mit viel geringeren Kosten verbundene Vorschlag zur Verbesserung der städtischen Brunnen. Nach vielen Verwicklungen wurde die Wasserleitung am 1. Juli 1902 offiziell in Betrieb genommen. Natürlich aber wurde diese Neuheit von den Städtlern nicht über Nacht akzeptiert. Da sie die Verwendung von Wasserleitungshähnen zunächst sogar boykottierten, befahl die Stadtverwaltung alle Brunnen zuzuschütten. An dieser Stelle muß betont werden, daß jede zivilisatorische Entwicklung eine schrittweise ist und alle in der Zeit der Urbanisierung und Industrialisierung auftretenden Veränderungen nicht von heute auf morgen geschahen. Jede Neuerung benötigt Zeit, um in den Ritualen des Alltagslebens etwas Selbstverständliches und Notwendiges zu werden. In den Jahren vor Ausbruch des Ersten Weltkriegs konnten sich neben Marburg mehrere Städte Sloweniens dieser bedeutenden technischen Errungenschaft rühmen. Zwei Jahre nach der feierlichen Eröffnung der ersten modernen Wasserleitung in Kamnik (1888) wurde am 29. Juni 1890 der städtische Wasser-

⁶⁰ Österreichische Statistik, Neue Folge, 4. del, 1. zvezek, Dunaj 1914.

leitung in Laibach in Betrieb genommen. In Stara Loka wurde das Wasserleitungsnetz am 22. April 1900 in Betrieb genommen, in Škofja Loka am 14. September 1902, in Radovljica und Celje im Jahr 1908, in Kranj schließlich im Jahr 1911. Überall traf die Modernisierung der städtischen Wasserversorgung zunächst auf größere oder kleinere Schwierigkeiten und Widerstände. Aber bis zum Beginn des Ersten Weltkriegs

erkannte die slowenische Stadtbevölkerung die Vorteile der Institution Wasserleitung, die sich langsam verbreitete und ihren Platz im Leben der Städter festigte. Auf Grundlage der bei der Volkszählung 1910 gesammelten Daten wird in der österreichischen Statistik festgestellt, daß in Marburg bereits 86,5% der Häuser an das städtische Wasserleitungsnetz angeschlossen waren.

Rok Stergar

“POLITIČNI CILJI SLOVENSKE INTELIGENCE”

Nekaj drobcev o vohunih in vojakih¹

“Ker hujskajo le slovenski politični vodje in njihov tisk, medtem ko je večina slovenskega prebivalstva cesarju zvesto in avstrijsko usmerjena, je na mestu ostrejšje ukrepanje proti voditeljem in nasploh močnejše poudarjanje državne miselnosti s strani deželne in osrednje vlade, česar je po vseh znamenjih zelo manjkalo.”²

Tako se konča intriganten spis, ki ga je marca 1916 za cesarsko in kraljevo poveljstvo jugozahodne fronte sestavil major avditor dr. Albin Schager in ki sladostrastno našteva vse stare vojaške zamere ter ne skriva, da je pisec krilatice nemškega kanclerja Bethmann-Hollwega o odločilnem spopadu med Germani in Slovani razumel kot navodilo za obračun z avstrijskimi Slovani. Odlomek sem vzel za iztočnico tega za-

pisa o političnem in vohunskem delovanju armade na Slovenskem v času prve vojne. Seveda si ne domišljam, da bi to bil popoln pregled medvojnega vojaškega vmešavanja v politiko in s tem povezanega političnega obračunavanja s Slovenci. Kaj takega bi zahtevalo več časa in prostora; naj le ponovim že skoraj dvajset let stare besede Janka Pleterskega:

“Absolutistični vojni režim v Avstriji, posebej še preganjanja Slovencev, omenjajo vsa slovenska dela, ki govore o razmerah med prvo svetovno vojno na Slovenskem, nobeno med njimi pa ne režima ne preganjanj ne obdela sistematičneje, kaj šele izčrpno.”³

Siceršnji razvoj želim tako predstaviti le sumarno, v tekstu pa bom podrobneje obravnaval zgoraj navedeno knjižico, ki je vredna posebne predstavitve.⁴ Tekst o političnih ciljih slovenske

¹ Že po oddaji članka je izšla knjiga Janka Pleterskega, Dr. Ivan Šušteršič 1863-1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. V njej avtor v poglavjih Furor patrioticus, “Samo Avstrija je naše upanje” in Kranjski Pilsudski? precej obširno piše tudi o nekaterih temah, obravnavanih v pričujočem članku. Na to se mi zdi vredno opozoriti. Zlasti pa velja ponoviti opozorilo Janka Pleterskega v op. 9 na 336. strani, da Walter Lukan pripravlja v zbirki ARS Viri objavo dokumentov o političnih načrtih vojske s Slovenci, zbranih v dunajskem vojnem arhivu.

² Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz, Im März 1916, str. 16.

³ Janko Pleterski (ur.), Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917. Poročilo vojaške in vladne komisije Viri 1, Ljubljana 1980, str. 6.

⁴ V okviru širše teme poročilo omenja Walter Lukan (prim.: Walter Lukan, Zur Biographie von Janez Evangelist Krek (1865-1917), neobjavljena disertacija, Wien 1984, I. zvezek, str. 202, 203; posebej op. 211). Drugih omenb v slovenskem zgodovinskem zapisu zaenkrat nisem zasledil.

intelligence nam daje dober vpogled v logiko, ki je stala za takratnim dogajanjem. Daje nam vpogled v logiko vsesplošne zarote, v logiko skritih namenov in kolektivne krivde, v logiko – naj mi bo dovoljeno sposoditi si že malo pozabljen izraz – “napadov na JLA”. Poleg tega pa nam – v primerjavi z nekaterimi drugimi viri – odkriva, da je prav v mariborskem frontnem poveljstvu, pristojnem za slovenske dežele, vladalo Slovencem posebej nenaklonjeno vzdušje. Ko danes beremo ta umotvor, se ob tem zlasti zabavamo in se čudimo intelektualnim akrobacijam pisca, vendar hkrati ne moremo pozabiti, da so bile posledice takšnega iskanja sovražnikov za marsikoga hude. Toda začnimo na začetku.

Medvojna vojaška vohunska dejavnost med domačim prebivalstvom ter njene posledice gotovo predstavljajo temnejšo plat sobivanja prebivalstva slovenskih dežel in avstrijske armade. V zaostrenih razmerah so na dan prišle vse predvojne zamere in vojska je v vojni očitno videla dobrodošlo priložnost za poravnavo starih računov. Vojaški vrh je vojne razmere, ki so vedno naklonjene ribarjenju v kalnem, ob asistenci civilnih oblasti izkoristil in vojska se je vse bolj vključevala v vodenje države.

Seveda položaj tudi pred vojno ni bil popolnoma jasen. Četudi vojaki formalno sploh ne bi smeli imeti nikakršne vloge v političnem življenju, kajti aktivni oficirji (in tudi vojaki na službenju vojaškega roka) niso imeli niti volilne pravice,⁵ so mnogi našli pot mimo takih omejitev in v ozadju igrali pomembno vlogo v politiki. Tako cesar kot njegov nesojeni naslednik Franc Ferdinand sta v armadi videla trdnega garanta za obstoj države. Prestolonaslednik – ki je bil, če gledamo povsem formalno, tudi poklicni vojak – je med drugim v nekem pismu, ki ga je poslal v Celovec svojemu nekdanjemu pribočniku podpolkovniku vitezu Kraussu von Elislagu, zapisal, da je:

“... edina in najbolj zanesljiva opora monarhije in dinastije - armada. [...] kdor ogroža armado, mi gre do srca in ne morem preboleti, da bi bile staroslavne tradicije armade izročene na milost in nemilost revolucionarni bandi in hordi.”⁶

⁵ Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem 1861-1918, *Razprave in eseji* 10, Ljubljana 1965, str. 140.

⁶ Pismo nadvojvode Franca Ferdinanda poslano Heinrichu Ritterju Kraussu von Elislagu z Dunaja

S tako zaslombo je bila vojska *de facto* tudi politična sila in vrhu armade ni bilo posebej težko vpliva uporabiti sebi v prid. Razvpiti primer ljubljanskega župana Ivana Hribarja priča, da so se bili visoki častniki pripravljeni spustiti v vsakovrstna mešetarenja, da bi odstranili armadi (oziroma vplivnim posameznikom v njenih vrstah) neljubega politika. V svojih spominih Hribar trdi, da je njegovo nepotrditev na mesto ljubljanskega župana v navezi z njegovim političnim nasprotnikom Ivanom Šušteršičem izposloval general Oskar Potiorek.⁷

Znano je tudi, da je poveljstvo 3. korpusa, ki je bilo pristojno za slovenske dežele, že vse od aneksijske krize zbiral podatke o sumljivih srbofilih, panslovanih, iredentistih in antimilitaristih, da bi jih v primeru vojne lahko takoj internirali. V času balkanskih vojn je poveljstvo korpusa svojo pozornost še posebej usmerilo na sumljive Hrvate in Slovence, ki naj bi jih v primeru spopada s Srbijo, Rusijo ali z Italijo nemudoma pozapri.⁸

Položaj celotnega častniškega korpusa pa je bil kajpak drugačen. Močna povezanost narodnega vprašanja s politiko je slednjo v armadi, ki se je dičila z nadnacionalnostjo, napravila za tabu temo. Zvestoba častnika naj bi pač veljala monarhiji in cesarju, ne pa stranki ali narodu.⁹ Vendar bi bilo predrzno trditi, da so bili oficirji apolitična bitja; gotovo so imeli mnogi še kako izoblikovana mnenja tudi o politiki, a ni bilo zaželeno, da bi jih izražali.

V avstro-ogrski armadi je bilo zgledno urejeno tudi jezikovno vprašanje. Častniki so ob nemščini morali obvladati tudi polkovni jezik (ali jezike) - *Regimentsprache*, ki je bil odvisen od jezika rekrutov. Za polkovni jezik je veljal vsak jezik, ki ga je govorila vsaj petina vojakov v

29.4.1903 (original in prepis v zapuščini Kraussu von Elislagu; Nachlaß Krauss von Elislagu, B/1408: 4, Kriegsarchiv (KA), Dunaj). *Revolucionarna banda in horda so bili seveda Madžari.*

⁷ Ivan Hribar, Moji spomini, I. del, Ljubljana 1983 str. 363, 364. *Primerjaj tudi Igor Grdina, Ivan Hribar nič več župan (ur. Slovenska kronika XX. stoletja. 1900-1941, Ljubljana 1995, str. 106, 107).*

⁸ Janko Pleterški, Avstrija in Slovenci leta 1912-1913, *Kronika, let. 23/1975, št. 2, str. 117, 118.*

⁹ Častniki so morali med drugim že v kadetnici podpisati izjavo (Revers), da s svojo častno besedo jamičijo, da ne pripadajo nobeni tajni družbi in da: “[ich] auch in Zukunft niemals in eine solche eintreten werde.” (prim. npr. Revers Hermannu Kunstla; v: Qualifikationsliste Hermann Kunstl, *1889; Qualifikationsliste, KA).

polku. Tako je bila več kot polovica vseh samostojnih enot dvo-, tro- ali celo štirijezična.¹⁰ Skladno s tem je morala večina častnikov poleg nemščine pri svojem delu z vojaki uporabljati vsaj še en jezik.

Vendar pa je položaj nemščine kot poveljevalnega jezika veljal za nedotakljivega. Še med svetovno vojno, ko je šlo monarhiji za nohte, so vojaški krogi zavračali uvedbo slovenščine za jezik poveljevanja v enotah kranjskih strelcev:

*“Če bi bila pri kranjskih strelcih uvedena slovenščina kot poveljevalni jezik, bi bil to nevaren prejudic, saj bi pozneje slovanski poslanci lahko sklicevali na to, da je nekaj, kar je bilo mogoče pri tej formaciji, možno izpeljati tudi pri drugih enotah.”*¹¹

Čeprav je bilo nesorazmerno veliko častnikov Nemcev, ne bi mogli reči, da pripadniki drugih narodov niso mogli napraviti kariere v vojski. Vrsta primerov nas prepričuje o nasprotnem; visoke čine je doseglo tudi nekaj Slovencev in celo Judov. Odličen poznavalec častniškega korpusa, ameriški zgodovinar István Deák meni, da je bila armada v dobri meri *“etnično slepa”*.¹²

Kot rečeno, sta se položaj in vedenje armadnega vrha z začetkom svetovnega spopada precej spremenila. Izredne razmere in konec vsakršnega parlamentarnega nadzora so šle na roko tistim, ki so si želeli položaj doma urediti sebi po volji. Z vrsto ukrepov, ki so bili sprejeti v prvih mesecih vojne, so bile ukinjene ali omejene številne pravice in vojaško sodstvo je v vrsti primerov dobilo kompetence tudi nad civilisti. Po vstopu Italije v vojno je slovenske dežele dodatno prizadela še razglasitev za *“območje armade na bojišču”*, ki je civiliste podredila pristojnosti vojaških naglih sodišč.¹³ Moč vojske je v dvojni monarhiji tako narasla, da se v historiografiji govori o vojaškem absolutizmu.

Dejavnost vojaških in drugih državnih organov seveda ni ostala brez posledic; marsikdo je bil za kazen vpoklican, je končal v konfinaciji in

internaciji, zaporu ali celo pred strelskim vodom. V nekaterih delih države je bilo to posebej izrazito.

*“Simptomatične so bile aretacije zaradi Srbov naklonjenih izjav in žalitev veličanstva, nujnost ukinitve skoraj vseh sokolskih društev in nekaterih drugih srbofilskih, antimilitarističnih in socialdemokratskih združenj [...] Posebej duhovščina je burkala duhove in vpoklicati je bilo treba toliko duhovnikov ...”*¹⁴

Seveda nobeni državi ne moremo odreči pravice, da se brani pred prevratniki in vohuni. In ne gre zanikati, da je bil marsikdo povsem v skladu z zakonom obsojen za dejanja, ki jih je bil v resnici storil. Prezreti tudi ne smemo nekaterih protestov iz uradnih krogov, ki so pozivali k razumu in nepristranskosti.

*“Zaradi sedanjosti ne smemo pozabiti na prihodnost. Brezpogojno je treba preprečiti, da pretirana vnema zbuja občutke, ki se stopnjujejo do sovraštva do države, ki zajame najprej bližnje brez krivde prizadetih, nato pa vse širše kroge in se končno razbohoti v nevarnost za državo, ki se je ne da več zatreti z miroljubnimi sredstvi. [...] Žal se tako čez mero postopa z aretacijami, da se mi to ne zdi nujno za zagotavljanje namenov kazenskega postopka. [...] S takim prenapenjanjem zakonsko priznanih pravic se daje potuha izgredom, ki učinkujejo zelo sramotno.”*¹⁵

Kljub navedenemu pa ostaja vtis, da se je državni aparat nesorazmerno *“uperil proti Slovencem, pa ne le nasprotnikom države, sistema ali vojne.”*¹⁶ A tudi tu lahko zaznamo razlike, če je bil položaj na Kranjskem še znosen, je bila situacija na Koroškem in Štajerskem, kjer Slovenci niso imeli prevladujočega položaja, zanje zelo zaostrena.¹⁷ Sistem preganjanja politično sum-

¹⁴ Max[imilian] Ronge, Kriegs- und Industrie-Spionage. Zwölf Jahre Kundschaftsdienst, Zürich-Leipzig-Wien 1930, str. 100.

¹⁵ Okrožnica c.kr. višjega državnega pravdnika iz Gradca Amschla z dne 1. septembra 1914, Präs. Z. 77/14 (navajam po: Janko Pleterški (ur.), Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917. Priloge poročilom vladne komisije (izbor), Viri 2, Ljubljana 1982, str. 99), prim. tudi okrožnico c.kr. namestnika v Gradcu z dne 19. avgusta 1914, Präs. Z. 1859/30 (prav tam, str. 100).

¹⁶ Petra Svoljšak, Ovadbje, aretacije, zapori (v: Slovenska kronika XX. stoletja. 1900-1941, str. 159)

¹⁷ Janko Pleterški, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914-1918, Ljubljana 1971, str. 22

¹⁰ István Deák, Der k.(u.)k. Offizier, 1848-1918, Wien - Köln - Weimar 1995, str. 122.

¹¹ Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz, str. 14.

¹² I. Deák, Der k.(u.)k. Offizier, str. 228.

¹³ Podrobneje Janko Pleterški na straneh 6 in 7 uvodne študije k: J. Pleterški (ur.), Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917. Poročilo vojaške in vladne komisije.

ljivih je deloval tako temeljito, da je za internacijo neredko zadoščalo že pijansko preklinjanje. Nekega Florjana Kozlevčarja, cerkovnika in dni-narja, so tako leta 1915 ovadili, ker naj bi 11. junija istega leta doma v pijanosti pred soprogo Antonijo in hčerko Frančiško izjavil:

*"Ta stari osel (gemeint Se. Majestät [op. sestavljavca]) misli, da bode znami delal kakor bode hotel, to prvo kroglo bodem spustil v cesarja, ta druge pa v tiste pse ministre."*¹⁸

Čez deset dni pa naj bi Florjan dodal še naslednjo veleizdajalsko misel: *"Sedaj si je cesar z dr... r. obrisal, z nami abšidarji, ne bode delal kakor bi hotel."*¹⁹ Toda na svojo veliko žalost oblasti niso mogle zbrati dovolj dokazov za obsodbo; žena in hči obtoženega nista hoteli pričati, ta pa je vse zanikal (oziroma je, po avtoritativnem mnenju majorja avditorja A. Jekareka, *"lagal"*).²⁰ Postopek je bil zaradi tega po ustreznem paragrafu ustavljen, a pristojni vojaški poveljnik je nesrečnega Florjana kot *"politično sumljivega"* dal internirati v domobranski garnizijski zapor v Ljubljani. Toda Florjan jo je še dobro odnesel; nekateri drugi so bili zaradi žaljenja cesarjeve osebe ustreljeni.²¹

Nič čudnega ni, da je ostri in monarhiji nenaklonjeni Jaroslav Hašek o avstrijskem pravnem sistemu tistega časa zapisal: *"Tu je izginila večidel vsa logika in § je zmagal, § je davil, § je ponemčeval, § se je smejal, § je grozil, odpuščal pa ni."*²²

Podobno usodo kot neznani Florjan Kozlevčar pa so doživeli še mnogo bolj znameniti Slovenci: Ivan Hribar, Fran Maselj-Podlimbarski, Fran Ilešič in drugi.²³

Mnogi drugi pa so se ustrezno prilagodili *"duhu časa"* in brez večjih posledic prebrodili težavno obdobje. Kajti dolg jezik in preveč iskrenosti v takšnih časih nista bila zaželeni lastnosti,

kot je Ivanu Hribarju v pogovoru menda modro zatrdil dr. Ivan Tavčar:

*"Vojska je vojska, [...] zato je treba previdnosti, zakaj ob takem času je semtertje nevarna že kaka fraza, za katero bi se v normalnih razmerah nikdo ne zmenil. Zato bom jaz na primer igral takšno hinavščino, da se bo svet čudil."*²⁴

Igralski talent dr. Tavčarja je bil očitno nemahen, saj je sestavljavca *"Političnih ciljev slovenske inteligence"* uspešno pretental. Naj je bil sicer še tako neprizanesljiv do slovenskih politikov, je dr. Schager o tedanjem ljubljanskem županu pohvalno zapisal:

*"Kar zadeva sedanjega voditelja liberalnih Slovencev dr. Tavčarja, je lahko njegovo osebno obnašanje, odkar je župan Ljubljane (od 1911), označeno kot neoporečno..."*²⁵

Vendarle tudi oprezní dr. Tavčar ni uspel predvideti, da ne bo odgovoren le za svoja dejanja, ampak tudi za dejanja svojih političnih sopotnikov. Če uporabimo besede armadnega majorja avditorja:

*"...seveda pa tudi njega zadeva odgovornost za politično delovanje njegovih strankarskih tovarišev."*²⁶

Slabše kot njen soprog jo je odnesla gospa dr. Tavčarjeva, ki je storila kar dve nezaslišani dejanji. Leta 1910 je v Beogradu s srbskim kraljem Petrom plesala *"srbski narodni ples kolo"*²⁷ in ob izbruhu vojne ni odložila reda sv. Save 4. stopnje, ki ga je bila dobila malo za tem obiskom srbske prestolnice.²⁸

Prav čudno je, da je bila ob vseh teh nedopustnih prestopkih, ki jih je sicer previdni dr. Tavčar dovolil v lastni hiši in v stranki, skupna ocena tako dobra. Da so morali biti kriteriji za uvrstitev med izbrance res strogi, priča tudi dejstvo, da mednje ni bil uvrščen niti monarhiji do konca zvesti dr. Šušteršič. Klub svoji *"hiperlojalnosti"*²⁹

¹⁸ *Dopis etapne komande No. 3171 z 28. junija 1915 c.kr. Policijski direkciji v Ljubljani (Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), LJU - Varia, MAG.V - vojaški urad, škatla 140/4, fol. 1159b).*

¹⁹ *Prav tam.*

²⁰ *Prav tam.*

²¹ *J. Pleterški, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, str. 23.*

²² *Jaroslav Hašek, Dobri vojak Švejk. V zaledju (I. knjiga), Ljubljana 1952, str. 32.*

²³ *P. Svobljak, Ovadbje, aretacije, zapori, str. 159.*

²⁴ *Ivan Hribar, Moji spomini, II. del, Ljubljana 1985, str. 104.*

²⁵ *Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz, str. 15.*

²⁶ *Prav tam.*

²⁷ *Prav tam, str. 6.*

²⁸ *Prav tam.*

²⁹ *Tako Igor Grdina v: Nekronani vojvoda Kranjski - dr. Ivan Šušteršič, Zgodovinski časopis, let. 50/1996, št. 3 (104), str. 378.*

si šef SLS za svoja prizadevanja ni pridobil naklonjenosti armadnega kritika. Ta je sicer priznaval, da se je Ivan Šušteršič spretno izogibal "navadnemu hujskaštvu",³⁰ - saj je v stranki v ta namen imel dovolj drugih hujskačev - a:

*"Vendarle je tudi dr. Šušteršič pri svojem političnem nastopanju v jugoslovanskem vprašanju vedno znova zastopal naziranja, ki so bila v hudem nasprotju z avstrijskim stališčem."*³¹

Zaradi političnega preganjanja so slovenski poslanci po odprtju parlamenta leta 1917 večkrat interpelirali. Položaj se jim je zdel tako klavrn, da je dr. Anton Korošec na seji 15. junija 1917 v zaključku ene izmed interpelacij o stanju na jugu monarhije pribil:

*"Vseh plasti slovenskega ljudstva se je polastila brezmejna togota na oblastnike in povzročitelje takega stanja; nekaj generacij ne bo moglo premagati jeze zaradi takih preizkušenj, ki po zahtovitosti, brezobzirnosti in nečlovečnosti še presegajo najhujše stiske slovenskega ljudstva med vojnami s Turki in ob času Francozov."*³²

Preiskavo v interpelacijah omenjenih primerov sta opravili tako vladna kot vojaška komisija, vendar na podlagi obsežnih poročil niso bili sprejeti nikakršni ukrepi.³³ Drži pa, da je ponoven sklic parlamenta omogočil večji nadzor nad dogodki in da so bili do tedaj nekateri ukrepi že omiljeni ali odpravljeni,³⁴ 2. julija 1917 pa je bila razglašena še amnestija za politične zapornike.³⁵ To pa vendar ni pomenilo, da bi se obsojenih koroški poslanec Franc Grafenauer lahko vrnil v državni zbor.³⁶

Z resničnimi ali namišljenimi političnimi prestopniki pa se niso ukvarjale le vojaške in civilne sodne oblasti ali represivni organi. Zaradi "peremptorne nujnosti z vsemi sredstvi pobijati državi sovražno in zato tudi na razmere v armadi povratno delujočo propagando, ki se izvaža v mnogih delih monarhije",³⁷ je bila avgusta 1915 v okviru vojaške obveščevalne službe ustanovljena posebna P(olitična) skupina (P(olitische)-Gruppe). Njene naloge so bile predvsem v pripravljanju: "različnih poročil o *usakokratnem* stanju državi sovražne propagande."³⁸ Poleg tega je skupina pod vodstvom stotnika dodeljenega generalštabu doktorja prava Richarda Turbe sodelovala pri pripravi številnih kazenskih procesov in njen vodja je na nekaterih nastopil tudi kot vojaško-strokovni sodni izvedenec.³⁹

Material za oceno stanja je skupina zbiral predvsem s pomočjo obstoječega vojaškega obveščevalnega aparata in z analizo domačega in tujega časopisja. Obdelala pa je tudi ves relevanten material, ki so ga med napredovanjem zaplenile avstro-ogrske armade (npr. material o češki dejavnosti v Rusiji, zaplenjen med ofenzivo Kerenskega).

Posamezni referati skupine so se ukvarjali s Čehi, Poljaki in Ukrajinci, Jugoslovani, Madžari in Romuni, Italijani ter mednarodnimi gibanji (socialisti, cionisti, prostozidarji...).⁴⁰ Med zanimivimi problemi, ki jih je obravnavala P-Gruppe je kot primer naveden tudi Judenburški upor.⁴¹

Že imena odsekov nam kažejo, koga so v armadnem vrhu pojmovali za državi nevarnega. Gotovo ni naključje, da se nihče ni ukvarjal z nemškimi nacionalci, prav tako tipično za vojaške je, da so si to zaslužili Madžari.⁴² Verjetno je na fronti v resnici držalo, kar so pred vojno patetično zapisali propagandisti:

³⁷ Dopis šefa generalštaba K. Nr. 13057 c. in kr. Vojnemu ministrstvu z dne 15. avgusta 1915 (prepis v: Nachlaß Ronge, B/126: 520, KA).

³⁸ Navajam po tipkopisu v zapuščini M. Rongeja (Nachlaß Ronge, B/126: 534, KA). Po tem tekstu sem tudi povzel delovanje P. Gruppe.

³⁹ B/126: 535, KA.

⁴⁰ B/126: 528 r, KA.

⁴¹ Rokopisni popravek na tipkopisu B/126: 537, KA

⁴² "... saj na Ogrskem vse dela za to, da bi še [...] armado uničili" je dobro desetletje prej zapisal Franc Ferdinand (Nachlaß Krauss von Elislag, B/1408: 4, KA).

³⁰ Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz, str. 15.

³¹ Prav tam.

³² Navajam po: Feliks J. Bister, Anton Korošec, državnozborski poslanec na Dunaju: življenje in delo: 1872-1918, Ljubljana 1992, str. 200.

³³ Prim. J. Pleterški (ur.), Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917. Poročilo vojaške in vladne komisije in J. Pleterški (ur.), Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917. Priloge poročilom vladne komisije (izbor). Pri sestavljanju odgovorov na interpelacije je sodelovala tudi P-Gruppe - o njej pišem v naslednjem odstavku -, ki je dala na voljo svoj zbrani material (prim. B/126: 535, KA).

³⁴ J. Pleterški (ur.), Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917. Poročilo vojaške in vladne komisije, str. 7.

³⁵ Janko Pleterški, Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno, Zgodovinski časopis, let. 24/1970, št. 3-4, str. 185.

³⁶ Josef Lukan, Franz Grafenauer (1860-1935) - Volkstribun der kärntner Slowenen, Studia Carinthiaca Slovenica 2. band, Klagenfurt/Celovec 1981, str. 256, 257.

*"Na eno in isto povelje dvignejo katoliki in Judje, Grki, protestanti in Turki roko v molitev in k prisegi zvestobe cesarju in domovini, na Eno povelje gredo vsi združeni smrti nasproti, kri Nemcev in Slovanov, kristijanov in Judov se na bojnem polju steka v En velik tok."*⁴³

V zaledju pa je bilo očitno vedno jasno, kdo je "naš" in kdo ne. Kdor je želel *"kljub političnemu zavezništvu z Nemci brezobzirno uresničiti svoje zelo obsežne nacionalne načrte"*,⁴⁴ je bil gotovo radikal in ni mogel računati z naklonjenostjo vojakov. Zategadelj je bilo treba zmernosti in znamenje te je bila sklonjena glava, saj zmeren je bil tisti, *"ki je znal ceniti vrednost nemške kulture."*⁴⁵

Seveda je bilo takšno stališče armade v dobri meri posledica vojski lastnega konzervativizma in obrambe *statusa quo* pa tudi pomanjkanja nasprotnih signalov od političnih vrhov in ne zgolj nemško-nacionalne usmerjenosti častnikov. A vendar je bilo tako ravnanje voda na mlin tistim, ki so v vojni videli priložnost za obračun z nadležnimi malimi narodi. Šef kabineta cesarja Karla grof Polzer Hoditz je pozneje z obžalovanjem zapisal:

*"Visoki vojaški poveljniki so se v gotovo pošteno mislečem patriotizmu orientirali takoj po krilatici 'boja Nemcev proti Slovanom' in so zmogli dati tej orientaciji tudi praktičen izraz."*⁴⁶

Da so visoki častniki svoje ravnanje razumeli le kot *"pošteno misleči patriotizem"* je moralo od njih že zahtevati precej slab stik z realnostjo. A tudi *mojster špijonaže Maximilian Ronge*⁴⁷ -

od 1917 šef vojaške obveščevalne službe - je v svoji analizi delovanja *P-Gruppe* prostodušno zapisal, da je bilo:

*"... pogosto v temelju različno pojmovanje civilnih in vojaških instanc; medtem ko so bile prve pogosto vodene od političnih oportunističnih ozirov, slednje seveda nikakor niso priznavale turostnih vidikov, temveč so kot najvišjo nalogo imele vselej pred očmi le izpolnitev vojnih namerov [poudaril R.S.]."*⁴⁸

Kako v sklad s takšnimi trditvami spraviti minuciozno analiziranje delovanja slovenskih političnih strank in njih voditeljev v večkrat citirani brošuri, ki so jo 1916 iz Maribora poslali na vrhovno armadno poveljstvo, ali pa ugotavljanje judovskega porekla podrejenih častnikov, kar si je privoščil poveljnik neke brigade,⁴⁹ pač presega intelektualni domet neznatnega civilista. Očitno so si nekateri visoki častniki zelo široko razlagali vojne oziroma vojaške namene. Resnici na ljubo je treba povedati, da jih je takratni šef vrhovnega poveljstva Conrad von Hötzendorf zaradi tega občasno grajal.⁵⁰

Da so bili interesi države, kot so jih pojmovali posvečeni, nekolikanj v opreki s prizadevanji slovenske politike, nam lepo pokaže naslednji odlomek iz *Političnih ciljev*.

"Slovincem prijazni so nasploh vsi Nemci dežele tolikanj, kot ne iščejo boja s slovenskim prebivalstvom, ampak omejujejo svojo politično dejavnost le na čuvanje dosedanje veljave nemš-

*nadporočnik, dodeljen generalštabu, za eno leto prišel v štab ljubljanske 44. domobranske pehotne brigade. Svojo službo je opravljal tako dobro, da si je prislužil izredno napredovanje. Leta 1908 je bil dodeljen obveščevalni službi generalštaba (Evidenzburo des Generalstabes) in po kratki frontni službi leta 1917 postal šefle-tte (Chef des Evidenzbureaus und der Nachrichten-Abteilung des Armeekorpskommandos). Poveljnik obveščevalne službe je bil do 1919. Po vojni je bil ministrski svetnik v uradu zveznega kanclerja. Po priključitvi Avstrije Nemškemu rajhu je bil interniran v Dachau. Umrl je leta 1953 (biografijo povzemam zlasti po tipkopisu Oskarja Regeleja, Ministerialrat General Maximilian Ronge † in drugih dokumentih, priloženih Qualifikationsliste, Maximilian Ronge, *1874; Qualifikationsliste, KA). Svojo volunsko dejavnost je Ronge popisal tudi v dveh knjigah, ki sta izšli po vojni (M. Ronge, Kriegs- und Industrie-Spionage in Max[imilian] Ronge, Meister der Spionage, Zürich-Leipzig-Wien 1934).*

⁴⁸ B/126: 537, KA.

⁴⁹ E. A. Schmidl, Juden in der k.(u.)k. Armee, str. 69.

⁵⁰ W. Lukan, Zur Biographie von Janez Evangelist Krek, str. 203, v op. 212.

⁴³ Danzer's Armee-Zeitung, 3.5.1900 (navajam po Erwin A. Schmidl, Juden in der k.(u.)k. Armee - Jews in the Habsburg Armed Forces 1788-1918. *Studia Judaica Austriaca* (Band 9), Eisenstadt 1989, str. 68).

⁴⁴ Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz, str. 3. Takšno stremiljenje je bilo v tem primeru pripisano "radikalni struji" slovenskih liberalcev pod vodstvom Ivana Hribarja.

⁴⁵ Prav tam. Zmerni so bili tisti slovenski liberalci, ki so tako dobro sodelovali z nemško veleposejstjo v kranjskem deželnem zboru.

⁴⁶ Arthur Graf Polzer Hoditz, Kaiser Karl, Zurich-Leipzig-Wien 1929, str. 142-143 (navajam po. Lojze Ude, Boj za severno slovensko mejo 1918-1919, Maribor 1977, str. 10).

⁴⁷ M. Ronge je bil rojen 9.11.1874 na Dunaju. Končal je terezijansko vojaško akademijo v Dunajskem Novem mestu in 1896 vstopil v vojsko. Nato je 1901 končal še generalštabno šolo (Kriegsschule). Leta 1902 je kot

kega jezika v uradih in šoli, na prizadevanje, ki je očitno v skladu z državnimi interesi [!? R.S.]."⁵¹

Tourstno razmišljanje zanesljivo daje novo vsebino "pošteno mislečemu patriotizmu" nekaterih vojaških krogov. V takem miselnem modelu potem ni bilo težko v slovenskih prizadevanjih po enakopravnosti videti rušenja države in v vsakem predvojnem stiku s Srbi državi sovražnega srbofilstva. Le pozorno je treba brati in poslušati! Saj se je vendar dr. Šušteršič v nekem govoru zavzel za trializem, Slovenec pa podpiral pravoslavne Srbe v balkanski vojni in je – nezaslišano! – bralcem priporočil roman Frana Maslja "Gospodin Franjo".⁵²

"Iz vsega tega izhaja, da se je klerikalna stranka [...] v svojih strankarskih organih in v javnem delovanju vedno znova udejstvovala na način, ki je bil zelo blizu pospeševanju velikosrbske ideje."⁵³

Preden na nekaj primerih pogledamo metodo dela, ki je bila uporabljena za utemeljevanje takšnih sklepov, velja za primerjavo pogledati še eno vojaško poročilo o stanju med Slovenci. To je malo starejše in izvira iz drugega vira, njegovi sklepi pa so radikalno drugačni.

Ob vstopu Italije v vojno na strani antantnih sil se je vrhovno poveljstvo armade začelo pripravljati tudi na možnost, da bi italijanske sile prebile šibko obrambo na Soči in prodrle do Ljubljane. Julija 1915 je zato vrhovno poveljstvo slovenskemu stotniku Viktorju Andrejki pl. Livnogradu poverilo "*Akcijo Kranjska in Primorje*".⁵⁴ Cilj akcije je bil pripraviti vstajo Slovencev, če bi Italijani zasedli Kranjsko. Da bi preveril ozračje med prebivalstvom in politične razmere, je Andrejka dobil nalogo, naj se poveže s slovenskimi politiki.⁵⁵ Slovenski politiki iz kroga ljudske stranke so priložnost zgrabili z obema rokama.

Na podlagi poročil, ki jih je Andrejka sestavil o pogovorih, so v obveščevalni službi vrhovnega poveljstva sestavili referat. Skrajšanega in na-

slovljenega "*Drža Slovencev v vojni*" je Franz Conrad von Hötzendorf dal poslati državnim vrhovom.⁵⁶ Vrh vojske se je na podlagi tega dokumenta igral celo z mislijo o "*ustanovitvi neke vrste slovenske vojne krajine*",⁵⁷ ki naj bi predstavljala protiutež Madžarom in obrambo proti Italijanom.

Že na prvi pogled je jasno, da gre za povsem drugačne poglede od tistih, ki so nekaj za tem na prišli dan iz poveljstva za jugozahodno fronto. Razlika v pristopu je vidna že iz naslovov obeh spisov: če je poročilo vrhovne komande govorilo o stanju med narodom, je drugo govorilo o ciljih inteligence. Tudi besedilo *Političnih ciljev* poskuša – četudi malo prepričljivo in ne ravno dosledno – dokazovati razliko med politično sumljivo, četudi ne odkrito veleizdajalsko inteligenco in zdravo avstrijsko usmerjenim narodom.

Ali je bilo poročilo poveljstva jugozahodne fronte neposredna reakcija na stališča vrhovnega poveljstva, ki so bila poveljstvu v Mariboru znana, niti ni važno. Vsekakor po tem odzivu, katerega del je tudi tiskano poročilo "*Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz*", kot pravi Lukan: "*O podpori slovenskim političnim ciljem poslej ni bilo več govora - ad acta!*"⁵⁸

Seveda je tudi Slovincem naklonjeno poročilo gotovo v nasprotju z izjavami o delovanju armade, ki naj bi ga motivirali le vojni cilji. Sam vzrok za začetek akcije je sicer bil vojaško motiviran, a nadaljnji razvoj je gotovo že segel globoko na območje političnega.

Ob koncu se še enkrat vračam k *Političnim ciljem* in s primerjavo nekaterih odlomkov tega teksta z navedki iz časopisja in dejanskimi političnimi stališči slovenskih politikov želim pokazati pristranskost in zavajanje, ki ga prežemata. Sicer bi kdo upravičeno lahko pripomnil, da je bil armadni analitik pač ostrega pogleda in bistrega uma ter je znal odlično napovedovati. Kajti ni mogoče zanikati, da sta razpad dvojne monarhije in nastanek države, ki se je pozneje imenovala Jugoslavija, dobra argumenta za takšno tezo.

⁵¹ Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz, str. 16.

⁵² Prav tam, 10, 11 in 12

⁵³ Prav tam, str. 12.

⁵⁴ W. Lukan, Zur Biographie von Janez Evangelist Krek, str. 194, 195.

⁵⁵ Prav tam, str. 195.

⁵⁶ Prav tam, str. 196. Verjetno ta dokument kot "neko anketo" omenja tudi Pleterski (J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, str. 59).

⁵⁷ Prav tam, str. 201.

⁵⁸ Prav tam, str. 203

Dr. Schager tako navaja del Krekovega govora v kranjskem deželnem zboru ob razpravi o aneksiji Bosne in Hercegovine 16. januarja 1909. V poročilo je avtor uvrstil več navedkov iz tega govora, med drugim tudi naslednji stavek o Srbih.

*"Das serbische Volk, meine Herren, das sind unsere Neapolitaner; sie sprechen viel, sie sagen alles heraus, was sie in der Seele fühlen. Aus allem ersieht man, daß bei ihnen die Poesie vorweigt und nicht die Realität."*⁵⁹

Res je Krek v govoru pokazal naklonjenost do Srbov, toda v nadaljevanju je rekel še nekaj o velikosrbstvu, kar pa je v poročilu ostalo gladko preslišano.

*"Tak nedosegljiv ideal je velika Srbija. Konštatiram hladno in kratko, da bi ta ideal bil tudi za splošnost, ne samo za Avstrijo, poguben."*⁶⁰

Ne moremo tudi zanemariti, da so bile Krekove simpatije eno, njegova realna politika pa drugo. Walter Lukan pravi:

*"Ostaja dejstvo, da Krek v svoji koncepciji južnoslovanske države Srbov dolgo ni priznal za enakopraven dejavnik. [...] v svoji realni politiki, ki je vendar sem in tja imela tudi oportunistične poteze, je Srbe brez pridržka upošteval šele od druge polovice maja leta 1917."*⁶¹

Da je slika, ki jo vidimo, lahko precej odvisna od tega, od kod gledamo, se lepo vidi iz dveh popolnoma različnih vtisov o istih dogodkih. V *Političnih ciljih* lahko beremo pritožbe zaradi pomanjkanja vojnega navdušenja med Ljubljanci, ki da je bilo posledica dolgoletne indoktrinacije s strani slovenskih častnikov.⁶² Ivan Hribar pa v spominih pravi, da je bilo dan po napovedi vojne Srbiji:

*"to kar sem doživljal okoli sebe [...] skrajno gnjusno, človeškega dostojanstva nevredno. [...] Vse ulice vse hiše so se ozaljšale z zastavami. Ne katere hiše so v njih kar tonile. Ni bilo namreč dovolj, da so bile oličene z dolgimi plahtami od strehe do tal, katere so si omislili 'patrijotični' hišni gospodarji; tudi stanovanjske stranke so hotele pokazati svoj 'patrijotizem' in so zato mnoge iz njih razobesile zastavice ob vseh oknih svojih stanovanj."*⁶³

Hribar je sicer priznal, da je bilo v navdušenju tudi precej oportunitizma in prenarejanja, a je vendar ogorčen končal:

*"Res so bili med množico posamezniki, ki so blaznega navdušenja tulili ko besneči derviši. Vse te množice so [...] hitele pred vladno poslopije na Bleiweisovi cesti, kjer so predstavniku avstrijske državne moči prirejale ovacije, katere so bile prave orgije veselja."*⁶⁴

Toda vse to navdušenje ni preslepilo bistrovidnih častnikov pod poveljstvom nadvojvode Evgena, ki so bili še dalje nezadovoljni zaradi pomanjkanja patriotične vneme Slovencev. Ob vsem tem nergaštvu, ki preveva *Politične cilje*, ni presenetljivo, da je kot *"edini neoporečni slovenski politik"* ostal le Josip vitez Pogačnik.⁶⁵ Njegova neoporečnost je bila verjetno posledica tega, da si je *"mož pridobil veliko prijateljstva v vojaških krogih..."*⁶⁶

Da so bila stališča, ki so slovenskim politikom imputirana v *Političnih ciljih*, (tudi namerno) skregana z resničnostjo, mora biti jasno vsakomur, ki je kdaj prebral kakšno razpravo o slovenski politiki pred prvo svetovno vojno in med njo. Tu se torej nima pomena spuščati v nadaljnje dokazovanje. Vse slovenske politične grupacije - z izjemo maloštevilnih in malo vplivnih Preporodovcev - so si uresničitev slovenskih nacionalnih ciljev predstavljale v okviru preureditve monarhije. Vasilij Melik je v svoji razpravi o letu 1918 v slovenski zgodovini zapisal:

"Če izvzamemo maloštevilne ekstremiste, absolutne nasprotnike Avstrije na eni in absolutne Avstrijce [...] na drugi strani, je ogromna večina

⁵⁹ *Namenoma navajam po Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz, str. 10. V originalu je navedek sledeč: "Srbski narod, gospoda moja, to so naši Neapolitanci. Živahni so, govorijo veliko, govorijo vse, kar jim čuti duša. Po vsem se vidi, da prevladuje v njih poezija, in ne realnost."* (Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, zasedanja od 27. marca 1908 do 29. oktobra 1910 (Po stenografskih zapisnikih.), 47. zvezek, str. 270).

⁶⁰ Obravnave deželnega zbora kranjskega, str. 270.

⁶¹ W. Lukan, Zur Biographie von Janez Evangelist Krek, str. 167.

⁶² Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz, str. 13.

⁶³ I. Hribar, Moji spomini, II. del, str. 101.

⁶⁴ Prav tam, str. 102.

⁶⁵ Prav tam, str. 14.

⁶⁶ Fran Šuklje, Iz mojih spominov, II. del, Ljubljana 1995, str. 56, 57.

*Slovencev (o ogrskih in beneških tu ne govorim) sprejemala Avstrijo kot danost, ob kateri neke bližnje uresničljive druge možnosti ni bilo, čeprav so ob mislih na slovanstvo sanjali o različnih rešitvah.*⁶⁷

Kot je z odlomkom iz dnevnika Srečka Puncerja, ki kaže njegovo ogorčenje nad morilci Franca Ferdinanda, lepo pokazal Janez Cvirn, lahko kaj takega trdimo celo za ljudi, ki so pozneje veljali za prepородovce in radikalne protiaustrijce.⁶⁸ V nasprotju z mariborskim poznavalcem lahko s Cvirnom mirno trdimo, da v splošnem:

*"Slovanska in v njenem okviru vedno bolj prevladujoča jugoslovanska orientacija nikakor nista bili protiaustrijski."*⁶⁹

Toda nobenega dvoma ni, da so prav medvojne slabe odločitve v vrhovih avstrijske države in armade prispevale svoj delež k spremembi takšne usmeritve. Vprašljiva logika, ki je stala za *Političnimi cilji*, je zabila svoj žebelj v krsto habsburške monarhije. In tako je dr. Anton Korošec nekega oktobrskega dne Karlu *"Zadnjemu"* odgovoril: *"Veličanstvo, prepozno je!"* Toda to je že druga zgodba.

So endet der intrigante Aufsatz, den der Major Auditor Dr. Albin Schager im März 1916 für das k. u. k. Kommando der Südwestfront verfaßt hat. Darin wird der gesamte alte militärische Groll genüßlich dargestellt und nicht verborgen, daß der Autor das geflügelte Wort des deutschen Kanzlers Bethmann-Hollweg über den Entscheidungskampf zwischen Germanen und Slawen als Anleitung zur Abrechnung mit den Slawen Österreichs verstanden hat. Der einleitend zitierte Passus ist der Ausgangspunkt dieses Beitrags über die politische Tätigkeit und die Spionageaktivität der Armee in Slowenien in der Zeit des Ersten Weltkriegs. Natürlich kann dies nicht ein vollständiger Überblick der militärischen Einmischung in die Politik und der damit verbundenen politischen Abrechnungen mit den Slowenen während des Krieges sein. Die Entwicklung wird summarisch vorgestellt, ausführlich aber wird der im Titel genannte Bericht zitiert, da er eine genauere Darstellung verdient. Der Text über die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz gibt nämlich einen guten Einblick in jene Logik, die hinter den damaligen Ereignissen stand.

Zusammenfassung

"Die politischen Ziele
der slowenischen Intelligenz"

*Einige Anmerkungen über Spione
und Soldaten*

"Da nur die slowenische(n) politischen Führer und ihre Presse verhetzend wirken, während die große Masse der slowenischen Bevölkerung kaisertreu und österreichisch gesinnt ist, ist ein schärferes Vorgehen gegen die Führer und überhaupt eine stärkere Betonung des Staatsgedankens durch die Landesregierung und Zentralregierung am Platze, woran es jedoch nach allen Erscheinungen sehr gemangelt hat."

⁶⁷ Vasilij Melik, Leto 1918 v slovenski zgodovini, *Zgodovinski časopis*, let. 42/1988, št. 4, str. 525.

⁶⁸ Janez Cvirn, Obesiti za pete in scvreti nad ognjem. Slovenci in habsburška monarhija (1848-1918), *Zgodovina za vse*, leto 11/1995, str. 9, 10.

⁶⁹ *Prav tam*, str. 12.

Aleksander Laurenčič

KO ŽIVAL POSTANE ČLOVEŠKA, SE NE ZMENI ZA KORENINE LASTNEGA DEBLA

*Basni iz obdobja 1914 – 1918 / usode zamolčanih
junakov vseh vojn*

»V bližini Otočca (Lika) nastopijo volkovi kar v čredah in napravljajo velikansko škodo. Prihajajo celo v kraj sam, a prebivalstvo se ne more braniti, ker je brez orožja in brez municije.«¹

Zgodilo bi se lahko čisto blizu vas. Strahovi iz teme otroške sobe so dobili oči volka in pobegnili iz sobe. Strah, votel v sredini, brez oblike, je tiho grabil goltance. Strahovi so dobili pravo podobo. Ob prvih žarkih jutranjega sonca se niso prikazale hlače z naramnicami, ki so čez noč visele preko stola. Čuden strah je pritiskal k tlom vojake v frontnih linijah. Sonce je obsijalo tudi najbolj izpostavljene linije. Vojakom je postalo jasno. Tisto spredaj, tam čisto blizu ni bil volk, v vetru je plapolala raztrgana uniforma, ki je nekoč služila cesarju. Veter je dvigal kose oblačil, ki so obdajala truplo. Tudi to truplo je nekoč služilo cesarju. Njegov še živi ponosni lastnik je ob zvokih koračnice stopal proti železniški kompoziciji. Ob Božiču bomo že doma... Jeder schuß, einer ... Nova eksplozija je prebujajoče oči pritisnila k tlom. Zajtrk. Premraženi prsti brskajo po žepih. Drobtine starega komisa. In zopet sanje. O italijanski ravnini, Siciliji, pomarančah... Zver iz sanj je zopet stopila iz pozabljenih otroških oči. *Canis lupus* (volk) ubija. Ubija za hrano, za preži-

vetje. *Miles incognitus* (neznani vojak) ubija... Ubija za slavo vodje tropa, ubija za preživetje. Zver je bila poslana na Zemljo leta Gospodovega 1914. Lažnih prerokov je bilo več.

Vojne je vedno začel le človek, čeprav se je odgovornosti vedno izogibal. Včasih jo je poskušal celo zvrniti na bogove. Njihova žega po krvi naj bi sejala med ljudi sovraštvo. Bogovi so res obstajali in res so bili oni krivci. Toda niso bili nesmrtni. Svoje rodove so ohranjali v dinastijah, predajali so se zemeljskim užitek in bili od medsebojnega mešanja domnevno modre krvi poneumljeni in bebasti, kot se je izrazil Napoleon. Te bogove je zato zamenjal nov rod, ki se je tudi le dolgočasil za šahovsko desko. Prave igre so tiste, pri katerih teče kri.

In kri je tekla. V potokih in rekah je polnila jezera. S pomočjo nove tehnike je bila ustvarjena predstava, kakršne svet še ni videl. Ceno vstopnice je človeštvo plačalo s krvjo. S krvjo so plačali tudi statisti v tej predstavi – predstavniki živalskega sveta.

Konji

Približno šest tisoč let pr. Kr. se je zgodil čudež - vrsti *homo sapiens* je uspelo udomaćiti ko-

¹ Volkovi so se pojavili v Liki, Slovenec, 9. 1. 1918.

nja. Do zlorabe plemenite živali ni bilo daleč. Konje so začeli uporabljati za vleko bojnih vozov. Kasneje so turanski nomadi (Huni, Avari, Bolgari, Madžari...) na lahkkih konjih ustražovali Evropo. Džingiskan se lahko zahvali predvsem konjem, da je lahko ustvaril veliko državo. Nasprotno od hitrih azijskih osvajalcev so oklepljeni evropski vitezi prisegali na uporabo težjih tipov konj. Vloga konjenice v bojnih spopadih je stalno naraščala. S hitrim uvajanjem strelnega orožja je vzporedno potekalo tudi številčno naraščanje evropskih armad, potrebe po konjih so postajale vse večje, posebej pri topništvu in zalednih enotah. Izum parnega stroja, nastajanje železniškega omrežja in pojav prvih motornih vozil je vplival na zmanjšanje števila konj v vojni službi. (V tem obdobju so enotam za hitro posredovanje začeli dodeljevati tudi kolesarje.) Kljub temu so različne vojske v prvi svetovni vojni uporabljale okoli osem milijonov konj, izmed katerih je 5,6 milijona podleglo lakoti in izčrpanosti, ali pa jih je bilo ubitih z orožjem.² Če to primerjamo s človeškim deležem v vojni (70 milijonov mobiliziranih vojakov, ok. 10 milijonov ubitih³) in število pomnožimo s povprečno težo konja, oziroma človeka (600 kg, 80 kg), pridemo do pretresljivega podatka. Zemlja je na vseh bojiščih nosila ok. 5,6 milijona ton teže v vojaških škornjih in ok. 4,8 milijona ton teže v kopitih, pokopala pa je približno 800 tisoč ton človeškega mesa in kosti ter približno 3 360 000 ton konj, ki so tiho stopali v največjo klavnico, kar jih je svet dotlej videl.

Mitraljez in hitrostrelna topništvo sta ob koncu 19. in v začetku 20. st. zmanjšala vlogo konjenice v oboroženih spopadih, zato le-ta tudi ni imela odločilnejše vloge v 1. svetovni vojni. Na zahodnem bojišču je nemška konjenica uspešno krila fronto in maskirala premike čet skozi Belgijo, do edinega večjega spopada dveh sovražnih konjenic pa je prišlo na vzhodnem bojišču. Pri Jaroslavici sta 21. avgusta 1914 v polnem galopu trčila ruski in avstroogrski konjeniški diviziji. Rusi so v boju uporabljali kopja in sablje, njihovi nasprotniki samo sablje. Po hudem boju iz bližine je bila avstroogrška konjenica razbita, njihovo topništvo pa zaplenjeno. Konjenica je dobila svojo pravo priložnost šele po

preboju front (solunska fronta, Vittorio Veneto), ko je dobila nalogo, da potiska umikajoče se čete centralnih sil.⁴

Sloni

Spomladi leta 218 pr. Kr. se je Hanibal odpravil iz Nove Kartagine na dolg pohod s 60 000 možmi pehote, 12 000 jezdec in - sedemitridesetimi sloni.⁵ Hanibalov prehod prek Alp je bil gotovo veličasten, ne glede na njegov namen. Toda ne glede na število vojakov, ki je prekoračilo gorovje, ne glede na tone vojaškega materiala in drugih potrebnih sredstev, daje podvigu največji čar romantična predstava o bojnih slonih sredi snežnega viharja. Toda nič kaj romantična ni bila podoba teh praoklepnikov za nasprotno vojake, večkrat pa so bili prestrašeni sloni pogubni tudi za lastne vojake.

Manj nevarni svojim gospodarjem so postali šele mehanični oklepniki, toda s slonovega hrba se je ponujal lepši razgled, kot pa iz tesne »konzerve«. Vojaki tankov niso imeli radi, niti sami tankisti ne. Smrt v tanku je grozna. Mlad francoski častnik je v pariškem listu *Intransigent* opisoval vtise, ki jih je doživel v tanku v prvi pomladni ofenzivi. Ves ta čas je bil mladi junak ločen od sveta, ni mogel užiti niti trenutka, da bi lahko iz notranjosti železne pošasti pokukal na svetlo, in se razgledal po bojišču. Najhuje mu je bilo prvi dan, ko se je počutil strašno osamljenega. Vzduh je bil težak, prenapolnjen s plini, ki so se vlačili po bojišču, notranjščina tanka pa podobna majhnemu otoku sredi peklenškega hruma in hrušča ter mesarskega klanja. Tank se je premikal počasi in previdno naprej, krmar je s trudom izbiral pot, večkrat je moral izstopiti vojak z nalogo, da si pot natančneje ogleda. Vojaki v tanku so nosili usnjeno obleko, toda kmalu je postalo tako vroče, da jim je bil vsak košček obleke neznosen. Kmalu je bila celotna posadka tanka pošteno pretresena, vse je moril stalni nemir, zato so opazovali, ali gre pehota za njimi in napenjali ušesa, ali je pod stromom počila granata. Ko je bil naskok končan in so se vračali nazaj, je vse, razen krmarja, objel sladek spanec.⁶

Italijani v prvi svetovni vojni niso popolnoma sledili Hanibalovemu zgledu, čeprav so si zadali

² *Vojna enciklopedija, (geslo KONJ), 4, Beograd 1972, str. 550.*

³ *Enciklopedija Slovenije, (geslo PRVA SVETOVNA VOJNA), 9, Ljubljana 1995, str. 398.*

⁴ *Vojna enciklopedija (geslo KONJICA), 4, Beograd 1972, str. 564 - 567.*

⁵ *Odkritja in raziskovanja, 1, Iskanje se začne, Ljubljana 1976, str. 107.*

⁶ *Slovenec, 7. 9. 1917.*

podoben cilj, kot slavni antični bojevnik več kot dva tisoč let pred njimi. Hanibal je hotel s prodorom prek Alp spraviti na kolena Rim, potomci Rimljanov pa Dunaj. Italijani so namreč spoznali, da se v visokogorju bolje od slonov znajdejo mule. Za prenos težkih tovorov na položaje so bile te skromne živali pripravnejše tudi od konj. Uporabljali so jih tudi v drugi svetovni vojni, mule pa so prišle prav tudi njihovim nasprotnikom – partizanom. Tone Seliškar je v svojih humornih zgodbah iz vojne mulam postavil pravi literarni spomenik, ne glede na to, ali je tista mula, ki je nosila težko brezo in povzročila strašen ropot, resnično prestrašila italijanske vojake.

Pernati prijatelji

Težki časi so proti koncu vojne vihre nastopili za simpatične male ptičke – vrabčke. Na Moravskem je izšla uradna odredba za pobijanje vrabcev. Pokol so opravičevali z dvema več ali manj važnima razlogoma, prvi je bil star že stoletja in vrabci zanj niso bili čisto nič krivi, ampak so le uveljavljali svojo pravico do preživetja. Vrabce so obtožili, da so »jako škodljivi« na vrtovih in na polju. V primerjavi s tisočimi kilometri izkopanih jarkov sredi rodovitnih polj, ki jih je izkopala človeška roka, je bila jata vrabcev res nedolžna, toda kdo bi si upal položiti roko na pravega grešnega kozla, krivca za vse večje pomanjkanje hrane. Njihov drugi greh pa je bil tudi za človeka nečloveški – poskusili so jih vključiti v svojo prehranjevalno verigo. Našel se je briltni gurmanski želodec, ki je zakrulil, da je njihovo meso »jako okusno in dobro nadomestilo za govedino, teletino, svinjino, bravino itd., katere je od dne do dne manj.«⁷ Nihče seveda ni pomislil, da vrabci niso čisto nič krivi, da je tega mesa vse manj na tržišču in da je bilo zaradi praznih polic zaprtih veliko mesnic. Klala je ista živalska vrsta kot na fronti.

Med vojno v Bosni sem slišal, da so ravno vrabci ostali zvesti domačemu okolju. Lahko bi zapustili oblegano mesto, pa ga niso. Z majhnimi krili bi lahko odleteli v svobodo, toda ostali so solidarni z dvonožnimi sapiensi in razbremenjevali Sarajevčane težkih misli in jim vlivali upanje na boljše čase.

Nasprotno od vrabcev, ki kljubujejo hudim zimam, vleče lastovke vsako jesen selitveni na-

gon na jug. Dvomim, da se nobenemu vojaku ni utrnila solza, ko je videl, kako lastovke zaman iščejo svoja gnezda med porušeni domovi. Na lastovke ni pozabil Ivan Cankar v delu *Podobe iz sanj*, kjer mu pohabljen sraka razlaga uso do vračajočih selivk. »Nikar ne zameri, ne smem se tvoji bolesi, sama jo občutim! Prišlo mi je le kar tako na smeh, ko sem se spomnila na lastovice, na tiste, ki so obnorele, ko je planil mednje strah. To se je zgodilo zadnjič tam nekje pri Števerjanu, ali kje... milost božja, toliko je zdaj imen, ki ne pomenijo več nobene stvari in nobene kraja! Gosposko so preblisnile v enem samem žarku izpod neba, da bi se razgledale po svojih domovih. Letele so v jasnem loku, vtomer, vonomer, visoko, nizko, blizu, daleč; doma ni bilo nikjer, nikjer niti enega, ne zibke, ne postelje, ne groba. Iz puste zemlje je široko zeval črni strah, nad njim so krožile, kakor uročene, prošle s tenkim svojim glasom: Kje je moj dom? Povejte mi! – Od jutranje in od večerne strani jim je z glasnim glasom odgovarjala smrt: Tukaj, lastovica, glej, tukaj je tvoj dom! – In niso se ganile nikamor, ni jim prišlo na misel, da bi pobegnile. Padale so, kakor zrele češnje z drevesa, popadale so vse do zadnje. Eno sem še videla na svoje oči, da je švignila za frčečo smrtjo, ker je mislila, da je mušica... To se je zgodilo pri Števerjanu, ali kje... Vse do zadnje so popadale zaradi bridkosti. In vendar so imele krila, da bi lahko šle do samega sonca.«⁸

Gamsi

Drugačno pot, pot v begunstvo so izbrali gamsi. Še dolgo je bil med Breginjci živ spomin na veliko število gamsov, ki so se pojavili na Stolu med prvo svetovno vojno.⁹ Domnevajo, da se je njihovo število nenadoma povečalo zaradi večletnih pozicijskih bojev na Rombonu in v krnskem pogorju. Rešitev s frontnih položajev pa za visokogorske lepote še ni pomenila varnega in mirnega življenja. Postali so tarča za italijanske vojake in dodaten obrok v njihovih menajzkah. Gamse so že pred prvo svetovno vojno lovili na Stolu avstrijski alpski oficirji. Poraščeni in skalnati del Stola nad Kobaridom je veljal za dobro lovišče. Tu so lovili s poganjači in psi, ki so pritiskali iz doline navzgor, oni pa so zapi-

⁸ Ivan Cankar, *Podobe iz sanj, Sraka in lastovice*, v: I. Cankar, *Izbrano delo*, VII, *Mladinska knjižnica*, Ljubljana 1973, str. 325.

⁹ Rudi Šimac, *Beseda o lovišču*, v: *Lovska družina Kobarid (1947 – 1977) – Razvitje prapora*, Nova Gorica 1977, str. 8.

⁷ *Slovenec*, 11. 4. 1918.

Golob junak

LJUBITELJEM GOLOBOV UMRILIH ZA FRANCIJO

GOLOBU IZ VERDUNA

S TE TRDNJAVE JE MED VERDUNSKO BITKO
4. JUNIJA 1916 POLETET ZADNJI GOLOB
PISMONOŠA, NESOČ NASLEDNJE SPOROČILO
KOMANDANTA RAYNALA:

"ŠE SE DRŽIMO, A PRESTAJAMO ZELO
NEVAREN PLINSKI IN DIMNI NAPAD. NUJNO
POTREBUJEMO POMOČ. OMOGOČITE NAM
OPTIČNO ZVEZO S SOUVILLOM, KI NE
ODGOVARJA NA NAŠE KLICE. TO JE MOJ
ZADNJI GOLOB."

GOLOB JE IZPOLNIL SVOJO NALOGO IN
PREJEL NASLEDNJO POHVALO:

"NAVKLJUB OGROMNIM TEŽAVAM, KI STA JIH
POVZROČALA GOST DIM IN OBILNE EMISIJE
PLINA, JE IZPOLNIL NALOGO, KI MU JO JE BIL
NALOŽIL KOMANDANT RAYNAL. BIL JE EDINO
KOMUNIKACIJSKO SREDSTVO HEROJSKEGA
BRANILCA S FORT DE VAUXA. PRENESEL JE
POSLEDNJE PODATKE, KI JIH JE DOBIL OD
TEGA OFICIRJA. MOČNO ZASTRUPLEN JE
UMIRAJOČ PRILETET V GOLOBNJAK."

rali prehode na vrhu. Za gamse je bila usodna tudi londonska pogodba, ki je prepustila to ozemlje Kraljevini Italiji, ki je imela slabo urejene zakone s področja varovanja lovišč. »Obdobje Italije je bilo za gamse in srnjad najbolj usodno. Tuji zakupniki so pobijali po načelu: Pobij čimveč v zakupni dobi. Bilo je tudi veliko divjih lovcev v Borjani, Podbeli, Sedlu, Robediščih, Logjeh in Breginju. Italijansko obdobje je gams kot vrsta komaj preživel v našem lovišču. Ohranil se je na Stolu nad Plazmi in verjetno v nedostopnih krajih Mije in Matajurja. Leta 1955-56 so jih našli 13.«¹⁰

Število gamsov je kasneje naraslo, prva svetovna vojna pa je bila usodna za lepoto Soče in njenih pritokov – marmornato oziroma soško postrv. Življenje v reki so uničevale granate, ki so med boji padale vanjo, še posebej pa so ribji zarod uničevali lačni vojaki. Kdo bi se le zamujal s starimi načini ribolova. Bolj preprosto je bilo vreči bombo in pobrati ribe, ki so plavale s trebuh, obrnjenimi navzgor. Zaradi vojne je umirala tudi reka.

Poskus oživljanja ribjega zaroda po končani vojni pa je bil za avtohtono postrv še usodnejši. V njene vode je bila naseljena potočna postrv, ki se je izkazala kot bolj uspešna tekmica od svoje sorodnice. Prihajalo je do križanj, ki so privedle do tega, da je avtohtona čista vrsta praktično izginila. Genocid, ki so ga Turki med vojno izvajali nad Armenci, se je na Soči uresničil.¹¹

Podgane

Italijanski vojaki so imeli veliko manj težav z nezadostno prehrano kot njihovi avstrijski nasprotniki. Toda vojak je vojak, italijanska kuhinja pa italijanska kuhinja – mi, Slovenci, pa polni predsodkov o stvareh, ki jih ne poznamo. Domačini iz Sužida pri Kobaridu¹² so si zapomnili

italijanske vojake po tem, da so lovili mačke, jih kasneje spekli in pojedli. Ko so polovili in spekli vse mačke, so se zaredile miši in podgane. Italijanov to ni zmedlo in namesto mačk so se lotili – podgan. Odrli so jih na »meh«, nataknili na palico in pekli na ognju¹³, ki so ga kurili pri Šimenčevem seniku. Ko je bilo slabo vreme, so pekli podgane tudi pri baraki za »Kucevo« hišo. V tej baraki so poleg podganjih piknikov pripravljali tudi hrano za italijansko godbo na pihala.

Kača in maček

Dolga vojna in njene grozote so verjetno vplivale na govorce, ki so se razširile v okolici središča dežele Kranjske. V časniku Slovenec je v rubriki Ljubljanske novice avtor članka zapisal: »Po našem mestu je razširjena uprav pravična govorica. Nekje na Barju se je pokazala pred kratkim velikanska kača, debela je in dolga, kakor žrd. Prihaja iz zemlje, 40 metrov globoko, se solnči na travi in leži vedno na enem mestu. Včasih se le nekoliko prikaže, pa zopet izgine pod zemljo. Nekateri jo vidijo, drugi pa zopet ne. Sicer jo ljudje le od daleč opazujejo, a storila dosedaj ni še nikomur nič. So jo že pobijali in streljali nanjo, a je nikakor ne morejo ugonobiti. Kadar je velikanski kači tel »igrač« preveč, pa izgine v svoje globoko skrivališče. Bujna ljudska fantazija hoče vedeti, da je ta kača predznamenje še hudih, hudih časov in šele kadar bode za vedno izginila, bode zopet dobro. To in še mnogo drugega vedo ljudje povedati. Jeli res izreden pojav kačje zalege nam ni dosedaj še nič znane, ga, zatrjuje se pa, da se je postavil nek poseben eksemplar in bi bilo dobro, ako bi se stvar doganala. komur je o tem kaj več pozitivno znanega naj nam sporoči.«¹⁴

Očitno ni bilo nikomur »več pozitivno znane«, kajti nihče tega ni sporočil. Je pa splošno znano, da nasilje rodi nasilje. Tri dni kasneje najdemo namreč v isti rubriki članek »Goreči maček v šupi«, ki nas lahko poduči, kako hitro lahko otroci posnemajo odrasle. V negativnem smislu, seveda. Šestega junija dopoldne so se na Cesti v Mestni log igrali otroci. Svoje igranje so zaključili z okrutnostjo: ujeli so mačka in mu za rep privezali šop slame ter slamo zažgali. Maček je planil v bližnjo »šupo« posestnika Ovna, ki je bila v par trenutkih v plamenih. Ogenj se je hi-

¹⁰ Prav tam

¹¹ Tudi med drugo svetovno vojno je v Evropi izumrla živalska vrsta. Hladna zima, ki je zaustavila kolesje nemškega vojaškega stroja na vzhodni fronti, je izbrišala s površja (bolje rečeno izpod površja) Zemlje vrsto krtov. Ta vrsta je bila večja in se ni tako uspešno upirala mrazu, kot manjša vrsta, ki je preživela. Krivec za pomor so bile spremenjene klimatske razmere in skoraj izjemoma ne človek. toda koga so v tem času sploli zanimali krti.

¹² Drago Sedmak, Prva svetovna vojna, v: Kobarid, Kobaridski muzej 1997, str. 94. Podatke je D. Sedmak dobil v Stari kroniki vasi Sužid, Marije Kenda - Majde.

¹³ Kdor se ni poskušil, naj se ne zmrduje.

¹⁴ Slovenec, 4. 7. 1917.

tro širil in že je začel goreti tudi pod Ovnove hiše. K sreči se je hitro pripeljala ljubljanska požarna bramba in omejila ogenj. »Šupa« in pod sta postali žrtvi ognja. (Ali je maček preživel, tega v časopisu ne omenjajo.)

Antropofagi

Grmenje topov se je po bliskovitem preboju v 12. soški ofenzivi premaknilo daleč v italijansko ravnino. Množica ljudi, ki je dve leti in pol uničevala vse živo in mrtvo je odšla - novim uničevanjem naproti. Naloga živali je bila, da pospravi opuščeno bojišče... *„Na še nedavno kot mravljišča živih poteh so ležali ostanki kamionov in karet. Prevrnjeni topovi, odvržene puške in strelivo ter uniforme so ostali neme priče globokega padca minule moči in slave. Dušiči dim še nedogorelih barak je nadomestil prejšnji dim eksplozij in valov smrtnega fosgena. Sladkobni vonj še nepokopanih trupel in pobitih konj je vabil podgane, krokarje, vrane, črve in mravlje na obilno gostijo. Eni morajo umreti, da bi drugi živel.“*¹⁵

Srnjaček

Vrnimo se še malo k nesojenemu nasledniku starega Franca Jožefa, človeku, čigar smrt je postala povod za vojno. V glasilu Lovec so lovci napisali posvetilo mrtvemu nadvojvodi Francu Ferdinandu. *„Z njim avstrijski lovci nismo izgubili samo bodočega vladarja, ampak tudi zaščitnika... Nadvojvoda je bil namreč strasten lovec in strellec, da mu ga ni bilo para... Živo se je zanimal za naravoslovje...“*¹⁶ O nadvojvodi so takrat pisali, da je bil strasten lovec, vendar še ni slišal, kako joče ranjena žival. Nekoč je smrtno ranil srno. Mislil je, da je sama, pa je nenadoma od nekod priskakljajl nič hudega sluteč srnjaček in se stisnil k njej. Hotel je sesati, pa ni mogel, ker ji je curljala kri iz vimena. V tej nemoči, da bi nahranila srnjačka, je mati tako žalostno zavekala, skoraj zajokala, da nadvojvoda ni zbral v sebi poguma, da bi streljal še na mladiča, ki brez matere ne bi mogel preživeti... Nenadoma je ugotovil, da lahko vodi narode v vojno, ne more pa ubiti srninega mladiča...¹⁷

Morala

Po vojni so znali ljudje že drugače obračunati z volkovi. Kmet iz Starega kota se je leto dni po končani vojni znašel tudi brez puške in streliva. Na volka je bil hudo jezen, ker mu je v staji raztrgal štirinajst ovac. Ko je bila mrcina, kot so zapisali v Lovcu, spet pri ovcah, se je jezni kmet skril za grm in čakal... S prvim udarcem ga je omamil in nato ubil.¹⁸

Zusammenfassung

Wenn das Tier zum Menschen wird,
kümmert es sich nicht um die Wurzeln
des eigenen Stammes

*Tierfabeln aus der Zeit von 1914 bis 1918 /
Die Schicksale der totgeschwiegenen
Soldaten aller Kriege*

Die "kopernikanische Revolution" löschte Jerusalem aus dem Mittelpunkt des Universums, durch Darwins Evolutionslehre schwand die Glaubwürdigkeit der Ereignisse des 6. Tages der biblischen Geschichte, doch wir Menschen beharren immer noch auf dem dritten Dogma: Gott machte den Menschen (den er nach seinem Abbild schuf) zum Herrn über das Tier.

Von da an sollte das Tier dem Menschen untertan sein, und er mißbrauchte es für alle möglichen Zwecke. Vielleicht sind genetische Versuche der Höhepunkt des Mißbrauchs, doch schon Jahrtausende gingen Tiere in Kriegen zugrunde, die nur dem Nutzen des Menschen dienten (Gott erlaubt Kriege natürlich, denn er ist gemäß dem dritten Dogma dem Menschen ähnlich). Am häufigsten wurden Pferde zu militärischen Zwecken mißbraucht, doch litten durch Jahrhunderte hindurch in allen unsinnigen Kriegen alle Tiere, von den Mäusen bis zu den Elefanten (nur für Läuse und Wanzen könnte man vielleicht behaupten, daß sie sich in den Schützengräben wohl fühlten). Einiger Tiere gedachte der Mensch nach Kriegsende und setzte ihnen sogar Denkmäler. Der Mißbrauch von Tieren zu Kriegszwecken wird jedoch ungestraft in allen Armeen der Welt fortgesetzt.

¹⁵ Vladimir Gradnik, *Krvavo Posočje, Trst - Koper 1977, str. 266.*

¹⁶ Franc Šetinc, *Po sledovih slovenskega lovca, Ljubljana 1995, str. 67.*

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Franc Šetinc, *Po sledovih slovenskega lovca, Ljubljana 1995, str. 141.*

Metka Koder

“NA JUGU SE PONAVLJAJO ČASI OČETA RADECKEGA”

Vsakdanje življenje v Ljubljani med prvo svetovno vojno

Uf! je razburkalo mirno gladino skodelice črne kave v nedeljskem Tivoliju

Ljubljana pozne pomladi 1915, 24. maj, vznemirjajoče vesti z naslovnih strani časopisov, zastane korak, sprememba v ritmu mesta in njegovih ljudi. Cesarstvo je napadel verolomni južni sosed, vojna se je razdivjala ob bližnjih mejah Avstro-Ogrske in njena dežela Kranjska je v neposredni bližini bojne fronte veljala za vojno ozemlje. To je pomenilo nevšečnosti za posameznika in za cele občine. Novi položaj je prinesel nova bremena in dolžnosti. Od slehernege, ki je ostal v zaledju, se je pričakovalo, da bo storil vse, kar more za splošni blagor in se tako oddolžil tistim, ki so na bojnih poljih tvegali svoja življenja za domovino. Za javnega škodljivca in sovražnika ljudstva so hitro okarali vsakega, kdor je samo tarnal in kritiziral in begal ljudi, ni pa storil ničesar, da bi pomagal premagati težave takratnega časa. Kogar so odlikovali pogum, delavnost in požrtvovalnost, je bil cenjen in odlikovan.

Ljubljansko prebivalstvo, kar ga je ostalo v mestu in ki ni bilo vpoklicano na fronto, je bilo za svojo pomoč večkrat pohvaljeno in že kmalu po izbruhu soškega bojišča je armadni povelj-

nik Svetožar Borojevič naslovil na ljubljanskega župana dr. Ivana Tavčarja zahvalo: “Z bojnega polja se zahvaljujemo, ker je ljubljansko prebivalstvo darovalo 7000 vreč za naše ob Soči vojskujoče se čete. Za ta novi dokaz patriotskega mišljenja ter dejanskega sodelovanja ljubljanskega prebivalstva pri obrambi domovine si dovoljujem v imenu svojih čet izreči najtoplejšo zahvalo.”¹ Tudi župan sam se je zahvalil darovalcem s ponovno prošnjo vsem prebivalcem Ljubljane, naj tudi v bodoče vsak čas in ob vsaki priliki po vseh svojih močeh pomaga, da bi se junaškim četam čimprej posrečilo vreči laškega sovražnika nazaj. General Svetožar Borojevič je bil v Ljubljani zelo priljubljen, ljubljanski občinski svet pa je slovitega vojskovodjo na svoji seji 5. avgusta 1915 imenoval za častnega občana svojega mesta. Ljubljanski župan je ob tej priliki med drugim dejal: “Na jugu se ponavljajo časi očeta Radeckega. Nezvesti nam zaveznik je hotel vdreti v slovenske naše pokrajine ter razsuti in razdejati, kar je naš rod pod blagoslovljenim žezlom habsburške dinastije v teku stoletij zgradil in obdelal. Ali že pri prvih svojih korakih je zadel s svojo glavo ne samo ob trdi kraški kamen, temveč tudi ob jekleno našo armado, ki laškega sovražnika poudod zavrača in ga uni-

¹ Slovenec, št. 173, l. XLIII, 2. avgust 1915, str. 5

čuje. Ta južna armada nas brani, da se veselimo svojega življenja in da se radujemo zelenih naših pokrajin, kakor bi živeli v najglobokejšem miru. Nepopisne so zasluge, ki si jih je priborila ta viteška armada za celo očetnjavo, predvsem za našo ljubljeno kranjsko deželo in tudi za njeno glavno mesto. Z občudovanjem pa je združena največja hvaležnost, ki preveva naša srca in naše duše do vsakega moža, ki stoji v bojnih črtah ob naši slovenski Soči. Na dan sili občutek, da smo zavezani dati izraz te hvaležnosti junakom, ki so pravi rešitelji naše skupne in predvsem tudi naše ožje domovine.

Kako naj častimo to hrabro armado? Mislim, da je to najboljše mogoče, če se klanjamo pred vzornim zapovednikom, ki je z uma svitlim mečem v nič razbil vse poskuse laškega orožja ob zeleni Soči - kakor na Doberdobski planoti. Še nikdar, ko sem stavil enake predloge v ti zbornici, me ni navdajal tak ponos, kakor me navdaja danes, ko Vam stavljam predlog, da sklenite z navdušenjem in hvaležnostjo, da se imenuj častnim meščanom mesta ljubljanskega voditelj naše južne armade, general pehote, prevzvišeni gospod Svetozar Borojevič de Bojna. V znak vašega soglasja zakličem novemu častnemu občanu in prehrabri njegovi armadi: Slava! Slava! Slava!"²

Leto kasneje, meseca oktobra 1916, je Leontina Borojevič poklonila Odboru za prirejanje "darovnih dni" v Ljubljani, ki mu je načelovala soproga deželnega predsednika, grofica Marija Attems, večjo količino izbranih bonbonov in 500 kart s podobo njenega moža, generalnega polkovnika Svetozarja Borojeviča. Oboje naj bi razdeljevale mlade dame med koncertom vojaške godbe v parku Zvezda v korist Zaklada za vojaške vdove in sirote, za vojne pohablence in za tuberkulozne vojake. Karte s podobo Borojeviča so imele še toliko večjo vrednost, ker je vsaka izmed njih nosila lastnoročni podpis s slavo ovenčanega vojskovodje. Prebivalstvo je zelo spoštovalo generala Borojeviča, branitelja soške fronte, zato so prireditelji darovnih dni pričakovali znaten izkupiček od prodaje teh kart.

Drugačne, prav častitljive pozornosti otroka do svojega očeta je bil deležen cesar Franc Jožef vsako leto za svoj rojstni dan. Mesto Ljubljana se je neglede na tragedijo južne meje praznično odelo v zastavice, cvetje in praznični naslovi so

polnili časopise. Vsakič je bil ustanovljen posebno za to priložnost Odsek za proslavo cesarjevega rojstnega dne, ki je skupaj z županom dr. Ivanom Tavčarjem ob 85. letnici cesarjevega rojstva objavil, da je treba na predvečer cesarjevega rojstnega dne, 17. avgusta 1915, Ljubljano okrasiti in razsvetliti okna meščanskih stanovanj. Na sam cesarjev rojstni dan, 18. avgusta, so pripravili vojaško parado, posvečena mu je bila tudi posebna cesarska maša. Po njej naj bi dame vseh treh mestnih strank prodajale na ulicah in trgih cvetje v korist Rdečega križa. Odsek je sklenil pogostiti še vse ranjence v ljubljanskih bolnišnicah s cigaretami, pivom in dobrim pecivom. Ranjeni vojaki so bili po besedah Odseka cesarjevi največji ljubljenci. Na cesarjev rojstni dan so se v časopisih odzivali s svojimi čestitkami tudi ljubljanski meščani. Franjo Neubauer je za to priložnost napisal pesem in jo naslovil v duhu tistega časa.

SLOVENEK IN HRVAT SVOJEMU CESARJU

Kdo je mladenič, ki prebudil
iz sna je ves avstrijski svet,
navdušenja zanetil ogenj,
da vsak od njega je razgret?

Mladenič ni! Na tronu starček!
Od let spleten mu venec bel,
a srce mlado, um mu jasen!
Vladar skrban je, mož je cel!

Zvestoba narodov ni tebe,
vladar presvitli varala!
Sovražnike le hiše tvoje
bridko je razočarala.

In zdaj Hrvat ti in Slovenec
ob Soči mejo stražita,
odbijata napad izdajstva,
ki v duši ga sovražita.

Pozdravljen! Kri naj lije zate,
za hiše tvoje svetle čast,
za varnost širne domovine,
za Avstrije pravično rast!³

Samo še enkrat so Ljubljancani tako vzhičeno praznovali praznik svojega ljubljenega cesarja Franca Jožefa, ki mu jed od 18. novembra 1916 ni več tako teknila. Svoje moči je sicer še vedno poziviljal z enim kozarcem belega vina in dvema

² Straža, št. 63, l. VII, 9. avgust 1915.

³ Slovenec, št. 186, l. XLIII, 17. avgust 1915, str. 3.

Rezervisti korakajo čez Šentpetrski most
(Fototeka ZAL)

malima kozarcema šampanjca na dan in kadil cigare, toda 21. novembra 1916, ob deveti uri zvečer, mu je življenjski dih pošel. Že v četrtek, 23. novembra 1916, je novi cesar Karel objavil svoj manifest "Mojim narodom", v katerem pravi: *"Globoko ganjen in pretresen stojim Jaz in Moja Hiša, stoje Moji zvesti narodi ob mrtvaškem odru plemenitega vladarja, čigar rokam je bila skoraj sedem desetletij izročena usoda monarhije. V viharnem času zasedam častitljivi prestol mojih prednikov, katerega mi zapušča moj presvitli stric."* Življenje v monarhiji se je ob tej smrti za hip ustavilo, a se je kmalu vrnilo v svoj vsakdan mesta v zaledju, ni pa nehalo odtekat na južnem koncu ob Soči, kjer so črne slutnje pesnika Simona Gregorčiča resnično zazve-nele:

Nad tabo jasen bo obok,
krog tebe pa svinčena toča.
In dež krvav in solz potok,
in blisk in grom, oh, bitva vroča!
Tod sekla bridka bodo jekla,
in ti mi boš krvava tekla.

Večina časopisja v letih 1915, 1916 in 1917 ni zamudila priložnosti, da ne bi omenila, kako vdano je bilo monarhiji prebivalstvo v težkem času in kako pripravljeno je bilo pomagati

vsem, ki jih je vojna prizadela. Časopisi so objavljali različne pozive visokih predstavnikov oblasti in Cerkve, naj starši žrtvujejo svoje sinove za domovino, naj ljudje podpisujejo vojna posojila in s tem posodijo denar državi, ki ga je nujno potrebovala, da bi zmogla ogromne stroške vojskovanja. Delo na poljih je ostalo brez moške delovne sile, zato se je tudi takratni ljubljanski škof dr. Anton Bonaventura Jeglič obrnil na žene in dekleta ter fantiče v starosti šestnajstih in petnajstih let poprosil, naj popri-mejo za delo in zapolnijo praznino, ki je ostala za tistimi, ki so jih domovina, cesar in Bog pokli-cali v drugačno, krvavo službo.

Monarhija pa ni bila polna samo patriotov, po kotih so se skrivali tudi takšni, ki so delovali proti državi. Njim je bilo namenjeno naglo sodišče, če so jih zasačili pri hudodelnih dejanjih: neupravičenem nabiranju vojaških novincev, hudodelstvu zapeljevanja ali pri pomoči krše-nja zaprisežene vojaške službene obveznosti. Naglo sodišče je v primerih ogleduštva in drugih hudodelnih dejanj proti vojni moči države kaznovalo ljudi, ki so zagrešili veleizdajo ali žali-li cesarja, se upirali in bili javno nasilni ter na-menoma zlobno uničevali javno lastnino (želez-nice, stroje, telegrafe). Prav tako je naglo sodiš-če brez usmiljenja ukrepalo zoper hudodelca, ki je zagrešil uboj osebe, aktivne v vojski, vojni mornarici, deželni brambci, črni vojski ali policijski žandarmeriji. Na črni seznam je prišel vsak, ki je s prikrivanjem dajal potuho vojnim ubežni-kom. Policija in vojaška uprava sta nemalokrat uporabili svoja sredstva prisile ne samo proti dejanskim sovražnikom države, temveč tudi proti liberalnim in narodno zavednim Sloven-cem, ki niso bili zadovoljni z vojnim breme-nom, ki jim ga je vsilila država, pa tudi ne s pre-vlado tujega, nemškega načina življenja v doma-čih krogih. Ovaduhi so vsak verbalni delikt pri-javili oblastem, ki so prekršek proti državi kaz-novale s prisilno mobilizacijo, v skrajnem pri-meru tudi s smrtno kaznijo.

Časopisi so veliko opozarjali ljudi pred vohu-ni in vohunkami, ki jih je sovražnik skušal pošil-jati v zaledje, da bi mu poročali o gibanju čet, o vojaški moči, o postojankah, o uredbah za pre-skrbo in o transportih ranjencev. S takim vohunstvom je bilo veliko škode prizadejane čet-am že v bojih v Galiciji. Od vseh, ki so ostali do-ma, se je pričakovala pazljivost in budnost, tako da za laškega vohuna na slovenski zemlji ne bi bilo prostora. Previdnost je bila potrebna po-

⁴ Slovenec, št. 269, l. XLIV, 23. november 1916, str. 1.

vsod, vohun se je lahko skrtil tudi pod obleko potepuha, krošnjarja, brusača, begunca, lahko se je postavljajl v uniformi vojaka, častnika ali civilnega uradnika. Kjerkoli bi kdo opazil sumljivo osebo, je bil naprošen, naj to sporoči najbližjemu vojaškemu poveljstvu.⁵

Pisci črno-belih tiskanih strani pa niso pozabili na zagovarjanje slovenskega jezika in so se hudovali nad nekaterimi uradi v Ljubljani, od katerih je časopis Slovenec nekaj časa dobival nemška obvestila z zahtevo, naj bi jih v slovenskem jeziku posredovali ljudstvu. Tako zahtevo je uredništvo Slovenca dobili celo od ljubljanskega mestnega magistrata, ki je poslal županovo čestitko generalnemu polkovniku Borojeviću v nemškem jeziku. Uredniku Slovenca je zavrelo potem, ko je prispel od deželne vlade v imenu kranjskega deželnega sveta neki nemški oklic. Vrnil in pospremil ga je z besedami: *"Prosimo lepo, da se 'Slovenec' dostavi besedilo v slovenskem deželnem jeziku. Upam, da bo ta naša opomba zadoščala in da ne bo treba nadaljnjih pritožb. Te dni smo dobili od uprave tukajšnjih jetnišnic neko nemško notico, katero moramo s stališča enakopravnosti našega jezika odklanjati. 'Slovenec' je slovenski dnevnik, kateremu naj uradi, ki žele od njega uslug, pošiljajo besedila v slovenskem jeziku. Izgovor, da manjka sedaj uradnih moči, velja tembolj za nas. Sicer pa se uradi še vedno lahko preskrbe z močmi, ki bi bile sposobne izvršiti prestave."*

*Náš list je storil vedno svojo patriotično dolžnost - uspeli patriotičnih akcij na Kranjskem in tudi med slovenskim prebivalstvom ostalih naših pokrajin so taki, da lahko rečemo, da slovensko ljudstvo v zvestobi in požrtvovalnosti prednjači v Avstriji. Zato usako preziranje jezika takega naroda dokončno odklanjamo!"*⁶

Z bojišča ob Soči so poročali številni tuji poročevalci, med njimi znana vojna poročevalka Alice Schalek. Utrujeni so prihajali na počitek tudi v Ljubljano in med svojim bivanjem v Ljubljani začutili utrip mesta. V svojem članku "O Ljubljani" je poročevalec lista Zeit zapisal:

"Sediš v Tivoliju, piješ kavo, gledaš jesensko porumenelo listje dreves v parku in slišiš, ako je veter ugoden, od Soče sem čisto jasno udare topov. Matere sede nekoliko nališpane poleg svo-

jih prijateljic; nobenega govora ni o kaki nevarnosti ali razburjenju, kajti Soča je veliko dni hoda daleč in Italijani itak ne pridejo niti koraka naprej. Toda ako je veter ugoden, more mati pri nedeljski kavi v Tivoliju slišati strel, ki je bil namenjen njenemu sinu ob Soči."

Tudi tržaški Lavatore je v svojem članku "Pojdite v Ljubljano" navedel dopis iz Ljubljane, ki je precej laskal glavnemu mestu slovenske domovine. Iz njega veje pravi slavospev Ljubljani, njenemu prebivalstvu, gostoljubju in poštenju. Mesto je pokazalo sliko velike prestolnice, katere prebivalstvo kljub velikemu številu tujcev ni izkoristilo prilike in je ostalo pošteno glede cene živil in stanovanj. Lavatore je zadovoljno ugotovil, da se sliši govoriti italijansko na vsaki ulici in v vsakem lokalu in da so z Italijani povsod vljudni, prijazni in ustrežljivi. Slovenec je k temu pridal, da so še nedavno v Trstu vsakemu Slovincu klicali "ande a Lubiana!" in to tako zaničevalno, kakor da ga pošiljajo v divje kraje, oddaljene od človekove civilizacije. Po mnenju Slovenca je to zaničevanje izhajalo iz povsem napačnih predstav o slovenskih krajih in ljudeh, češ da žive tam zunaj sami slovenski divjaki in barbari.

Vedno tako skoraj spokojno mirno v Ljubljani ni bilo. Sploh ne 18. februarja 1916, ko je bilo ob 8. uri in 30 minut naznanjeno, da se bliža sovražna zračna flota. Takoj se je dvignilo v zrak nekaj c. in kr. letal. Ob 9. uri se je razletela prva bomba na ljubljanskih ulicah. Velika sreča je bila, da bomba, ki so jo vrgli v bližino neke rezervne bolnišnice, ni zadela poslopja. Proti 11. uri dopoldne je dospelo tretje letalo nad Ljubljano. Ena bomba je eksplodirala pred cukrarno, tako da je popokalo veliko oken, smrtno pa je bil zadet osemletni šolar Stanko Zoršen.⁷ Številnega pogrebnege sprevoda so se udeležili častniki, oddelek vojaštva, mestni župan z občinskimi svetovalci in okrajni šolski namestnik. To je bil edini uspeh široko zasnovane maščevalne ekspedicije.⁸ Ob tej priložnosti so ljubljansko občinstvo opozorili, naj ne izkazuje pretirane radovednosti. Pri italijanskem poletu nad Ljubljano je namreč občinstvo precej neprevidno, kar sredi obstreljevanja, stalo na trgih in cestah ter zasledovalo boj. Tako bi prav lahko po nepotrebnem nastale žrtve, zato so prebivalce pozvali, naj takoj, ko bi opazili letalo ali slišali strelja-

⁵ Slovenec, št. 148, l. XLIII, 3. julij 1915, str. 7.

⁶ Slovenec, št. 291, l. XLIV, 20. december 1916, str. 4.

⁷ Tedenske slike, št. 9, l. III, 1. marec 1916, članek: "Edina človeška žrtev pred staro cukrarno", str. 135.

⁸ Slovenski narod, št. 41, l. XLIX, 21. februar 1916, str. 1.

nje ali videli znamenje na gradu, odidejo v hišo.⁹

Pa niso zanesla nemira na ljubljanske ulice samo italijanska letala. Tobačna revščina je pestila kadilce tako močno, da so se razpisali o tem, kako nezadovoljni so z delitvijo tobaka v zaledju. Grdo so pogledovali na mlade nedorasle fantaline in na ženski spol, med katere se je razpasla navada kajenja. Iz te graje so bili izvzeti možje in fantje, ki jim po njihovem tobak ni toliko škodoval. S prošnjo so se obrnili na oblasti, naj bi se uvedle karte za tobak in da naj bi imeli pravico do njega mladeniči od devetnajstega leta naprej ter da naj bi ga vojaki dobili pri svojih oddelkih.¹⁰

Grmenje topov na južnem bojišču je omejilo neovirano gibanje po deželi. Poletje pa je še vedno vzbudilo v ljudeh željo po oddihu in umiku iz mesta. Vsem Ljubljančanom, ki so nameravali čez poletje v kopališča, zdravilišča in letovišča - kot taka so bila priznana na Kranjskem samo Bled, Kamnik in Toplice - je bilo treba naznaniti svoj prihod političnemu oblastvu kraja, kamor so bili poleti namenjeni. Naznanilo je moralo vsebovati čas prihoda, število oseb, kraj bivanja in datum odhoda. Prepis takšnega naznanila so morali prinesiti na mestni magistrat, ga predati krušni komisiji in se pred odhodom v letovišče zglasiti na mestnem magistratu. S tem so dobili posebne krušne karte za prehrano v času dopustovanja v poletnem bivališču. Prav tako so se morali letoviščarji prijaviti ob prihodu v počitniški kraj in odjaviti ob odhodu.¹¹

Kopali in namakali se Ljubljančani niso samo v letoviščih, veliko so zahajali tudi na kopališče v Kolezijo, kamor so se lahko hodili kopat po sprejetem predlogu magistrata vsi skupaj, ne glede na spol. Ta sklep je izzval nasprotujočo reakcijo časopisa Slovenec, ki je tak sklep proglasil za neumesten, češ da se nikjer drugod oba spola skupno ne kopata in da je taka odločitev s kopališča pregnala mnogo ljubljanskih dam. Pritožil se je tudi deželni šolski nadzornik dr. Bezjak in zahteval red za šolsko mladino. Izraženo je bilo upanje, da bo magistrat sprevidel, da bi bilo za ime mesta bolje, če se spet uredi loče-

no kopanje, tako, kot bi si ga želela večina tistega prebivalstva, ki v kopanju išče snažnosti.¹²

V času vojne je moralo prebivalstvo izpolnjevati navodila oblastev glede javnega zdravstva in zdravja posameznika, da bi s tem pomagali preprečevati epidemije. Kot pitno vodo so uporabljali le vodo mestnega vodovoda, neposredno iz pipe. Poudarjali so osebno snažnost, snažnost po hišah, zmernost v jedi in pijači, da ne bi prišlo do okužb z nezrelim in pokvarjenim sadjem ter surovimi, neprekuhanimi pijačami. Naloga hišnih gospodarjev in njihovih hišnih strank je bila ohranjanje čistoče v hišah in stanovanjih, na dvoriščih in straniščih, gnojišča pa dobro pokriti. Gostilne, kavarne in prenočišča so morala paziti na čistočo pri pripravljanju in shranjevanju jedi, pogrinjati dobro oprano namizno in posteljno perilo, redno splakovati kozarce in pogosto loščiti tla in preprečevati, da se nanje ni pljuvalo. V skrbi za gosta so morali poskrbeti, da so bila stranišča snažna, zračna in dobro razsvetljena, da si kdo ne bi zamazal obleke ali obuvala. Posebej so bili gostilničarji, ker se je to očitno dogajalo, opozorjeni, naj nikakor ne dajejo psom hrane in pijače na krožnikih in v posodah, ki so bili namenjeni tudi gostom.

Skrb za zdravje je vela iz velikega števila oglasov, ki so se pojavljali v časopisih. Za zdrave in rdečelične otroke so priporočali uživati aromatično ribje olje iz lekarne Pri zlatem orlu.¹³ Boji in noči brez spanja, napolnjene s skrbmi, so prinašale glavobole, migreno, živčnost in pomanjkanje spanja. Proti temu so ponujali Fellerjevo rastlinsko tekoče mazilo, ki je tolažilo bolečine, osveževalo in pomirjevalo, bilo je kot nalašč za krepitev razdraženih živcev in za zdravo spanje. Da bi potrdili, kako resnična je učinkovitost domačega zdravila, so oglaševalci omenili, da so na njihov naslov prejeli ogromno zahvalnih pisem in zdravniških poročil.¹⁴

Celo po ženitnih oglasih se da razbrati, da je bila večina za orožje sposobnih moških, tudi še gimnazijcev v zadnjem letniku, vpoklicana na bližnjo fronto. Ženitne ponudbe so pisali izobraženi mladeniči, ki so bili odpuščeni iz vojske ali pa zaposleni v državni službi, ki jih je obvarovala vpoklica, pisali so jih upokojeanci. Želeli so si družice, ki bi bila dobrosrčna, prijazna, tudi čedne zunanosti in pohlevna, pa čeprav vdova,

⁹ Slovenec, št. 41, l. XLIV, 21. februar 1916, str. 5.

¹⁰ Slovenski narod, št. 90, l. XLX, 19. april 1917, str. 4.

¹¹ Slovenski narod, št. 103, l. XLX, 5. maj 1917, str. 4.

¹² Slovenec, št. 138, l. XLIV, 17. junij 1916, str. 7.

¹³ Slovenski narod, št. 118, l. XLVIII, 26. maj 1915, str. 6.

¹⁴ Slovenski narod, št. 121, l. XLVIII, 29. maj 1915, str. 5.

samo, da bi imela vsaj nekaj posestva, če že ne kar lastno hišo, pripravno za obrt. Draginja je precej oklestila prosilce, zato ni bilo nič nenačnega, da so si želeli, da bi prinesla nova gospica v zakon še kaj bolj oprijemljivega kakor samo čeden obražček.

Novi zaskrbljeni obrazi v mestu – begunci, ranjenci in vojni ujetniki, pa o skrbi za prizadete, vdove in sirote

Vojna z Italijo je prisilila tisoče obmejnih Slovencev, da so morali zapustiti rodno zemljo, domačijo in vse svoje imetje ter se preseliti na tuje. Večina si ni mogla rešiti drugega kot življenje. V uboštvo in žalosti, brez potrebne obleke so bežali s svojimi otroki. Število nesrečnih beguncev je naraščalo z vsakim dnem, po Ljubljani so tavale obupane matere in iskale zavetje zase in za otroke. Njim v pomoč je bil osnovan odbor, ki je imel nalogo skrbeti za slovenske begunce in je prosil ljudi ljubeznive in požrtovalne skrbi, s katero naj bi opravili svojo človeško dolžnost do sočloveka v stiski.

Za večino beguncev je jesenski čas, ki je obljubljal tudi že zgodnjo zimo, prinašal največ skrbi. Bosi in z lahkimi poletnimi oblačili so bili posebno otroci izpostavljeni hudemu trpljenju, ker niso bili vajeni ostre zime. Prebivalci Ljubljane so zato na prošnjo Posredovalnice za goriške begunce v Ljubljani zbirali zimska oblačila, zimsko spodnje perilo, nogavice in druga topla zimska oblačila. Okrepčila in jedila je v Ljubljani delil Okrepčevalni damski odbor in tako preskrboval bednike. S prošnjami za pomoč se je Posredovalnica za goriške begunce obračala tudi na podeželsko prebivalstvo in vsem domoljubnim ženam in dekletom svetovala, naj sestavljajo odseke, ki bi po hišah pobirali obleke in odeje. Zaželeno je bilo, da bi pošilkam v dobrodelne namene že poravnali poštnino, tako da ne bi obremenjevali Posredovalnice.

Veliko ljudi, med njimi matere z dojenčki, je prihajalo v Ljubljano s potniškimi vlaki ravno okrog polnoči, ko je že začela veljati policijska ura (od 23. ure naprej). To je bilo silno neprijetno za ljudi, ki so bili pregnani iz svojih domov in so morali na topel čaj in posteljo premraženo čakati do jutra. Zato je bilo v članku "Tujski promet in policijska ura" predlagano, naj bi se za prvo silo izjemoma dovolilo, da bi smeli imeti

gostilničarji, ki so prenočevali tujce, gostilne odprte vsaj eno uro dlje po prihodu vlakov. Med tem podaljškom bi bilo prepovedano točiti alkoholne pijače, stregli bi lahko samo čaj, ljubljanska občina pa bi storila dobro delo, če bi pri glavnem kolodvoru zgradila zasilno lopo, kjer bi reveži lahko prenočevali.¹⁵

Pribežniki, ki jih je usoda že nesrečno zaznamovala, so v novem okolju postali lahka žrtev zaslužka željnih nesramnežev, ki so izkoristili stisko in bedo teh ljudi s pretiranimi cenami. Prav oderuško so posamezniki obrali človeka za kratko vožnjo ali za prenočišče. Pristojne oblasti so zato skušale stopiti na prste takim nepripravom s kaznijo in ustavile obratovalni čas pohlepnim gostilničarjem, hkrati pa naprošale prebivalstvo, naj vsak tak primer naznanijo mestnemu magistratu. Pribežniki so prišli v Ljubljano z zaupanjem v ljubljansko prebivalstvo in si niso zaslužili takšnega odiranja.

Begunci pa niso bili deležni samo človekoljubne skrbi, temveč so bili podvrženi tudi drobnogledu c. kr. policijskega ravnanja v Ljubljani, ki je v občutljivem vojnem času želelo poskrbeti tudi za varnost samega mesta Ljubljane, kot tudi za varnost lastnine in seveda za državno varnost. Iz teh razlogov so se morale prijaviti in ob svojem odhodu odjaviti na podlagi svojih osebnih dokumentov vse tuje bivačice osebe v Ljubljani pri svojem stanodajalcu, lastniki stanovanj pa so bili dolžni točno prijaviti in odjaviti tujca-najemnika.¹⁶ Primorski begunci, ki so prostovoljno ali po zahtevi oblasti zapustili svoje bivališče, so morali, če niso imeli zadostnih sredstev za preživljanje, zapustiti Kranjsko, posebno ljubljanski policijski okoliš, in odpotovati v begunski tabor pri Lipnici. Tisti begunci, ki so razpolagali z zadostnimi sredstvi, so morali izrecno prositi za dovoljenje, da smejo prebivati v Ljubljani ali v občinah Zgornja Šiška, Vič in Moste. Prošnje je bilo treba oddati pri c. kr. policijskem ravnanju v Ljubljani. Vsebovati so morale ime in priimek, rojstni kraj, starost, pristojno občino, podatek od kod in kdaj se je posameznik zaradi vojnih dogodkov moral izseliti, začasno bivališče v zaledju (kraj, ulica, hišna številka), poklic, začasno zaposlitev, premoženjske razmere, mesečni zaslužek, stan (poročen, samski, ovdovel-a); poročeni so morali na-

¹⁵ *Slovenec*, št. 243, l. XLIV, 23. oktober 1916, str. 5.

¹⁶ *Slovenski narod*, št. 121, l. XLVIII, 29. maj 1915, članek: "Zglaševanje tujcev", str. 4.

vesti, kje se je v tistem času nahajal zakonski partner (oziroma sopro, ker so domnevali, da so bile begunke v večjem številu, glede na to, da so njihovi možje skoraj gotovo odšli na fronto). Priložiti je bilo treba še zdravniško spričevalo pristojnega primorskega okrajnega glavarstva oziroma policijskega ravnateljstva, vojaški dolžnosti podvrženi so morali priložiti tudi dokaz, da so to dolžnost tudi opravili. Za uradnike in sluge primorskih oblasti in uradov, ki so začeli uradovati v Ljubljani, kakor tudi za železničarske uradnike in uslužbenke, sta lahko zavod ali podjetje sestavila seznam, v katerega je bilo poleg določenega uslužbenca treba vpisati tudi vse osebe, ki so živele skupaj z njim.¹⁷

Gorja, ki ga je prinesla vojna, niso bili obvarovani niti tisti, ki so ostali v zaledju. Razbito je bilo družinsko življenje, možje in sinovi daleč od doma v strelskih jarkih, po bolnišnicah, v ujetništvu. Matere in žene, ki so ostale doma, so bile brez opore prepuščene same sebi in v tragičnih primerih postale vdove, otroci pa sirote. Iz bolnišnic so prihajali invalidi, ki so v boj odšli krepki in polni življenja, domov pa so se vrnili z obupom v duši, pohabljeni, slepi, brez nog, brez rok, iznakaženih obrazov. Revščina, lakota in bolezen so bile pripravljene vstopiti skozi vrata. Ob takem vzdušju je bilo težko ostati ravnodušnega srca, težke razmere so klicale dobre ljudi, ki so lahko sodelovali, h karitativnim dejavnostim, da bi s tem pomagali trpečemu sočloveku in tako pokazali notranjo kulturo naroda ter izkazali hvaležnost domačim vojakom na soški fronti.

Skrb za prizadete je bila raznolika. Čisti dohodek žrebanja velike loterije Slovenske straže je bil namenjen vdovam in sirotam padlih vojakov na soški fronti in invalidom. Vsak Slovenec in Slovenka naj bi temu plemenitemu namenu pomagala do uspeha s kupovanjem srečk.

Žene in zakonski ter pozakonjeni otroci so imeli ne glede na to, ali so živeli v dobrih ali slabih gmotnih razmerah, pravico do vojaške preskrbnine (vdovske pokojnine, prispevki za vzgojo otrok), najsi je pripadal vpoklicanec aktivnemu ali neaktivnemu stanju, skupni armadi, mornarici, deželni brambi ali črni vojski. Ljubljanski mestni magistrat je preko javnih občil

obveščal, naj svojci sporočijo vsako smrt ali pogrešanje vpoklicanega Uradu za državne podpore.¹⁸

Posebna cesarska naredba 15. julija 1914 je določala podpore za svojce padlih vojakov, ki so bili sicer poklicani pod orožje, a so bili pozneje izpuščeni iz aktivne vojaške službe. Za moške, ki so postali v vojni invalidni, za njihove svojce in za svojce na bojišču padlih, pogrešanih ali umrlih vojakov je bilo določeno, da se jim bodo izplačevale podpore za ves čas, dokler bi trajala vojna in po končani vojni še naslednjih šest mesecev. Določeno je bilo tudi, da bodo dečki dobivali podporo do končanega šestnajstega leta, dekleta pa do štirinajstega leta starosti. Svojci padlih in umrlih so imeli iste pravice kot svojci pogrešanih. Invalidi, ki niso mogli opravljati nobenega dela, so lahko v stiski dobili tudi večjo podporo, kakor je bila za njih določena. Glede na stopnjo invalidnosti so invalidi dobivali podporo v znesku od 60 do 180 kron na leto, prav tako so poleg invalida dobili podporo še njegova žena v višini 60 kron, zakonski ali nezakonski otrok 36 kron, zakonski oče ali stari oče 60 kron, prav tako tudi zakonska ali nezakonska mati invalida, vendar pa znesek teh zadnjih dveh podpor ni smel preseči 120 kron na leto. Vdova padlega ali umrlega vojaka je imela pravico do zneska 120 kron na leto, vsak zakonski ali pozakonjeni otrok pa 12 kron. 36 kron na leto je bilo določenih za zakonsko ali pozakonjeno siroto brez staršev, po 30 kron sta dobili dve taki siroti, po 24 kron tri sirote, po 18 kron štirje in več otrok brez staršev. Nezakonski siroti so določili 60 kron na leto, če je bila v oskrbi vdove, ki je imela pravico do pokojnine za padlim ali pa pravico do državne podpore. 108 kron na leto je dobila nezakonska sirota, za katero je do trenutka smrti skrbel padli ali umrl, po 120 kron sta dobili dve taki siroti, po 96 kron tri nezakonske sirote in po 90 kron štiri ali več sirot. Prav tako sta prejemale vsak po 60 kron letno zakonski oče in zakonska ali nezakonska mati padlega ali umrlega vojaka.¹⁹

Ljubljanski župan dr. Ivan Tavčar se je v svojih nagovorih meščanstvu večkrat spominjal padlih v vojni in njihovih svojcev in ob vsakem 1. novembru izrazil željo, naj se ljudje umrlih ne spominjajo samo s svečkami ter pozval ljubljanske občane, naj grobove pokrijejo s spominski-

¹⁷ Slovenec, št. 279, l. XLIII, 6. december 1915, članek: "Primorski begunci v Ljubljani in okolici", str. 2.

¹⁸ Slovenec, št. 13, l. XLIV, 18. januar 1916, članek: "Vojaške preskrbnine za vdove (žene) in sirote (otroke) padlih, umrlih in pogrešanih vojakov", str. 6.

¹⁹ Straža, št. 49, l. LVII, 21. junij 1915, članek: "Podpore družinam in invalidom", str. 2.

mi listki, ki jih je za to priložnost izdelovala mestna občina. Še posebej bi morali izkazati pozornost do grobov soških junakov na pokopališču sv. Križa, na katere naj bi vsak Ljubljčan položil vsaj en spominski listek.²⁰

Dobro voljo, pomagati tistim, ki jih je prizadela vojna, je pokazal tudi deželni predsednik grof Attems, ki je postal v marcu 1917 predsednik Kranjskega deželnega društva c. kr. avstrijskega zaklada za vojaške vdove in sirote ter za varstvo otrok in mladinsko skrbstvo. Društvo je želelo pomagati vdovam na bojišču padlih ali za posledicami vojne umrlih vojakov, da bi dobile denar, jim zagotavljati prehrano in oskrbo ter vzgojo in pouk njihovih otrok in končno priskočiti na pomoč tudi vsem ostalim svojcem padlih, ki so bili potrebni pomoči. S pristopom k društvu bi tako vsakdo lahko izpolnil človekoljubno dolžnost in tako stal ob strani narodu in državi.²¹ Na občnem zboru omenjenega društva je deželni predsednik grof Attems takole povzdignil svoj govor: *"V tesnem stiku z deželnim društvom je nova organizacija: Ženski vojni prispevek. Misel je ta: ženska, ki kot soproga in mati najbolj čuti z vdovami in sirotami in brž vidi, kje je treba pomoči, naj vstopi v službo dobre stvari. Če le mogoče, bodi vsaka ženska v deželi član te organizacije in njena sotrudnica. Poizvedovala bo o razmerah, revščini vdov in sirot, svetovala, kako bi bilo mogoče pomagati, obiskovala sirote, ki so v zasebni oskrbi in se prepričala o njih položaju in negi. To so patriotske dolžnosti, ki jih bodo kranjske žene rado-voljno prevzele. Gospodom okrajnim glavarjem gre zasluga, da so tako uspešno uvedli nabiranje članic za Vojni prispevek žen. Število članic narašča."*²²

Denar za vdove in sirote je dotekal tudi s po en teden trajajočimi prireditvami, kakršna je bila "Vojaških vdov in sirot teden". To prireditev so izvedli v različnih krajih po Kranjskem. V Ljubljani je župan dr. Ivan Tavčar pozival civilno prebivalstvo, naj se dobrodelnega tedna požrtvovalno udeleži v blagor vdov in sirot onih, ki so padli na bojišču.²³

Vojakom na soško bojišče so domači pošiljali hrano, oblačila, knjige, časopise in jih v pismih obveščali o razmerah v zaledju. V Ljubljani so pri knežješkofovskem ordinariatu na predlog vojnih duhovnikov ustanovili Odbor za vojaško berivo, ki je sprejemal in glede primernosti knjige tudi odbiral. Knjige brez vrednosti in take, ki po oceni Odbora za moške niso bile primerne, so odsvetovali pošiljati. Po mestih in trgih je Odbor naprošal vrle gospodične, naj ljudi prepričujejo, da bi darovali dobre knjige in časopise za vojake.²⁴

V svoji želji, da bi čimbolj olajšali hude ure trpečim na bojišču, so čuječi rodoljubi pošiljali marsikaj. Velikokrat je pokvarljiva sladka dobrot po dolgi in oteženi poti zaradi vojnih razmer prišla do naslovnika že čisto neuporabna. Poštno ravnateljstvo je opozarjalo svojce, naj nikakor ne pošiljajo svežega mehkega sadja in surovih jajc, za med so priporočali pločevinaste posode, ki so se dobro zapirale. Pošiljatelji, ki so oddali svoje pakete, zavite v oljnem papirju, so tvegali, da naslovni listek odpade, in paketu so bile s tem odvzete vse možnosti za nadaljnje potovanje. Vsi poštni zavodi so zato dobili nalog, naj zavrnejo vse pošiljke, ki niso pravilno opremljene.²⁵

Nevarnost takim, za vojni čas dragocenim pošiljkam, ni grozila samo zaradi razumljivega naravno-kemičnega procesa, kot je pač plesen, pač pa tudi zaradi površnosti sicer dobromislečega človeka. Kruh, tobak, perilo in druge vseobče zaželjene potrebščine so namesto pričakujočega siromaka že kje med potjo pograbile tatinske roke, pred katerimi ni ostal varen noben zaboj, košara ali zavoj. Sledovi spretnih prstov so se poznali tudi na srečno prejetih pošiljkah, ki pa so bile vsebinsko osiromašene in nikakor ne podobne debelušnim zavojem na začetku njihove poti.²⁶

Pisma, ki so jih dobivali vojaki, niso smela biti zaprta, v njih je bilo prepovedano poročati o vojaških zadevah (o prihodu in odhodu častništva, o nastanitvi vojaštva). Vsa pisma so morala biti opremljena z natančnim naslovom pošilja-

²⁰ Slovenec, št. 248, l. XLIV, 28. oktober 1916, članek: "Spomnite se 1. novembra ubogili rodbin padlihi Ljubljčanov", str. 7.

²¹ Slovenec, št. 74, l. XLV, 31. marec 1917, str. 1.

²² Slovenec, št. 157, l. XLV, 12. julij 1917, članek: "Na pomoč vdovam in sirotam naših padlihi vojakov!", str. 1.

²³ Slovenec, št. 81, l. XLV, 10. april 1917, članek: "Poziv", str. 4.

²⁴ Slovenec, št. 54, l. XLV, 7. marec 1917, članek: "Berivo za vojake!", str. 1.

²⁵ Slovenec, št. 223, l. XLIII, 30. september 1915, članek: "Kako je zavijati vojnopoštne pošiljke", str. 4.

²⁶ Slovenec, št. 54, l. XLV, 7. marec 1917, članek: "Tatvine pošiljanega blaga", str. 5.

Vojaška kuhinja (Fototeka ZAL)

telja. Enake določbe so veljale tudi za vsa ostala pisma, kršitelje je čakala stroga kazen.²⁷

Ranjenci, bolniki in vojni invalidi so bili naslednja skupina, ki jo je vojna zaznamovala in ki so bili potrebni pomoči prebivalstva v zaledju fronte. Njim v razvedrilo so po bolnišnicah prirejali dobrodelne koncerte, jih oskrbovali z najnujnejšimi potrebščinami in jih tolažili z bodrilnimi besedami.

Ljubljanski meščani so se izkazali radodarni vedno, ko je bilo treba darovati v človekoljubne namene, in so na dneve, kakršen je bil "Dan žepnih robcev", dijakom, ki so nabirali pomoč, izročali ostanke bombažnih in platnenih tkanin, robce, perilo, obleke in denar ter s tem sodelovali v veliki akciji nabiranja perila za junaške invalide in otroke-sirote padlih vojakov, ki je potekala po vsej državi.²⁸

Časopis Slovenec je sam predlagal, naj bi en dan na Slovenskem minil brez pitja alkoholnih pijač, in še druge slovenske liste zaprosil, naj objavijo ta poziv. Na abstinenčni dan, ki je bil namenjen oslepelim vojakom, naj bi se ne samo posamezniki, temveč vse ljudstvo odpovedalo opojni pijači in namesto za omamne hlape denar darovalo v dobre namene.²⁹

Bolnike in ranjence so v Ljubljani predajali v dobre roke. Polkovni zdravnik dr. Mavricij Rus je v Slovincu zapisal, da so se vojaki nepopisno razveselili suhe in tople postelje, brez mrčesa in preoblečene v sveže belo perilo. Dvakrat na dan je vse oskrbovance obiskoval glavni oddelčni zdravnik s svojim asistentom in jih natančno preiskal ter predpisal vrsto zdravljenja, zdravila in dieto. Zdravnike ljubljanske garnizije so zastopale skoraj vse narodnosti monarhije, tako da so se bolniki s svojimi zdravniki lahko pogovorili v maternem jeziku. Delovalo je več specialistov za notranje bolezni, za psihične in duševne bolezni, za kirurgijo, za očne, ušesne, nosne in vratne bolezni, za spolne in kožne bolezni, za rentgenologijo, za bolezni sečil in zobozdravstvo. S cepljenjem proti kozam, koleri in sifilisu so preprečevali epidemične bolezni. Dr. Rus je pohvalil hrano, saj je bilo po kletah ljubljanskih bolnišnic ogromno vreč, zabojev in sodov, polnih najboljših živil. Mir, čistoča, red in ljubezniva nega so vplivali na to, da so si ljudje opomogli po strašnih naporih in pomanjkanjih. V bolnišnice je prihajalo tudi časopisje, bolniki pa so si iz bolnišnične knjižnice lahko izposodili knjige, vsak dan so jim omogočili kinopredstave in včasih tudi vojaške koncerte.³⁰

²⁷ Slovenec, št. 140, l. XLIII, 23. junij 1915, članek: "Razglas Poštnega ravnateljstva", str. 4.

²⁸ Slovenec, št. 134, l. XLV, 14. junij 1917, članek: "Dan žepnih robcev", str. 5.

²⁹ Slovenec, št. 135, l. XLIII, 17. junij 1915, članek: "Abstinenčni dan za oslepele vojake", str. 5.

³⁰ Slovenec, št. 63, l. XLV, 17. marec 1917, članek: "Oskrbovanje bolnikov in ranjencev v Ljubljani", str. 1.

Vojni ujetniki, ki jih je usoda s posebnimi vlakmi pripeljala v mesto ljubljansko, so bili bolj kot pomoči deležni začetne radovednosti, kasnejših prepovedi in svaril pred njimi, ki so opozarjala domače prebivalstvo. Eden takih posebnih vlakov je v Ljubljano prihupal že kmalu po začetku grmenja topov ob Soči, enajstega junija 1915. Italijanski vojaki, ki so jih premagale in ujele avstroogrske čete na bregih Soče, so bili po večini doma iz Neaplja, majhne in slabotne postave, v starosti od sedemnajst do triindvajset let. Obleženi so bili bomo in so se tesno zavijali v plašče, ki so jim jih ponudili avstrijski častniki v hladnem jutru na glavnem kolodvoru.

Občevanje civilnih oseb z vojnimi ujetniki, ki razen spričo delovnega ali službenega razmerja ni bilo potrebno, je bilo z ukazom najvišjega poveljnika jugozahodne fronte strogo prepovedano. Lastniku, ki je na svojem gospodarstvu dopuščal medsebojne pogovore navadnih civilistov in ujetnikov, so odvzeli vse za delo določene ujetnike. Ženski, ki so ji dokazali ljubezensko razmerje in spolno občevanje z vojnim ujetnikom, so v občini, kjer je prebivala, izrekli kazensko obsodbo.³¹ Vsakomur je bilo prepovedano jemati pod streho ubegle vojne ujetnike, jim dajati hrano in jim tako pomagati pri begu. Za takšno hudodelstvo proti vojni moči države so kršitelja po členu 327 vojnega zakonika obsodili na naglo sodišče in ga v takem primeru kaznovali s smrtjo na vislicah.³²

Ženske in mladina pod drobnogledom

Mestne ulice vojnega časa so zvene le drugače, čvrsti moški koraki so odmevali daleč od domačega tlaka. Ženske, mladina in starejši moški so ubirali vsak svoja pota, na katera so z lupo pogledovali varuhi javne morale. Moški glede tega očitno niso bili vprašljivi, bolj so se takšni moraloljubneži spotikali ob vedenjske navade žensk in mladine, ki so jim hitro podtaknili kak greh in za njimi žugali po cestah ter jih karali v časopisnih člankih.

Tako so tisti, ki so hoteli kaj opaziti, prav kmalu dvignili nos nad baje škandalozno potratnostjo ljubljanskih dam pri njihovih oblekah in

zapisali: *"Vojno imamo, revščina trka na naša vrata. Toda ženski svet se ne briga za vse to. Zanje ni vojne, one hočejo bahariti, pa naj velja kar hoče. Kdor vidi eleganco dam, more težko razumeti, kako da se ljubi hčeram, sestram, zaročenkam in ženam naših vojakov, ki so dan na dan v smrtni nevarnosti, tako lišpati se. Težka beda trka na naša vrata, toda lahkomišelnost ne pozna mej in ničemurnost žensk triumfira celo nad grobovi. Bahaštva je kot že dolgo ne - že otroci letajo v svili in samih dragih čipkah. Seveda, ali je vse to že plačano, tega se ne vidi. Gotovo je, da kaže velik del ženstva boljših krogov neverjetno malo resnobe v sedanji dobi."*³³ Očividci in poznavalci razmer so ugotavljali, da se je prava gorečnost žena že ohladila in da so se rane ločitve zacelile. Zaskrbljujoče so ugotavljali, da predmetno žensko barabstvo sploh ne posvečuje več nedelj in praznikov ter ne moli, ampak prav dobro živi ter da marsikatera prodaja za plačilo čisto vse in se tako izpostavlja nevarnostim nalezljivih spolnih bolezni, s tem pa jih lahko prenese tudi naprej na druge.

Nad ženskami, ki so bile pogoste tarče napadov, so se pritoževali tako kadilci kot nekadilci, ki so pritegnili prvim. Kadilci so bili ogorčeni nad tem, da stojijo pred tobačnimi trafikami ob dneh, ko so razdeljevali tobak na karte, osiveli možje in vojaki, ki so komaj čakali, da bi dobili kak zvitek tobaka ali cigareto, a na žalost pogosto brez uspeha. Takoj za njimi so se oglašili nekadilci in vzdihovali nad gostimi oblaki dima, ki so se vili v kavarnah. Moški so jih odnesli seveda brez poškodb, začuda se nihče ni obregnil ob starejše dame, ki so prav tako posedale po kotih kavarn. S toliko večjo zagrizenostjo so planili po deklicah, za katere so trdili, da so komaj zapustile šolo in da spuščajo dim kakor Turki v haremu ter da kajenje za mlada dekleta očitno ni več poniževalno, postalo je celo moderno. Deklinam so prisojali še kratka krila in opažali, da kajenja niso bile vajene, da so kadile samo zato, da so kadile in se jim posmehovali, da se s tem samo moderno osmešujejo. Čudili so se, kje naj bi sploh dobile toliko tobaka in jim z obrazov brali, da jim nezdravo početje močno škoduje, sama tuberkuloza, ni pa nekdanjih zdravih in cvetočih lic. Zavzeli so se za to, da bi takšno početje "fajlam" in ženskam sploh prepovedali, jim odrekli tobak in ga oddali zares potrebnim kadilcem, vojakom, ki so tvegali svoja življenja

³¹ *Slovenec*, št. 224, l. XLIV, 30. september 1916, članek: "Občevanje civilnega občinstva z vojnimi ujetniki", str. 6.

³² *Slovenski narod*, št. 49, l. XLIX, 1. marec 1916, članek: "Svarilo", str. 3.

³³ *Slovenec*, št. 163, l. XLIII, 21. julij 1915, članek: "Vojna in ženska ničemurnost", str. 4.

za domovino in srčno upali, da to ne bi ostal glas nekadečih v puščavi.³⁴

Uboge ženske. Po veleecenjenem mnenju za skrbljenih popolnežev je bilo v Ljubljani mnogo žensk, ki so sicer iskale dela, a ga niso našle, še več pa naj bi bilo takih, ki dela sploh niso iskale in so samo javkale nad draginjo ter se preživljale zanašajoč se na podporo, z nadležnim beračenjem in še s čim slabšim. Mestni magistrat je tudi sklenil prenehati z izplačevanjem podpore tistim, ki so prejeli državne že prispevke za preživljanje. Dela naj bi bilo namreč dovolj in magistrat bi moškim in ženskam, ki so bili sposobni in pripravljeni delati, nakazoval dela in jim plačeval običajni dnevni zaslužek. Kdor ne bi hotel delati, bi ostal brez podpore. S tem je mestni magistrat hotel napraviti konec lenuharjenju in beračenju in odredil, naj se brezdelneži priglasijo za delo, občane pa opozoril, naj za delo sposobne osebe, ki so beračile po hišah, pošljejo na mestni magistrat.³⁵

Dekleta, ki so bila v mirnem času navajena odhajati za dobrim zaslužkom v Trst, kjer so pomagale boljšim družinam v gospodinjstvu, so posebej opozorili, naj ne hodijo v Trst. Veliko italijanskih družin se je izselilo iz Trsta, zmanjšalo se je tudi število avstrijskih družin. Mnogo družinskih očetov je padlo na bojnih poljih, gospe z otroki pa so si poiskale skromnejše stanovanje in niso več povpraševale po služkinjah. Dekleta pa so kljub temu vztrajala in hodila v Trst, tako da se je število brezposelnih služkinj pomnožilo, ljudje pa so jih začeli obtoževati tatvin in nenepravnega življenja, v Trst da so prišle samo zato, da bi mogle svobodnejše zaživeti, ker jim delo na kmetih ni dišalo in so se celo hvalile s tem, da v vseh treh mesecih, ki so jih preživele doma, niso poprijele za nobeno kmečko delo. V Trstu so meščanom predstavljale pravo javno nadlogo, svojim domačim pa včasih tudi sramoto.³⁶

Glasovi pravičnikov so po tiskanih straneh tožili nad izprijenostjo mladine, ki jo je povzročilo katastrofalno stanje javne morale med vojno. Vsi so se strinjali, da svet že par stoletij ni doživel kaj podobnega, kar so uganjale nekatere ženske v najboljših slojih, dame, gospodične,

delavke in kmetice, vse enako podlo. Početje nekaterih moških da presega nemoralo Grkov, Rimljanov in Francozov pred revolucijo. S slabim zgledom se je nemoralna razširila še med mladino, zlasti žensko. Prestopki in zločini mladine so se med vojno prav gotovo pomnožili, vendar so bili vzroki za to tudi slabe življenjske razmere, v katere so bili otroci pahnjani. Otrok, ki ni imel dosti hrane, je laže podlegel slabim vplivom. Slaba telesna nega in slaba obleka v takratnem času sta bili kot nekakšna uniforma beraštva in propalosti, otroci v boljših oblačilih so se instiktivno ogibali bednih sovrstnikov. Stanovanja so bila zelo draga in v eni sobi je prebivalo tudi po pet oseb, dostikrat ne samo domači, ampak tudi še tuji ljudje. Prenapolnjena stanovanja največkrat niso bila čista, prej so bila podobna močvirjem bolezenskih klic, izprijenosti in alkoholizma.³⁷

Časi šoli niso bili prijazni in mnogo mladine, ki ni pomagala doma pri hišnih delih, se je čez dan potepalo po mestu. Našla so se dekleta v nežni starosti, ki so hodila okrog vojašnic in skušala navezovati stike z vojaki, brez sramu postopala naokoli z drugim spolom iz neznanih krajev in prišla na slab glas s takšnim vedenjem. Dečki so drugače razgrajali. Po ulicah so uprizarjali prave bitke s preklami in se zraven neznosno drli, preklinjali, se pretepali in se obnašali kot pravi divjaki. Mimoidoči so bili presenečeni spričo grdih zmerljivk, ki so jih bili deležni, če so prečkali pot razuzdancem. Velikokrat so jih stanovalci z oken svarili, a so jim pokvarjenci vrnili tako sočne žalitve, da so se zardelih lic umaknili nazaj za zaveso.

Kranjski deželni predsednik grof Attems je v jeseni 1916 sicer glede obnašanja mladine izdal posebno naredbo, ki je bila namenjena deželi, ki je spadala v območje jugozahodne fronte. Po njej bi bilo mladoletnim osebam prepovedano javno kaditi, kartati v javnih lokalih, obiskovati javne hiše ali vlačuge ali se po deveti uri zvečer potikati izven doma. Gostilne in lokale je bilo dovoljeno po tem ukazu mladini obiskovati samo v spremstvu odraslih do devete ure zvečer. Obiskovanje žganjarn je bilo mladini sploh prepovedano. Izjeme so bile dovoljene samo na potovanjih in pri obiskovanjih stalnih mest za prehrano. Lastniki varietetejev in podobnih lokalov so morali mladini prepovedati ogled njihove

³⁴ *Slovenec*, št. 47, I. XLV, 27. februar 1917, članek: "Tudi znamenje časa", str. 3.

³⁵ *Slovenski narod*, št. 82, I. XLIX, 10. april 1916, članek: "Ženske, na delo!", str. 3.

³⁶ *Slovenec*, št. 198, I. XLIII, 31. avgust 1915, članek: "Dekleta, ne hodite sedaj v Trst službe iskati!", str. 6.

³⁷ *Tedenske slike*, št. 39, I. III, 27. september 1916, članek: "Izprijena mladina", str. 539-542.

vih predstav. Kinomatografe je smela mladina obiskovati le, če so se predstave končale pred osmo uro zvečer in če je bil program primeren. Mladini je bilo prepovedano prodajati tobak in izdelke umazane literature. Napovedane so bile kazni za take prestopke in kazni za osebe, ki bi zapeljevale mladoletne osebe v prepovedana dejanja in jim za to dajale prepovedana sredstva. Zapretili so tudi osebam, ki bi zanemarjale dolžnost nadzorstva.³⁸

Pričakovanja pa se niso uresničila. Fantalini so kadili po ulicah kakor za stavo, par izložb pri ljubljanskih knjigarnarjih pa je bilo baje takih, da je človek moral zardeti že, ko je šel mimo.³⁹

Skrb za mladino je delno prevzel Rdeči križ in z različnimi oblikami pomoči skušal mladostnike obvarovati ran težkega časa. Matere niso vedno imele časa, da bi poleg skrbi, kako preživeti družino, nadzirale še otroke, ki so se porazgubili sem in tja in imeli vse možnosti, da se razvijejo v prave male razbojnike ali spretne tatiče. Rdeči križ je imel za svojo dolžnost, da bojevnikom na bojiščih prihrani žalost ob pogledu na slabo razvijajočo se deco. Otroke je sprejemal v otroške domove še posebno v počitniškem času, ko je bila nevarnost skušnjave največja. Ena tretjina prispevkov Tedna za Rdeči križ je bila namenjena deželnim vojnopomožnim uradom in je ostala v domači deželi za mladinsko oskrbo.⁴⁰

Prostor pa se je našel tudi za pohvalo dijaštva, ki se je znašlo v resnih časih. Šolska dejavnost je ohromela, veliko šolskih prostorov so zavzele dobrodelne organizacije, kot je bil Rdeči križ, potrebovala jih je tudi vojaška oblast. Rezervna vojaška bolnica v Šentvidu je zasedla prostore Zavoda sv. Stanislava, del prostorov pa je v svoje namene uporabljal Rdeči križ. Potovanja med počitnicami so postajala vse bolj redka, ni bilo dijaških vesellic in koncertov ne izletov. Mnogo dijakov se je bojevalo za domovino, drugi so se prostovoljno javili za pomoč ranjencem, dijaki z dežele so pomagali doma pri poljedelstvu, dijaki po mestih pa so nabirali kovine v vojne na-

mene. Spet drugi so si poiskali delo po uradih in podjetjih, da so zaslužili in pomagali staršem, ki so ostali doma. Meščani so z veseljem ugotavljali, da ima narod, ki ima tak naraščaj, prihodnost zagotovljeno.⁴¹

Odobranja so bile deležne tudi učenke licejsko-ljudske šole Mladika, ki so za božič vojakom v strelskih jarkih poslale božična darila v obliki čokolade, cigaret in drugih dobrot, mimogrede pa napisale še spremno pisemce: *"Preljubi, hrabri vojaki! Bližajo se božični prazniki, prazniki miru in sprave. Srd gineva, roka sega v roko. Sovrag pa tega noče umeti. Napade divje, blazne, topov tuljenje, ogenj, jeklo, strupene pline pošilja nam v pozdrav božični. In Sočo hoče, Trst, slovenska brda, domače loge, gaje čudovite, slovenskih src se hoče polastiti. Zaman ves trud, divjanje besno. Slovenski sini čujete na straži, cesarju zvesti, zvesti rodni grudi. Stotisoč src v hvaležnosti Vam bije in v činih hrabrih živel boste vekomaj!"*⁴²

Zviti mesarji, vrste za kruh, kaznovanje skrivanja zalog hrane

V času med 24. majem 1915 in 26. oktobrom 1917, ko je bila končana soška fronta, je država za pomoč pri poravnavanju vojnih bremen razpisala pet vojnih posojil, in sicer drugo, tretje, četrto, peto in šesto vojno posojilo. Zvesto prebivalstvo je prosila, da bi ji s svojimi denarnimi sredstvi priskočilo na pomoč, ki ji je bila potrebna za nadaljevanje in zmago v krvavi borbi. Država je ob tej priložnosti izdala obveznice za večje in manjše zneske, ki bi jih darovalo prebivalstvo, sama pa se je zavezala, da bo vrnila posojeni denar najkasneje do 1. oktobra 1930 z visokimi obrestmi. Posebnega povabila k udeležbi so bili deležni kmetje. Pogumnim četam na bojišču so tako lahko pokazali hvaležnost za težke muke, v katerih so se znašli, ko so sovražniku preprečevali prodor v zaledna mesta in vasi ter pustošenje kmečkih polj. Poštni in davčni ter denarni uradi so sprejemali tiste, ki so želeli podpisati vojno posojilo.⁴³

Domoljubne akcije skupno s težkimi razmerami so zmanjšale plačilno sposobnost prebivalstva.

³⁸ Slovenski narod, št. 238, l. XLIX, 14. oktober 1916, članek: "V varstvo mladine", str. 3.

³⁹ Slovenec, št. 48, l. XLV, 28. februar 1917, članek: "Varuhi postave, kje ste?", str. 4.

⁴⁰ Slovenec, št. 102, l. XLIV, 4. maj 1916, članek: "Vojna in mladina", str. 1.

⁴¹ Slovenec, št. 217, l. XLIII, 28. september 1915, članek: "Naše dijaštvo v resnih časih", str. 4.

⁴² Slovenski narod, št. 1, l. XLX, 2. januar 1917, članek: "Učenke licejsko-ljudske šole 'Mladika' našim slovenskim vojakom!", str. 5.

⁴³ Domoljub, št. 43, l. XXVIII, 28. oktober 1915, članek: "Vojno posojilo", str. 618.

tva, ki je iz meseca v mesec lezlo v siromašnejše stanje. Življenje v senci hrabrih vojakov, beguncev ter ljudi, ki so najprej potrebovali pomoč, ni bilo prijetno.

Dobrodošlo blažilno sredstvo so bile davčne olajšave, ki so bile potrebne zaradi gospodarskih razmer, ki jih je povzročila vojna. Vlada je glede lišnega davka odredila, da se odpiše lastniku hiše, ki je bil vojaška oseba ali pa uslužbenec, ki je zaradi vojne izgubil svoje delo, prav tako je bilo oproščeno davka podjetje, ki je bilo prisiljeno ustaviti ali zmanjšati svoje delo in ki je delno ali že v celoti nehalo plačevati najemnino za svoj obrat ter prenehalo z delom. Najemniki prostih stanovanj podjetja, ki je svojo dejavnost že opustilo ali zmanjšalo in ki svojih delavcev ni moglo več zaposlovati, so bili prav tako oproščeni lišno-najemninskega davka in tako za nedoločen čas ohranili brezplačno stanovanje.⁴⁴

V krajih, ki so bili zaradi bližine sovražnikovega ognja neposredno ogroženi, so stanovanja, če so lastniki ali najemniki zbežali ali zapustili kraj na uradno povelje, postala prosta hišno-najemninskega davka.⁴⁵

Splošni obrtni davek je bil precej olajšan za osebe, ki so bile vpoklicane v vojsko ali ki so morale zaradi slabih pogojev popolnoma opustiti oziroma skrčiti svojo obrt. Zmanjšane dohodke so upoštevali tudi pri davku na dohodnino.⁴⁶

Izdatne olajšave so bile dovoljene pri izterjevanju davkov. Vsako prisilno izterjevanje je bilo ustavljeno proti osebam, ki so bile vpoklicane pod orožje in ki denarno niso bile sposobne poravnati obveznosti. Finančno ministrstvo je ukazalo podrejenim oblastem, naj prizanesljivo postopajo s svojci vpoklicanih, če je bilo njihovo gmotno stanje kritično.⁴⁷

Kranjska deželna vlada je v začetku leta 1917 začela pripravljati zakonske predloge za ustanavljanje vojnih stanovanj, s katerimi bi ublažili stanovanjsko stisko, zvišali število rojstev in kmetom pomagali dvigniti gospodarstvo na noge ter tako v prihodnje povečali obrambno silo. Vlada je predlagala, naj država po posebnih sa-

mostojnih uradih posreduje pri izmenjavi kmečkih posesti in pospeševanju naseljevanja. Za naseljevanje bi prišli v poštev ne samo invalidi, sposobni za kmečko delo, temveč tudi drugi udeleženci vojne in delavci, ki zaradi stopnje invalidnosti niso bili sposobni delati v industriji, imeli pa so zdravo družino, ki bi lahko opravljala kmečka dela. Kolonizacijo naj bi omogočili veleposestniki s prostovoljnimi ponudbami za nakup zemljišč, če pa prostovoljcev ne bi bilo dovolj, bi morala država po prisilni poti, z razlastitvijo, pridobiti zemljišča.⁴⁸

Uspeh akcije bi bil popoln le, če pri kolonizaciji ne bi mešali Slovencev z Neslovenci, ampak bi se ljudje morali naseljevati po narodnosti, veri, šegah in življenjskih navadah sploh. Naseljevalni uradi zemlje ne bi smeli priskrbeti in predati zemlje zgolj zaradi predaje same. Vsak vojni dom naj bi se pred vselitvijo uredilo in poleg zgradilo še prostore, potrebne za kmečko delo. Naseljenec bi le tako lahko uspešno obdeloval ponujeno mu zemljo in uspešno pospeševal produkcijo. Pri vsem tem je bilo treba paziti, da se ne bi množila bajtarija in proletariat. Denar za ustanavljanje vojnih domov naj bi pritekal iz državnih fondov in deželnih hipotekarnih zavodov.⁴⁹

Zadovoljni zvoki srebanja nedeljskih kosil že dolgo niso več polnili ljubljanskih kuhinj, nedelja je postala navaden dan, v katerem si je bilo treba poiskati hrano v dolгих jutranjih vrstah pred prodajalnami, ki so bile kmalu prazne. Ulice, nebo, vrata, otrok na oknu, ljudje, temno krilo, koraki, vse je izginilo, postalo en sam trpek izraz na obrazu ženske, brez kruha, brez mleka, brez sladkorja, brez olja, brez mesa, brez čokoladnih bonbonov za frfotavo deco. Oblast z uvedbo krušnih kart ni razveselila množic, v Ljubljani so ženske 8. maja 1915 celo protestirale proti njihovi uvedbi.

Podražitev živil za sto do tristo odstotkov je bedo v že tako ubožnih ljubljanskih slojih povečala in mestna občina je iz svojega ubožnega zaklada žrtvovala ogromne vsote. Cene živil pa se niso hotele ustaviti in so se dvigale v vrtoglave višine ter postale neznosne za revno prebivalstvo. Mestna občina se je zato preskrbela s testeninami, krompirjem, fižolom, rižem, ješpre-

⁴⁴ *Straža*, št. 58, I. VII, 28. julij 1915, članek: "Davčne olajšave zavoljo vojske", str. 5.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Slovenec*, št. 49, I. XLV, 1. marec 1917, članek: "K upravljanju o vojnih domovih", str. 1.

⁴⁹ *Ibidem*.

njem, mastjo, petrolejem in z moko ter odprla mestno vojno prodajalno na Turjaškem trgu, tri mestne vojne pekarnice pa še na drugih koncih Ljubljane.⁵⁰

Ljubljansko prebivalstvo je tako začelo dobivati dobra živila po nakupni ceni, ki je bila od dvajset do petdeset odstotkov nižja kot tržna cena, prebivalcem je bil na voljo vojni kruh, ki je bil po splošni sodbi ocenjen za najboljšega med vsemi vrstami kruha, ki so jih pekli v mestu. Uradne nakaznice, ki jih je uvedel mestni magistrat, so omogočale, da so dobili cenejša živila res samo revnejši sloji in družine brez imetja z večjim številom otrok. Vsak dan so se na Turjaškem trgu (današnjem Novem trgu) prerivale trume kupcev, ki so čakali ure in ure, da so prišli na vrsto.⁵¹

Mestna občina je najrevnejšim dvakrat na mesec brezplačno nakazovala nekatera živila. Na Dunajski cesti je odprla mestno vojno ljudsko kuhinjo, kjer so za majhen denar delili tople obroke. Takšna je bila skrb občinskega sveta slovenske bele Ljubljane.⁵²

Revež je bil domala vsak uslužbenec in delavec, ker se plače niso mogle kosati z drvečo draginjo. Vojska je zaprla meje dežele, dotok blaga iz tujih držav je zastal. Kupci so se znašli v začaranem krogu. Tisti, ki je kaj prideloval in izdeloval, je bil tudi sam kupec in je poviševal cene svojih izdelkov v skladu s cenami blaga, ki jih je nameraval kupiti na trgu. Dražja obleka, dražji rokodelski izdelki so podražili kmetijske izdelke in obratno. Trgovina ni več delovala v okviru ustaljenih tirov, razvila se je nekakšna vmesna trgovina, ki je še imela nekaj malega zaloga. Riža na primer ni bilo mogoče dobiti iz tovarn, kjer so ga luščili, temveč manjšo količino samo preko posrednika.⁵³

Kranjska deželna vlada je 16. julija 1915 izdala ukaz o maksimiranih cenah, po katerem je ljubljanski mestni magistrat določal najvišje nakupne in prodajne cene za živila in tako deloma zaustavil nenadzorovano rast cen. Vsako spremembo najvišjih cen je magistrat objavljaj na trgu na posebnih deskah. Maksimirane cene niso

veljale le za živila, ki so se prodajala in kupovala na trgu, temveč tudi, če se je z njimi trgovalo po mestu, zato so morali imeti vsi obrtniki, ki so živila prodajali v svojih prodajalnah, na vidnem mestu pritrjen list z napisanimi najvišjimi cenami.⁵⁴

Razdeljevanje živeža med mestno prebivalstvo so spremljale velike težave. Ženske in otroci so v dolgih vrstah stali pred prodajalnami in čakali ure in ure, nazadnje pa so bili prikrajšani za svoje drobtinice in so praznih rok, žalostni in lačni odhajali domov. Vzrok za počasno prodajo je bila tudi gneča sama, ljudje se niso vedno postavili v vrsto in tako so nehote ustvarili odlično priložnost za spretnne tatiče, dogajale pa so se tudi nesreče. Nestrpna množica je ob besedi kruh pozabila na ljudi okoli sebe in včasih povzročila pravo tragedijo, kot se je to dogodilo nesrečnemu dečku, ki so mu najprej zlomili roko in ga tako pregazili, da je kasneje umrl za poškodbami.⁵⁵

Gospodinje so imele veliko dela, če so hotele za silo vzdrževati sloves svoje prejšnje kuhinje. Prava umetnost je bilo nasititi vsak dan kopico vedno lačnih kratkohlachnikov. Uvedba treh brezmesnih dni in odredbe o nakazilih za mast so gospodinjam pripravile nove skrbi. Mali jedci se niso dali kar tako prepričati, da človek potrebuje v resnici manj, kakor se mu dozdeva in da mu zato še ni treba biti lačen. Ne, oni niso hoteli najprej nič slišati o rastlinskih beljakovinah, ki naj bi nadomestile meso, a so se sčasoma morali ukloniti, njihova mati je seveda laže dobila poceni fižol kot goveje meso, na trgu pa so se dobile tudi cenejše nesoljene in posušene ribe.⁵⁶

Med pomembnejše gospodarske naloge v času vojne je spadalo tudi varčevanje z zalogami moke. Pšenična in ržena moka, ki ju porabniki prej niso mešali z ostalimi vrstami, sta počasi izginjali z miz, kjer so mesili kruh. Nadomestile so ju koruzna, ječmenova in krompirjeva moka. Koruzno moko in koruzni zдроб so uporabljali za paniranje, za polento, priloge in sladke jedi, rižev zдроб pa kot nadomestek za pšeničnega. Na mizah so pogosto stale jedi, ki za svojo pri-

⁵⁰ *Tedenske slike*, št. 24. I. II, 30. junij 1915, članek: "Mesto Ljubljana za časa vojne"

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Domoljub*, št. 43. I. XXVIII, 28. oktober 1915, članek: "O draginji", str. 617.

⁵⁴ *Slovenski narod*, št. 177, I. XLVIII, 5. avgust 1915, "Razglas o maksimiranih cenah", str. 5.

⁵⁵ *Slovenec*, št. 291, I. XLIII, 21. december 1915, članek: "Gneča pred vojnimi trgovinami", str. 4.

⁵⁶ *Slovenski narod*, št. 207, I. XLIX, 11. september 1916, članek: "Kuhinja v dobi vojne", str. 4.

pravo niso potrebovale sploh nobene moke. Zelenjavna juha brez prežganja je bila varčna že zaradi tega, ker ni vsebovala mesa. Mlečne juhe, krompirjeve jedi in riževe jedi so bile dovolj nasitne in tudi tako se je porabilo manj kruha in drugih izdelkov iz moke.⁵⁷

Deželna vlada je zaradi težav pri preskrbi moke v maju 1915 izdala odredbo, ki je vpeljala krušne karte za uporabo kruha in moke. Osebe, ki so imele večjo zalogo moke, kot jo je bilo mogoče dobiti na krušne karte, niso dobile nobene krušne karte, dokler se niso zmanjšale njihove lastne zaloge. Pravico do krušne karte so spet dobile, ko so prodale na za to določenem mestu toliko moke iz svoje zaloge, da so resnično potrebovale krušno karto. Domača gospodinjstva so lahko obdržala le toliko lastne pšenične moke, kolikor je bilo potrebno in zadostno za pripravljanje jedil do nove žetve, poraba te in ržene moke je bila za peko kruha doma prepovedana. Preostanek moke, ki je niso potrebovali, so gospodinje morale prodati ali zamenjati za druge vrste moke. Da se zaloge ne bi kopičile, so bile karte urejene tako, da količina moke in kruha v štirinajstih dneh ne bi preseгла enega kilograma na osebo. Letoviščarji so v skladu s to odredbo pred odhodom v letovišče naznanili dovoljeno zalogo moke oblastem in jo vzeli s seboj v prijavljeni količini.⁵⁸

Odredba je vsebovala tudi določbe, da se zaloge, ki so preostajale, ne bi pokvarile. Vlada se je pri izdaji odredbe nekoliko ozirala tudi na različne sloje prebivalstva in njihove potrebe. Točka 9 te odredbe je dala možnost, da so lahko uporabljali prihranke krušnih kart v domačem okraju za vse, ki so bili podvrženi težkemu delu in so zato potrebovali okrepčilna močnata jedila in kruh. Vsak, ki je izrazil željo, se je lahko odpovedal enemu delu krušne karte in ga poklonil tistemu, ki ni mogel shajati z odmerjeno količino kruha in moke. Odpovedi krušnih kart so sprejemali posebni krušni uradi.⁵⁹

Opozorila prebivalstvu, naj strpno pričaka svoj kos kruha, niso zalegla. Ljudje so planili pred vojno prodajalno, ki je dobila hlebce prva in neredko so na pomoč priskočili možje postavne. Cele gruče so romale od prodajalne do pro-

dajalne in tako nekatere stranke niso dobile kruha, ker so bile povsod zraven, a nikjer pravočasno. 10. januarja 1916 je mestni magistrat v ta namen določil čas, med katerim so začele poslovati pekarnice. Kruh je bil poslej na voljo od sedme ure zjutraj, vse dotlej, dokler kruha ni zmanjkalo, od šeste do osme ure zvečer pa so kruh dobili tisti meščani, ki odhajali na delo že zgodaj zjutraj.⁶⁰

Januarja 1916 sta goriški deželni glavar Faidutti in namestnik kranjskega deželnega glavarja dr. Lampe posredovala pri odgovornih ministrilih na Dunaju, da bi vojnožitni prometni zavod storil kaj več za preskrbo z živili in krmili na Goriškem in Kranjskem. Dr. Lampe je opozoril na vojne dajatve kranjske dežele, ki je bila prisiljena skrbeti za število živine zaradi vojnih prispevkov. Prehrano s kruhom je ocenil za pomanjkljivo ne le v mestih, temveč tudi v mnogih občinah po deželi. Velika bremena, ki jih je nosila Kranjska kot najbližja dežela soški fronti, je notranji minister Hohenlohe upošteval in obljubil, da bo sporočil vojnožitnemu prometnemu zavodu, naj prisluhne deželi Kranjski v njenih prošnjah.⁶¹

Preskrba z mlekom je vsako leto bolj pešala. Primanjkovalo je močnih krmil in krav molznic, vzrok temu pomanjkanju pa je bila tudi prekomerna poraba mleka v namene, ki so bili za tiste čase že pravo razkošje. Mleko je predstavljalo velik del vsakdanje prehrane otrokom, bolnikom, delavcem, kmetom in malim meščanom, zato se je deželna vlada z več ministrskimi naredbami postavila po robu pretiravanju v porabi mleka in prepovedala razsipavati z mlekom v luksuzne namene. Od novembra 1915 je bilo po celi Avstriji prepovedano izdelovati penasto smetano, ki so je veliko porabili v kavarnah za dodatek h kavi in čaju, sčasoma pa so sploh prepovedali prodajo katerekoli smetane. Prepoved se je nanašala tudi na uporabo mleka v industriji, ustavljena je bila proizvodnja čokolade, krem, sladoleda in bonbonov. Količino mleka za izdelavo sira so močno omejili.⁶²

Deželne vlade so imele pravico prepovedati strežbo mleka samega ali pa kot dodatka k pija-

⁵⁷ Slovenski narod, št. 190, l. XLVIII, 20. avgust 1915, članek: "Varčevanje z zalogami moke", str. 3.

⁵⁸ Straža, št. 42, l. VII, 28. maj 1915, "Krušne karte", str. 4.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Slovenec, št. 5, l. XLIV, 8. januar 1916, članek: "Določitev časa za prodajo kruha", str. 5.

⁶¹ Domoljub, št. 5, l. XXIX, 3. februar 1916, članek: "Preskrba z živili", str. 60.

⁶² Slovenec, št. 273, l. XLIII, 29. november 1915, "Nova naredba glede mleka", str. 4.

Artilerija v Trnovem (Fototeka ZAL)

či po gostilnah in kavarnah med določenimi urami dneva. Prav tako je lahko prepovedala rabo kondenziranega mleka po gostinskih in kavarzniških obratih in tako skušala zagotoviti mleko predvsem otrokom, doječim materam in bolnikom.⁶³

Slabe preskrbe in pomanjkanja mleka pa v Ljubljani ni spremenila niti ustanovitev Preskrbovalnice za mleko. Najnужnejšo količino mleka je bilo treba priskrbeti vsaj za dojenčke in bolnike, ki druge hrane niso mogli uživati. Sledila je omejitev izdajanja zdravniških spričeval in zdravniki so jih spisali le za bolnike, ki jim je mleko predstavljalo edino ali pa nujno potrebno živilo. Mleko na nakaznice naj bi dobivali dojenčki, porodnice in težki bolniki.⁶⁴

Še slabše razmere so nastopile v letu 1917, ko so mestni aprovizaciji, ki je prevzela oskrbo mesta, dovažali tako malo mleka, da je včasih pokrila komaj četrtino nakazil. Vojske prodajalne bi morale na nakaznice dobiti približno tisoč litrov mleka, od tega tristo petdeset litrov na posebne rdeče nakaznice za dojenčke. Večkrat se je pripetilo, da so pripeljali samo dvesto štirideset litrov mleka, kar ni zadostovalo niti za oskrbo dojenčkov in težkih bolnikov.⁶⁵

Promet in porabo sladkorja je uredila kranjska deželna vlada 8. marca 1916. Povečanje neposredne porabe sladkorja pri prebivalstvu, povečanje porabe v industriji in obrti ter večje zahteve vojne uprave so narekovali ukrep, ker je obenem znatno nazadovala proizvodnja sladkorja, posledica tega pa je bila, da so kopnele zaloge sladkorja.⁶⁶

Izkaznice za sladkor so na Kranjskem vpeljali 19. marca 1916 in so bile veljavne štiri tedne. Nanje je bilo mogoče dobiti en kilogram sladkorja, sestavljene pa so bile iz osmih odrezkov; vsaka je pomenila eno osmino kilograma sladkorja. Poslovalnice za izročanje izkaznic so določila politična okrajna oblastva, prav tako tudi dneve in ure za izdajanje izkaznic. Izkaznice so dobile samo osebe, ki v lastnem gospodinjstvu niso imele več kot dva in pol kilograma sladkorja na osebo. Vsak, ki je hotel dobiti izkaznico, je moral navesti število oseb v gospodinjstvu in pisмено izjaviti, da osebe, ki pri njem živijo, nimajo več kot dva in pol kilograma sladkorja.⁶⁷

Sladkor so od 19. marca 1916 začeli prodajati samo še na izkaznice za sladkor. Prodajalci so morali odrezke izkaznic shraniti in jih oddati političnemu okrajnemu oblastvu, da so lahko

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Slovenec*, št. 279, l. XLIV, 5. december 1916, članek: "Pomanjkanje mleka v Ljubljani", str. 4.

⁶⁵ *Slovenec*, št. 54, l. XLV, 7. marec 1917, "Ljubljanske novice", str. 5.

⁶⁶ *Slovenec*, št. 59, l. XLIV, 13. marec 1916, "Razglas c. kr. deželne vlade za Kranjsko z dne 8. marca 1916 o ureditvi prometa z obdavčnim sladkorjem", str. 1.

⁶⁷ *Ibidem*.

dobili prejemnice, ki so bile predpisane za dobavo sladkorja. Zamolčane zaloge sladkorja so pripadle državi.⁶⁸

Posamezne osebe, ki so jih oskrbovali v človekoljubnih in dobrodelnih zavodih, v samostanih, vojaških zavodih, v učiliščih in šolskih domovih, v prisilnih delavnicah in jetnišnicah, niso dobile izkaznic za sladkor. Omenjeni zavodi so dobivali sladkor s prejemnicami.⁶⁹

Gostilne in krčme, peki in slaščičarji so prav tako dobivali sladkor na prejemnice.⁷⁰

Prejemnice so politična oblastva izdajala samo za sladkor, ki je količinsko zadoščal za osem tednov. Prejemnice so bile neprenosljive. Zavodi in podjetja so morali upravičenost svoje potrebe po sladkorju dokazati s poslovnimi knjigami in zapiski. Pismeno so morali potrditi, da njihove zaloge niso presegale količine sladkorja, ki je bila določena za osem tednov. Prejemnice so služile predvsem za nadzor porabe in ne za dejanski nakup sladkorja.⁷¹

Obrati in zavodi so morali voditi vpisne knjige, iz katerih je bilo razvidno stanje zaloge v začetku vsakega meseca, mesečni prirastek in vir dobave.

Sladkor so za prejemnice dobivali tudi trgovci in prodajalci, veletrgovci pa so sladkor lahko kupovali vnaprej, ne da bi za to potrebovali prejemnice, bili pa so pod neposredno kontrolo sladkorne centrale.⁷²

Predelovalci sladkorja in izdelovalci sladkornega blaga, čokolade, bonbonov, marmelade, konzerv, likerjev in sadnih sokov so dobili sladkor preko sladkorne centrale, ki so ji poprej sporočili svoje potrebe.⁷³

Nadzor je bilo treba okrepiti na mesarskem trgu, kjer so se razpasli nepošteni mesarji, ki so zlasti telečje meso pod roko prodajali privilegiranim strankam. Mesarjem so zabičali, da mesa ne smejo prodajati drugače kot na drobno. Pravica in dolžnost vsakega meščana je bila, da nepoštenega mesarja prijavi tržnemu stražniku, ta

pa je ukrepal naprej, tako da so mesarja kaznovali in ni mogel več dobiti živine ter so ga odstranili s trga. Dokler je imel mesar dovolj mesa na razpolago, ga je moral dati vsakomur in ne le stalnim odjemalcem. V večjih količinah (več kot dva kilograma) so smeli meso dobiti samo zavodi, gostilne in vojaški oddelki, vendar na nakazila mestne aprovizacije. Nakazila so ob prevzemu mesa pokazali mesarju in jih ob izhodu z mesnega trga izročiti stražniku. Stražniki pri izhodu na mesnem trgu so bili dolžni paziti zlasti na tujce, da ne bi odnašali masti in mesa v kovčkah in nahrbtnikih, kar ni bilo redko videti.⁷⁴

Stiska s preskrbo mesa v mestu Ljubljana je bila tolikšna, da je mestni magistrat sklenil uvesti brezmesne in mesne dneve, sčasoma je po mesu zadisalo le še enkrat na teden, pa še to ne povsod. Mesto je po izračunih potrebovalo petinštirideset tisoč kilogramov mesa na teden, kar se je ujemalo z osemnajstimi dekagrami na osebo v enem tednu, dobivalo pa je dvanajst tisoč kilogramov mesa prav zaradi premajhne količine živine, ki jo je dobilo mesto. Omejitve porabe mesa je zadela tudi gostilničarje. Veliko je bilo razburjenja ob novici, da bo morala Kranjska dati več sto glav goveje živine za Trst. Ogorčeno prebivalstvo se je pritoževalo nad centralnimi uradi na Dunaju, najbolj pa nad lastno kranjsko deželno vlado, ki se ni dovolj potrudila, da bi domačemu prebivalstvu zagotovila prepotrebni živež; Ljubljančani da od samih slin pač ne morejo živeti.⁷⁵

Med vojnimi razmerami je bilo zaradi pomanjkanja olja, masti in sveč prepovedana razsvetljava grobov in rakev. Neupoštevanje prepovedi je mestni vojni urad kaznoval z izterjavo denarja v znesku petsto kron ali z zaporno kaznijo enega meseca. Olje so izdajali le na izkaznice mestne vojne prodajalne, na osebo je bilo določeno četrta litra olja, ki je bilo namenjeno za tiste, ki so ga resnično potrebovali, ne pa za izbirčne in "malkontentne" ljudi. Nekateri meščani so namreč vihali nosove nad oljem iz skladišča glavnega mestnega kolodvora, ki je vsebovalo tudi primesi lanenega olja in ki ga je priskrbelo mestna aprovizacija. Med čakajoče v vrsti pred vrati vojne prodajalne so hujskači vnesli dvom in odvrčali ljudi od nakupa. "Olikani"

⁶⁸ *Ibidem.*

⁶⁹ *Ibidem.*

⁷⁰ *Ibidem.*

⁷¹ *Ibidem.*

⁷² *Ibidem.*

⁷³ *Ibidem.*

⁷⁴ *Slovenec*, št. 58, l. XLV, 12. marec 1917, članek: "Poostrjeno nadzorstvo na mesarskem trgu", str. 5.

⁷⁵ *Slovenec*, št. 102, l. XLV, 5. maj 1917, članek: "Strašno pomanjkanje mesa v Ljubljani", str. 6.

meščani so počastili tudi mestnega župana dr. Ivana Tavčarja z nepodpisanimi dopisi, da hoče z oljem ljudi odreti, da celo zastрупiti. Na seji mestnega aprovizacijskega odseka so navzoči ugotovili, da prebivalstvo ne zna ceniti prizadevanj mestne aprovizacije, ki je s prošnjo, naslovljeno na deželno vlado, uspela pridobiti vskladiščeno olje in je skušala le pomagati ljudem. Župan dr. Tavčar je celo predlagal, naj bi odsek ustavil nadaljnjo prodajo olja.⁷⁶

Obdržati dobra in poslušna srca v času, ki ni obljubljal nobenih sladkih presenečenj, je bilo prekleto težko. Človeku, ki je trpel vsesplošno pomanjkanje, je bilo težko vedno slediti ukazom oblasti in pomisliti, da je nekje nekdo na bojišču ali pa nemara čisto blizu, že v sosednji sobi, mogoče optan z begunsko usodo, lahko ženska in njen otrok, sama s spominom na nekega moškega, ki je včasih skupaj z njima sedel za mizo, da so ljudje še bolj lačni, kot je on sam. Na skrivaj je za omaro skrival zalogaje, ki jih ni porabil in ki bi njemu, ne drugim, prišli prav ob napovedanih še hujših časih. Nobenega dvoma ni, da eden ali dva uboga reveža nista mogla nakopičiti zalog, ki bi prav prišle večjemu številu ubožnega prebivalstva ali kar celi vojski na jugozahodni fronti. Pa ju je oblast kljub temu vtaknila v isti koš kot obrtnike in vojne dobičkarje, ki so z velikimi, neprijavljenimi zalogami goljufali državo. Naročilo poveljstva jugozahodne fronte z dne 24. februarja 1916 se je namreč neusmiljeno glasilo: *"Vsako prikrivanje in zadrževanje zalog žita, sočivja in mlinskih izdelkov, ki so naznanilu zavezana ali določena za oddajo, je strogo prepovedano. Isto velja glede neobhodno potrebnih reči, ki zanje oblastvo predpiše dolžnost naznanila. Skrivanje je kakor izdajstvo domovine in se bo brezobzirno kaznovalo z denarno kaznijo 20. 000 kron oziroma z zaporno kaznijo do 1. leta. Zaloge se bodo zasegle. Pri obrtnikih se bo brez prizanašanja izrekla izguba obrtne pravice. Vsak tak primer se bo objavil. Obrtniki, ki se branijo oddati neobhodno potrebne reči, najsi so stari odjemalci ali ne, bodo kaznovani z denarno kaznijo do 200 kron, z izgubo obrtne pravice, po okolnosti tudi z zaporom do 6 mesecev. Vsako nakupovanje neobhodno potrebnih reči preko tekoče lastne potrebe - požerušstvo - je zaničljivo; oškoduje tržni položaj, otežkoča posebno oskrbovanje revnega ljudstva, nas slabi v gospodarskem*

boju in krepi naše sovražnike. Tako neopravičeno nakupovanje iz strahu se mora ožigosati kot strahopetstvo in domovini sovražno dejanje.

Prebivalstvo se poziva v svojem lastnem interesu, da ta razglas natančno upošteva. Gospodarski boj, ki so nam ga usilili sovražniki, zahteva odločno, da se naj skupno z našimi vrlimi četami na frontah bori vse zaledje s svojimi sredstvi in s požrtvovalnim samozatajevanjem."⁷⁷

Konec kulture velikih odrskih idealov

Včasih je kdo pozabil, da obstaja tudi življenje brez nenehnih novic o neizprosni bojih in smrtih, o gorečih domovih in bežečih ljudeh, brez novic o svinčenih oblakih in mrtvih željah, življenje brez kruha na nakaznice. Marsikdo je pozabil na tople občutke sreče ob urah, ko so predmeti prestopili meje svojih obrisov in se razblinili v meglici večera in je dnevno življenje v slikah razpotegnjeno polzelo pred očmi. Čas morda za večerno predstavo, knjigo, zvoke strun, klavirskih tipk. Življenje v razbolelem vojnem času se je polnilo z dramami prizadetih, z gledaliških desk so se preselile med ljudi. Da, tudi lepe umetnosti tedanjega časa so se prilagodile drugačnim razmeram; s številnimi dobrodelnimi predstavami so za kakšno urico razsvetlile mračne misli.

Zamrla pa je slovenska gledališka umetnost,⁷⁸ brez gledališča so ostali Ljubljana, Maribor, Trst in Celje, le še na Jesenicah je tu in tam oder še zaživel. Vojna je vzela vse igralce, nekateri pa so odšli na Hrvaško, kjer so bile razmere boljše. V Ljubljani so spet uprizarjali samo nemške igre, stare po deset let in več, v Deželno gledališče pa se je naselil kino Central.

In kaj so igrali po gledališčih? Le redko so odigrali kaj takega, kar bi dihalo vzvišeno, plemenito življenje. Lože in parter so bili pri takih predstavah prazni, gledalci pa hladni, za njih se res ni splačalo igrati. Ljudstvo si je želelo ljubezenskih dram o nezvesti ljubezni. Ob takih igrah so se ljudje zabavali in so vedno prinesle denar, niso pa seveda prinesle kraljestva idealov, kjer naj

⁷⁶ Slovenec, št. 196, l. XLIV, 31. avgust 1916, članek: "Olje mestne aprovizacije in ljubljansko občinstvo", str. 7.

⁷⁷ Slovenec, št. 66, l. XLIV, 21. marec 1916, "Naročilo poveljstva jugozahodne fronte z dne 24. februarja 1916", str. 1.

⁷⁸ Tedenske slike, št. 14, l. III, 5. april 1916, članek: "Vojna in gledališče", str. 215.

bi živeli požrtvovalni in očiščeni junaki. Če je moč verjeti časopisom, so prešustne zgodbe najbolj ugajale gospodi, med njimi posebno ženskam, ki so trdile, da prešustvo raje gledajo, same pa ga ne bi nikoli storile. Množice so pač najraje posegale po lahko prebavljivih stvareh, ki so gledališču prinašale vir dohodka. Klasiki, ki so omogočili, da se je v gledališču praznovala lepota, in ki so greh, krivdo ter krepost postavili vsakega na svoje mesto, so bili pozabljeni, kaznujoča satira in oživljajoč humor sta malodane izgubila svojo domovinsko pravico na odru.

Kdor je želel uživati ob taktih muzike in to skupaj združiti z dobrim namenom, se je mogel udeleževati velikega števila domoljubnih in dobrodelnih koncertov, ki so jih njihovi izvajalci prirejali v korist Soškemu zakladu, kamor se je stekal denar za vojake na fronti; prirejali so jih za goriške begunce, igrali so v korist c. kr. Avstrijskega zaklada za vojaške vdove in sirote, kjer so darove pobirale gospodične s črnorumenimi pentljami. Denarnih sredstev, zbranih s takimi prireditvami, so bili deležni tudi zaslužni bolniki in invalidni vojaki. Preigrali so dela Liszta, Beethovna, Bizeta, Wagnerja, Masneta, Mozarta, priljubljena je bila preroška Gregorčičeva pesem Soči, ki jo je za solo, mešani zbor in orkester uglasbil skladatelj Hugolin Sattner. Poslušati je bilo mogoče zvoke vojaške Soške godbe, ciganske godbe in godbe na lok. Koncerte so poslušali ljubljanski meščani v kavarnah Evropa, Kasino in Union, v hotelih Bellevue, Tivoli in Union in v večjih gostilnah, ki so razpolagale s prostornim vrtom. Glasbena matica je bila večkrat med prireditelji koncertov, zanje pa so skrbele tudi ljubljanske vojaške oblasti.

Kina Central in Ideal sta vabila na večerne predstave filmskih dram, dokumentarnih filmov, vsak teden je bilo na sporedu "Vojnotedensko poročilo." Velik odmev je imelo predavanje slavne vojne poročevalke Alice Schalek z naslovom "Tri mesece na soški bojni črti"⁷⁹, ki ga je pospremila z dvesto dvaindvajsetimi barvnimi fotografijami z bojišča. Čisti dobiček je bil namenjen vdovam in sirotam v bojih padlih Ljubljančanov. Prav tako je za svoj denarni sklad poskrbela Posredovalnica za goriške begunce v Ljubljani, ki je v kino Central privabila ljudi, da so si ogledali filmsko predstavo v čast pogumnega goriškega dekleta Berte Kenda, ki

ji je eksplozija bombe odtrgala nogo, medtem ko je s hrano oskrbovala vojake.⁸⁰

Kranjski deželni šolski svet je šolski mladini najtopleje priporočal ogled dokumentarca "Deseta soška bitka",⁸¹ za katero sedaj vemo, da je bila predzadnja, pred mračno in megleno okto-brsko bitko, ki je avstroogrsko armado tudi po zaslugi slovenskih vojakov, ki so na tej bojni črti branili svojo zemljo, ovenčala z uspehom in zaključila z bitkami Soškem.

Kulturno ozračje torej ni moglo biti prav nič zadovoljno z novim vetrom, ki je prepihal ljubljansko kotlino, še posebej to ni bilo prijetno za slovensko kulturo, ki ji je bližnje bojišče z mobilizacijo vzelo ogromno ustvarjalnih sil, zredčilo pa je tudi vrste samih ljubiteljev umetnosti, zaradi katerih je pravzaprav slovenska umetniška misel brstela. Stisko je povečalo še pomanjkanje prostorov, veliko jih je bilo namreč spremenjenih v vojaške bolnišnice in napolnjenih z vojsko in tudi to je prispevalo k temu, da je kultura nasploh za nekaj časa postala sirota. Medtem ko si je nemška ustvarjalnost v letih 1916 in 1917 opomogla, je slovenska umetniška dejavnost zašla v krizo za celi dve leti. Čas za prebujenje je zopet nastopil z majem 1917, potem, ko je cesar Karel po dolgem mirovanju zopet sklical parlament in je na njegovi seji, 30. maja 1917, Jugoslovanski klub dal na svetlo *majniško deklaracijo*, ki je zahtevala več pravic za južnoslovanske narode, združene v svoji državi pod žezlom habsburške monarhije. Izjava je bila v slovenskih deželah deležna večje pozornosti v jeseni, po 15. septembru 1917, ko je bila podpisana *ljubljanska izjava*, ki je prinesla svežo kri v slovensko samozavest.

Zusammenfassung

"Im Süden wiederholen sich die Zeiten Vater Radetzky's"

Das Alltagsleben in Laibach während des Ersten Weltkriegs

Der Krieg ist eine tote Zeit, eine tote Zeit für das Leben. Die Männer ziehen mutig, mit kämpferischem Geist in den Kampf für die Ehre

⁷⁹ Slovenec, št. 243, l. XLIV, 23. oktober 1916, članek: "Alice Schalek v Ljubljani", str. 5

⁸⁰ Slovenec, št. 223, l. XLIII, 30. september 1915, članek: "Dobrodrelna predstava v korist junakinje s Krna Berte Kenda", str. 4.

⁸¹ Slovenec, št. 147, l. XLV, 30. junij 1917, članek: "Deseta soška bitka v filmu", str. 4.

der Heimat, aber auch besorgt, im Bewußtsein, daß sie Schwächere und Verletzlichere als sie es sind, hinter sich lassen. Über die tapferen Soldaten ist vieles geschrieben, man kennt ihre mit Ehrenkreuzen und Orden ausgezeichneten Verdienste, man kennt ihr Zaudern, ihre Schwächen und Nöte. Die in Hinterland Zurückgebliebenen aber bleiben angesichts der militärischen Erfolge der heimischen Truppen meist ohne jene Aufmerksamkeit und Sorge, die sie verdienen. Trostwerte sind zwar schön und lindernd, sie sind aber kein Brot, das man essen könnte. Gerade diesen Vergessenen aus den Kulissen des Krieges versucht die vorliegende Abhandlung auf ihrem Weg durch zwei schwere Jahre, voller Geschützdonner der Isonzofront, zu folgen. An der stellenweise humorvollen Schreibart soll dabei nicht Anstoß genommen werden, denn manchmal muß ein wenig Lachen die schlimmen Augenblicke erhellern.

Das Donnern der schweren Geschütze näherte sich dem slowenischen Gebiet mit der Kriegserklärung des Königreichs Italien an Österreich-Ungarn, die von den meisten slowenischen Zeitungen am 24. Mai 1915 veröffentlicht wurde. Die Abhandlung begleitet die Geschehnisse im Hinterland, vor allem in Laibach, in der Zeit vom 24. Mai 1915, als die Kämpfe am Isonzo begannen, bis zum 26. Okto-

ber 1917, als die österreichisch-ungarischen Truppen die italienische Verteidigungslinie bei Bovec/Flitsch durchbrachen und die italienische Armee zurück an die Piave warfen. Die Isonzoschlachten hinterließen hunderttausende Opfer und niedergebrannte Häuser, wodurch auch die anfängliche Begeisterung der Menschen über die militärischen Erfolge schwand.

Die Quellen, auf denen der Beitrag fußt, sind zeitgenössische Zeitungen - Slovenec [Der Slowene], Slovenski narod [Das slowenische Volk], Ilustrirani glasnik [Der illustrierte Bote], Tedenske slike [Wochenbilder], Stra a [Die Wacht] und Domoljub [Der Patriot]. Vor allem das Leben der Menschen in Laibach wird beschrieben, außerdem die Verbindungen zum etwas mehr als hundert Kilometer entfernten Kampfgeschehen, welches Flüchtlinge, verletzte Soldaten und auch Kriegsgefangene nach Laibach trieb und die Zeitungsseiten füllte. Im Hinblick auf die Häufigkeit der Zeitungsartikel, die ein bestimmtes Thema behandeln, wird die Arbeit in fünf Abschnitte mit den Schwerpunkten Flüchtlinge, Frauen, Jugendliche, Verpflegung und Kultur gegliedert. Es gab auch viele interessante, im Geist der damaligen Zeit verfaßte Artikel, die inhaltlich sehr unterschiedlich waren und deshalb keinem der fünf genannten Themenbereiche zugeordnet werden konnten.

Davor Kernel

PISMA AVSTROOGRSKEGA VOJAKA 1917 – 1918

Pisma poročnika Lea Mežana,¹ ki sem jih dobil od g. Albina Markovčiča, se delijo na tri sklope: na pisma kot taka, na dopisnice in na razglednice (tri). Prvo pismo je z dne 14. januarja 1917 (v bistvu je dopisnica), zadnje pa seže v 13. junij 1918 (tudi to je dopisnica). Vseh pisem je štiriinpetdeset, vendar se verjetno vsa niso ohranila (obstaja možnost, da so izgubljena, ker ritem odpisovanja ni enakomeren in se nekatere teme izključujejo). Kljub vsemu so dovolj zanimiva in vredna obravnave. Zakaj? Pisma o vojnih dogodkih povedo zelo malo, kar pa je precej razumljivo, saj je obstajala cenzura, ki je prepove-

dala podrobneje opisovati kakršnekoli vojne dogodke in pripetljaje. Glavna poanta pisem je vsekakor podajanje občutij vojaka –, zlasti tesnobe, ki je prevladovala v prvih bojnih linijah – poleg tega pa nam pisma spregovorijo tudi o vojakovih značajskih potezah. Za boljše poznavanje poročnika Lea Mežana bi bilo vsekakor zelo dobrodošlo, če bi se ohranila tudi pisma gdč. Jože Kobal, s katero si je "naš" vojak dopisoval. Toda pisma Jože Kobal so se s smrtjo poročnika Lea Mežana žal za vedno izgubila.

Kot je razvidno že iz pisem, so le-ta prihajala na dva naslova: v Šembije pri Knežaku in v Studeno. Zakaj? Joža Kobal je bila v Šembijah nastavljena za začasno učiteljico že 25. septembra 1913. Kot začasna učiteljica je tamkaj službovala do 28. decembra 1916, od 29. decembra 1916 do 8. oktobra 1919 pa je bila zaposlena za stalno. Ker pa se je rada vračala tudi domov, so nekatere pisma (dve pismi in dve dopisnici) prišla na njen domači naslov v Studeno. Leo ji je večkrat pisal, toda mnogokrat se je zgodilo, da pismo ni prišlo na zaželeni naslov. Zato se nekatere dopisnice in pisma zaključujejo precej podobno: "Ne vem, če Vas bom še našel tam. Pismo prejel. Prav lepa hvala. Odgovorim na drug naslov. Pišite takoj, kje ste. Prisrčno pozdravljeni." (pismo 8)

¹ Leo Mežan se je rodil leta 1894 (verjetno) v Ljubljani. Mobiliziran je bil 18. junija 1915. V obdobju prvih ohranjenih pisem je bil dodeljen v t.i. gorsko stotnijo št. 13 v 27. pešpolku. Že 19. decembra 1915 je bil povišan v desetnika. V začetku leta 1917 je bil premeščen v III. poljsko stotnijo 4BH. 9. maja 1917 je dobil Karlovo medaljo za hrabrost II. reda z obrazložitvijo, da je z neverjetno hrabrostjo zadrževal napredovanje sovražnih sil. 4BH je bil tudi zadnji polk, v katerem je opravljal svojo vojaško dolžnost. Z njim je prodiral skozi Furlanijo do reke Piave, kjer se je fronta ustalila. Naziv poročnika je verjetno dobil šele leta 1918. Ubit je bil 16. junija 1918 na hribu Mt. Salarolo. Pokopan je v kraju Rosai pri mestu Feltre. (Podatke o Leu Mežanu hrani Kriegsarchiv (Vojni arhiv) na Dunaju. Glej: Sterberegisterheft des bosnisch-herzegovinisches Infanterie Regiment Nr. 4 für Monat Juni 1918 in Grundbuchevidenz: Haupt-Grundbuchsblatt.)

Da bi se z Leom kdaj srečala, ni neposrednih dokazov (sorodniki ne vedo ničesar o njeni mladostni ljubezni; iz pisem se tega ne da razbrati). Zato je verjetno šlo predvsem za t.i. "dopisno" ljubezen, ki ji ni bilo usojeno prerasti v pravo.

Razlaga pisem in dopisnic – občutki vojaka in njegova usoda

Pisma, dopisnice in razglednice, ki sledijo, so svojevrstni dokumenti, ki predstavijo obdobje in posameznika. Seveda bom, zaradi večje verodostojnosti, pisma podal v nespremenjeni obliki. Ne glede na jezikovne in druge napake, bo transkripcija enaka originalu, tako po pomenu kot tudi po vsebini.

Takšna pisma so ne le neizčrpen vir za preučevanje dogajanja na fronti (sistem bojevanja, vojaška disciplina, bojna pripravljenost, prehrana vojakov in njihovo življenje nasploh, odnos do vojne, cenzura), temveč tudi življenja v zadledju (rekvizicije, racionalizacije hrane, problem delovne sile), obenem pa tudi zgovorna priča o čustvovanju preprostega, slovenskega vojaka v tistem času². Tako imenovani drobni, zasebni viri³ lahko dopolnijo sliko, ki se je izoblikovala ob raziskovanju uradnih virov. Tovrstni viri pričajo, da so slovenski vojaki vojno doživljali kot travmo in v poskusih racionalizacije vseh presunljivih doživetij, so v narodnostnem interesu le redkokdaj našli zadostno opravičilo za trpljenje, ki jim ga je prizadejala vojna⁴.

Slogovne poteze pisem

Vsa ohranjena pisma so torej prepisana v originalu, tako po pomenu kot tudi po vsebini. Če bi namreč pisma transkribiral po pravilih slovenskega knjižnega jezika, bi na nekaterih mestih dobila povsem drugačen pomen. Pri prepisovanju pisem sem se držal treh pravil:

1. Besede, ki vsebujejo pravopisne napake, niso popravljene, ampak so prepisane v originalu.

2. Osnovna delitev (običajna) pisem je tričlenska: uvod, jedro in zaključek. Večina naših pisem nima take členitve, ampak se deli na odstavke (običajno so več kot trije).

3. Pri vsakem pismu je pripisana številka v oglatem oklepaju. Sledijo besede pismo, dopisnica ali razglednica (odvisno od poštne pošiljke) ter popolni naslov (naslov pošiljatelja in prejemnika).

Z estetskega vidika so pisma zelo sprejemljiva. Naslovoma na vrhu sledi *nagovor*, ki se razlikuje od pisma do pisma: "Cenjeni", "Joža", "Draga Joža", "Duša moja", "Dragica" in "Moja Joža". Najpogostejše uporabljeni besedi sta *Cenjeni* in *Joža*. Nagovoru sledi *uvod* (če gre za pismo, sledi ustrezna členitev, če pa gre za dopisnico te členitve ni). Včasih tudi v pismih ni uvoda, ker npr. zaradi pomanjkanja papirja Leo Mežan ni hotel dolgozvežiti, pač pa je napisal le bistveno. Če pa je uvod, se ta navezuje direktno na jedro (tu o klasični tričlenski delitvi ne moremo govoriti) ali pa gre za klasični uvod, kot v pismu št. 14: "*Po vseh teh dneh in njih odgovorih, slednjič prišel za par ur do mira. Nekaj me čudi, da se izpišem, nekaj kar kliče iz pomladi k meni, tu na te gričke, ki žare naprej v dimu in ognju v teh dneh polnih svetlobe.*" Sklep ali zaključek vsebuje pozdrave in želje, namenjene gdč. Kobal in ni dodan po občutku, brez oblikovne skrbnosti, pač pa se nakazuje že v jedru (običajno gre za nadaljevanje izpovedi ljubezni, ki prevladuje v pismih).

Zelo zanimiva je tudi tvorba "naklonskih" povedi, ki nakazuje, da Mežanovo pisemsko izražanje razkriva tudi čas, v katerem je živel in pisal, npr.: "*Zelo, zelo mi bodele ustregli. Bodele?*" (pismo 16) Na ta čas kažejo tudi nekatere besede – arhaizmi: solnce, senj, gorkota, rudeči, umerje, razven, izskozi... Vse skupaj podkrepi tudi *nepravilni vrstni red besed v povedi*, npr.: "*Bil³ nisem² takrat¹ doma⁴*" – pravilno: Takrat nisem bil doma (pismo 48).

Ločila, ki so bistvenega pomena, so uporabljena zgledno, vendar ponekod nedosledno. Pika je v uporabi redno, podobno tudi vprašaj in kličaj. Nekoliko slabše je z vejico. Temu botruje tudi dolžina stavkov, ki je v nekaterih primerih pretirana, npr.: "*Ampak mi smo bolj reveži, pa kljub temu, kdo bi zamudil priliko, da se ne bi izplakal, da ne bi povedal, kako težko, kako bridko je včasih, da mora človek nositi vso bol sam.*" (pismo 7) Ponekod je vejic preveč, dru-

² Franc Reberšek. *Pisma slovenskega vojaka iz prve svetovne vojne* (Za tisk pripravil in opombe prispeval Janez Cvirn v sodelovanju z Antonom Šepetavcem), Borec 8 - 9, 1988, str. 768

³ Marta Verginella. *Soška fronta v slovenskem tisku in zapiskih slovenskih vojakov*. v: Andreas Moritsch in Gudmund Tributsch. *Soški protokoli - Razprave iz simpozija*. Ljubljana - Celovec - Dunaj 1994, str. 54

⁴ Ibidem.

god spet premalo: "Če bo luči pišem pismo." (pismo 42)

Ob prebiranju pisem opazimo, da na nekaterih mestih besede niso pravilno napisane. V teh primerih gre za t. i. *vokalno redukcijo* ali *samoglasniško krnitev*, t. j. slabitev barvne in jakostne izrazitosti kratkih samoglasnikov (duš – pravilno duši, bli – pravilno bili, drug – pravilno drugi, povedat – pravilno povedati...). S pravopisnega zornega kota je kajpak še bolj moteče *fonetsko načelo zapisovanja besed*⁵. Tega je sicer zelo malo, toda vseeno se najde nekaj takih besed, npr. britke – namesto bridke (pismo 16). V pismih Lea Mežana je tudi kar nekaj tujk in popačenk.⁶

Značajske poteze poročnika Lea Mežana

Pisma, dopisnice in tri razglednice nam razjasnijo marsikatero avtorjevo značilnost. Mož, ki je pisal ta pisma, je bil zelo razgledan in načitan: "Berem Ano Karenino, da se pobaham po otročje." (pismo 32) Njegov pogled na svet je poln upanja in pričakovanj, obenem pa tudi poln pesimizma: "Pač zato, ker čepim noč in dan v tej luknji brez solnca med nračnimi ljudmi, ki čakajo vsi z menoj vred življenja in smrti. Če pa človek pokuka ven izskozi palisado pa vidi, da je še življenje tam zunaj, so lepi dnevi in rdeči sneh." (pismo 4) Na trenutke zaupa v Boga, toda ve, da potrebuje še kaj drugega, če hoče doživeti boljši jutri: "Bogzna, kako prijetno bi bilo gori ležati na hribu in čakati granat. Pa gre in usoda odlaga. Mogoče prihajajo še boljši časi." (pismo 21)

Podobno kot drugod se je tudi v prvih bojnih linijah čutilo pomanjkanje. Poleg hrane je primanjkovalo tudi najosnovnejših stvari, ki jih

človek potrebuje za vsakdanje življenje: "Reveži smo tu, še papir je pošel. Vam vsaj tega ne manjka." (pismo 5); "Imejte se dobro pri štrukljih. Vas že obiščem, glejte, da bodele kaj dobrega zvarili za moj pokvarjen želodec in bolno srce." (pismo 7) Ob Soči je zelo primanjkovalo vode, bilo je veliko premalo zgrajenih vodovodov. Ker so padavinske vode zastrupljala trupla, ki so ležala na bojišču, je bilo treba vodo na bojne položaje prinašati od daleč. Trupla so zasmrajala zrak. Včasih, kadar mrtvih niso mogli dovolj hitro spraviti z bojišč, so se morali zadovoljiti le s čiščenjem jarkov in postojank.⁷ Leo na vse pretege jadikuje nad že prej omenjenim pomanjkanjem, hkrati pa poudarja, da pomanjkanje ni le materialno, pač pa tudi duhovno: "Pišeš, pa v glavi je pusto, v nogah mrz, ne morem misliti. Čakaj, da se enkrat ogrejem. Slugo so Italijani oropali, tako, da sem gol, še mila ni. Papirja zmanjkuje. Če pridem k Tebi, Te naprosim za gorko kavo in sploh kaj takga, ob čemer se ogrejem." (pismo 28) Nenazadnje govori tudi o usodi vojaka (na splošno), ki iz trenutka v trenutek ne ve, ali bo preživel ali ne. Zlasti ga presune neprestan topovski ogenj, ki ne izbira žrtev: "Počasi, z bronastim sopečim glasom je padla težka granata za mano. Ne vem, ali je kdo zavpil, ali so zakreščale kosti in bruhnili čreva. En krik se je čul, kajti glava prvega Nemca (z izrazom *Nemec* misli na avstro-ogrskega vojaka, ki je bil iz Bosne) je letela v dolgem okornem loku čez nas, brez las, brez oči, kakor obsekana krogla. Padla je z meliko tesnobo na tla in se zakotalila med mrtve. Tam leži in sanja o Bosni zlati, mili majki in devojk." (pismo 28) Ali "Od tam prihaja oster grom in gost, kot bi igral klavir." (pismo 31) Zaradi neprestanega obstreljevanja in grmenja postaja vedno bolj vznemirjen in napet. Kljub vsemu pa je še zmeraj čutiti tisto upanje, ki ga žene naprej. To upanje, in ideal hkrati, ni nič drugega kot ljubezen do gdč. Jože Kobal. V pismih se ji na vse mogoče načine izpoveduje, toda ona (to sklepamo po vsebini pisem in po njenem značaju, kot so ga opisali njeni še živeči sorodniki) mu zaupanja ni vračala. Iz pisem je razvidno, da je bila precej svojeglava in trmasta. Če bi hoteli navesti vse ljubezenske izjave Lea Mežana, bi morali prepisati lep del te korespondence. Ker pa to ni moj namen, bom navedel le eno ali dve tipični izjavi: "Ljubezen je moč in barva čiste misli za dobro, ne verujte v

⁵ Franc Reberšek, n. d., str. 771

⁶ *Confoter* – iz *confiteor* (lat.) – spoved, pokora, spokorna molitev – pismo 2; *gašancali* – popačenka; iz *šance* – obrambni nasip: utrditi se, zauzeti šance – pismo 2; *O tempora o mores* – lat. izrek – Kakšni časi, kakšne navade – pismo 2; *kanalija* – lat. – sodrga, drhal – pismo 4, *excentrični* – lat. – čudaški – pismo 4; *Kalabrež* – zaničevalni naziv za Italijana – pismo 7; *Geirterstunden* – nem. – čari – pismo 9; *štimunga* – pop. iz nem. – razpoloženje – pismo 12; *babel* – pop. – boj, borba – pismo 25; *holm(i)* – pop. – gozd – pismo 38, *momci* – srl. – fantje – pismo 38; *kupio sami gospodine* – srl. – kupil sem, gospod – pismo 38; *magarci* – srl. – osli – pismo 38; *žnorca* – dialektizem – iz konteksta: po ustaljenem redu – pismo 48; *zamorci* – slabšalno, pejorativ – zaničevalni izraz za črnce – pismo 48.

⁷ Manfred Rauchensteiner, *Vojna ob Soči z vidika avstrijskega zgodovinarja*, v: Andreas Moritsch in Gudmund Tribitsch, n. d.; str. 18.

blaženost, tudi ni več popolnih ljudi, ampak če ljubim, zahtevam to in ljubim tako. Pišite pisma, tudi razjasnite Vaše misli," (pismo 25) ali "Človek je fantast in težak, če ne bi veroval in ljubil bi bilo vse zelo dolgočasno." (pismo 31) Ali še bolj konkretno: "Pri Tebi pa je tako lepo, čuj dekle, ko pridem se ne boš dolgočasila." (pismo 34) Njegova ljubezen se vsekakor stopnjuje. Če bremo prva pisma, jo največkrat nagovarja z besedico *Vi*, pozneje pa tudi s *Ti*. Njegova ljubezen do gdč. Jože Kobal je že tako vroča, da jo celo zasnuje: "Veš, da sem sam, jaz in moja mama in potem? Če hočeš z menoj, evo Ti moje roko. To je ono, o Čemur nočem nikogar varati." (pismo 36) Pozneje, v istem pismu, to še enkrat poudari: "Joža, hočeš z menoj? Ljubi me, verujem in idi." (pismo 36) Glede na to, da se nista nikoli srečala, je očitno šlo za platonsko ljubezen, ki bi po vsej verjetnosti prerasla v pravo. Še najbližje sta si bila v Ljubljani. O tem govori takole: "Da, slučajni so zahtevali, da se nisma srečala v Ljubljani. Bil nisem takrat doma. V Sloveniji ni bilo prilike, kjer naj bi jo poiskala." (pismo 48)

Že na začetku tega poglavja sem omenil, da je bil Leo zelo razgledan mož. Bil je tudi izobražen, saj se je vpisal na dunajsko univerzo (ne omenja, na katero fakulteto), toda zadnje dejanje mu je preprečila vojna. Ta dogodek omenja le bežno: "Pripravljaj sem se, da idem na Dunaj v aprilu na univerzo. Pa isti - idi iz blata, ognja in aktov." (pismo 43) Besedi *ogelj* in *blato* se nanašata na naslednjo ugotovitev: O božiču leta 1917 so potekali izredno hudi boji na področju kraja Asolona in okoli hriba Monte Grappa. Posledice boja so bile pošastne: celoten avstrogrski častniški kader, ki je poveljeval na tem območju, je padel. Ostal je le Leo, ki na naslednji način govori o teh tragičnih trenutkih: "Bog taki prazniki. Off so vsi popadali, samo jaz sem še tu in komandiram našo revno stotnijo. Cele gore mrtvecev, celi kupi mesa. Mnogo glav leži gori na tej mračni Grappi." (pismo 28) To je bila skrajna jugozahodna meja fronte. To gorovje je nenadoma postalo vogelni kamen italijanske fronte.⁸ O takih grozotah govori samo še enkrat, ko opiše razmere na Monte Tombi: "Za Tombo je groza, najbrž jaha zopet mrtvaška konjenica na pirovanje. Baje je tam svatba. Nevest se ne manjka in na Tombi se žarijo zelo na gosto. To je bal. Krasno je vino, polna čaša. Meni pa ni do onih nevest, nočem, dokler vem, da me ljubi ta

nedolžni srček moj, moja Joža." (pismo 45) Pozneje omeni svojo novo nalogo, ki jo je dobil s prevzemom nove funkcije: "Razven tega jarka so mi naložili še par vozov aktov. Vsi grehi od slavne Hoge. Komp. so bili. Hoge. ni več, jaz sem bil zadnji pri njej, in sedaj pa pridejo akti in dečko mladi plačaj." (pismo 43)

Čeprav je ljubezen do gdč. Jože Kobal osnovno gibalno pisem, pa začutimo tudi njegovo navezanost na njegove vojake. Tudi tu gre za neko vrsto ljubezni. Nekateri, npr. Jako in Sinoj, sta mu ideal. To občudovanje izpove na naslednji način: "Jako, npr. moj prijatelj je tak ideal. Goto vo je in kaj je že vse doživel v Pešti in Berlinu, človeku se hoče blaznosti, ko to čuje, in on je ostal isti lep človek, črnih oči, črnih las," ali "Sinoj je pobegnil z 19. leti v Pariz in se zaljubil v varietetno plesalko zamorko, se poročil z njo in seveda odšel domov brez nje. In njemu je danes žal, žal po njej in ljubezni." (pismo 38) To opisovanje se še stopnjuje: "Ah kako se umira, če je vsega dovolj. Jako danes žari v ljubezni. Ja če njega ne bi bilo. Jako govori cele noči, njegov obraz je poln žaloigre onih, ki gredo pod jarem". (pismo 39) Opisi bosanskih vojakov dosežejo vrhunec, ko Leo še zadnjič piše o njih: "Tu je oni mšk iz Montmartra. Z njim živi in umerje, se bori, zmaga ali propade cel narod. Njegova maska je izraz vse dobrote in groze. To je on, Jako. Vsi drugi blazne. Blazne, ker je treba. Naš Bog naj živi." (pismo 40)

Iz teh treh opisov je razvidno, kako se je pritisk na vojake stopnjeval. Sprva so se verjetno pogovarjali o vsakdanjih stvareh, toda pozneje so začeli izgubljati stik z realnostjo bodisi zaradi izgube prijatelja, ki je padel na bojnem polju ali zaradi kakega drugega vzroka. Pritisk in napetost sta naraščala, vojaki pa so bili zmeraj bolj brezvoljni in obupani, ker niso videli rešitve, kako se prebiti skozi grozodejstva, ki so se dogajala vsak dan, vsako uro ali celo minuto.

Antipod temu klanju je narava. Narava je tista, ki lahko potrpi. Leo govori o njej le v superlativih. Vseskozi poudarja lepoto slovenske zemlje, ki ji ni para. Če danes opazujemo taisto naravo, o kateri govori Leo, lahko hitro ugotovimo, kakšnih gromozanskih sprememb je bila deležna ta desetletja, odkar so utihnili frontni topovi. Posebej uničujoč je bil "bobneči ogenj" – koncentrirano obstreljevanje določenih točk fronte, ki je trajalo več ur, izjemoma lahko tudi več kot cel dan.⁹ Za njega je narava nekaj enkratnega, ne-

⁸ Manfred Rauchensteiner. n. d. str. 24.

kaj, kar ga tolaži in žene naprej: *"Ja ti dnevi ob naši Soči. Kdor je preje videl te goriške trate in Sočo, jo ljubi sedaj vse bolj, vse bolj čuti za to zemljo v krvi se kopajočo."* (pismo 14) Tak je opis reke Soče. Pozneje, ko se boji premaknejo globlje v Italijo, pa opiše tudi Piavo: *"Taka je moja ljubezen, ko ti večeri ob Piavi. Umira in živi ta tiha jesen ob bregovih. Še se pretaka žgoča kri po teh borih in vinogradih, še trepetna brst v tem rumenem zraku in burji. Vihra in noče pasti, tako krčevito se stiska k mrtvi vejici... Žari v večerih za onimi griči, kakor bi hotela izbruhniti nevihta krvi. Tako je o Piavi, ne teče kot Soča. Kar brez srca brez misli se zrcali tja v dimu, v lepo Beneško."* (pismo 26)

Opise podoživljanja naravnih lepot soške pokrajine (ne glede na bližino vojnih grozot) dobimo v zapiskih piscev, ki so si zaradi čina lahko privoščili pogoste oddihe.⁹ Eden izmed takih je bil tudi Leo. O enem izmed svojih oddihov govori takole: *"Lepo se nam bo godilo, sedaj tam pod Sv. Lourencom. Tam ne žari zemlja od krvi in solnce ne bo potemnevalo od dima. Ne rečem, da je sijajno v zaledju, ampak če hoče človek živeti za lepoto, je lepo tudi danes."* (pismo 19)

Zelo zanimivo je tudi njegovo, ne preveč dobro mnenje o Italijanih. O njih govori takole: *"Sicer pa vsaj od začetka mi ni ugajalo. Preveč površnosti in nerazumnosti je, v teh ljudeh in v vsej njihovi umetnosti. Nekaj so podedovali kar ni njihovo, njihove so le robate hiše, polenta in vsa nesnaga. Lepo se čuje laško govorjenje, da jedva ni v njem nekaj brezskrbnega in lahko-mišljenega, izraža vsak brbljanje."* (pismo 21)

Če naredimo povzetek lahko rečemo, da je bil Leo zelo čustven človek, ki je imel srečo, da je svoje čustvovanje mogel izpovedati ljubljeni osebi. Bil je zelo razgledan in nenazadnje tudi iskren, kar se najlepše vidi pri prebiranju pisem, ki so se ohranila. To je bil človek, čigar sla po življenju je bila občudovanja vredna.

⁹ Tomaž Budkovič, *Vojna in okolje: Primer bovskega območja med prvo svetovno vojno*, v: *Andreas Moritsch in Gudmund Tribitsch, n. d.; str. 70*

¹⁰ *Marta Verginella, n. d., str. 55.*

Objava ohranjene korespondence

[1] Dopisnica.

Naslovljena: Wohlgeb. Fr. Josephina Kobal - Lehrenin, Šembije bei Knežak (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 15. 1. 1917.

14. januar 1917

Menda, ker smo že stojiki in se ničemur ne čudimo iščemo zares in ne samo miru in granat. Jaz in moj dolgčas namreč. Na poti na znano planoto se človek vsega spomne kakor pred smrtjo. Mogoče se kaj oglasite? Čudil se sicer ne bom pač pa veselil. Pozdravljeni!

Leo M.

[2] Pismo.

Naslovljeno: Vel. gospodična Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 2. 2. 1917.

31. januar 1917

Cenjeni!

Moj confoter sem že izmolil, torej nastopim skesan to belo prst. Menda Vas tudi ne bom presenetil, tako, da sem že malo potolažen. Da se opravičim naj povem še zgodovino, da jo nismo krenili na one solnčne gredice goriške ampak smo se zarili v krnske hribe, gašancali pod snegom in sedaj čakamo odrešenja tu, zapuščeni od pekla in nebes. Tako sem sam v svoji gajbici s celo kopo podgan in takega mrčesa, sicer pa precej uredi! Mogoče da bi še zblaznel počasi, vsaj normalni nismo, da ne bi bil človek domišljav, če že to pride od domišljije, ki naj bi bila včasih tako zoprna. To je bilo takrat, ko smo se slikali po onih raziškljenih svetiščih in kradli največkrat Bogu čas in zdravje. Takrat, ko smo mi vedeli vse in nič, ko smo zgubljali vero in čakali ljubezni. *O tempora o mores.*

Takihle reči je tudi dosti pri meni, da nisem sam. In ker nimam nikogar, ki bi me razumel in živel tam in takrat, so se spomini obudili na Vas. Na naju je včasih vezala mladost, to bo že res, da bi naju vezali spomini sedaj, ne vem - meni je tako, kot nekoč - prosim da upoštevate moj položaj.

Tako bo dovolj. Predvsem še enkrat odpustite meni grešniku, ki nima ničesar več, kot svojo kožo in še ta je vsak dan naprodaj. Tak je čas,

taki smo mi. Odpustite že zaradi spominov, da ne zginejo iz St. Kronine.

Čas je, da Vas pozdravlja nekdanji tovariš, ki vam je sedaj še bližji. Gotovo se me boste usmilili in napisali kak - odlomek. Prosim lepo!

Rokopoljub *Leo*

[3] Dopisnica.

Naslovljena: Wohlgeb. Fr. Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 14. 2. 1917.

13. februar 1917

Cenjeni!

Bog zna, ali sem se zameril Vam ali pošti, da nisem dobil odgovora na pismo. Razven adrese nič posebnega, pač šele pride.

Pozdravljena *Leo*

[4] Pismo.

Naslovljeno: Brez ovojnice - le vsebina.

17. februar 1917

Bo že prav in res, da ne poznate front, kanalij in ne veste, da ima en človek včasih vseh 24 ur na razpolago ali mu jih je še teh premalo, - do zdaj je bilo bolj prvo v rabi. Potem bi se gotovo ne čudili in vprašali zakaj. Pač zato, ker čepim noč in dan v tej luknji brez solnca med mračnimi ljudmi, ki čakajo vsi z menoj vred življenja in smrti. Če pa človek pokuka ven izskozi palisado, pa vidi, da je še življenje tam zunaj, so lepi dnevi in rdeči sneh. In če Vam povem, da smo poblazneli, nikar ne majajte z glavo, smo ljudje excentrični. Vam bo že jasno. Zato in pa ker še ne vem ničesar in dokler moj Bog počena lagati tako idealno, se ne bojte, da Vas nadlegujem s takimi vsakdanjostimi in budalostjo. Če smo že na tem, da nas jutri ni več, zakaj bi mi odbili to veselje, da pišem kar tako, da gre naprej ne glede na naslov.

[5] Dopisnica.

Naslovljena: Wohlgeb. Fr. Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 18. 2. 1917

Joža!

Pravzaprav nimam drugega povedat, kot da čakam Vašega pisma in slike. Reveži smo tu, še

papir je pošel. Vam vsaj tega ne manjka. Pišite kmalu in mnogo. Pristrčno pozdravljeni. *Leo*

[6] Dopisnica.

Naslovljena: Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: nečitljiv.

Februar 1917

Kako Ti ide srček? Upam, da vsaj tako kot meni. Kmalu smo zopet na plesu, kakor kaže. Pišite kmalu in mnogo. Poljubljena.

Leo

[7] Pismo.

Naslovljeno: Vel. Gospodična Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 28. 2. 1917

27. februar 1917

Draga Joža!

Lepo Vam gre, ravno ste pri štrukljih, vedno na poedinah, gotovo da ni časa g. Joža. Ampak mi smo bolj reveži, pa kljub temu, kdo bi zamudil priliko, da se ne bi izplakal, da ne bi povedal, kako težko, kako bridko je včasih, da mora človek nositi vso bol sam. To je ono, kar dviga dušo, kar bodri moč. Kako je mogoče misliti, da se varamo, in varamo, ko so misli tako čiste.

Redko pišete, pa jaz berem vse več kot pišete. Čitam besedo o nečem lepem, o sočutju in čustvih, ki narekujejo te besede. Mogoče pretiravam, kakor je tu navada, ker smo sami s seboj in svojimi dušami. Kako čudno, da je človek poet v teh dneh pekla, da hoče k zvezdam, da ljubi preteklost.

Niso fraze to, kar človek želi, ko je nekoč živel tako lepo. Navsezadnje pa to nič ne pomaga. Imamo lepe dni in solnce gori, žari po afriško, da smo očrneli prav po zamorsko. Lepi so večeri, da se človeku zahoče ljubimkanja, zahoče pesmi. Kadar stojim tu na vrhu in se gledam tako globoko, postane tako, tako mirno, da bi človek objel vse. Takrat se izvijajo tam za okopi glasovi o lepih dneh. O Sveti Luciji prepeva kak Kalabrež in naši, rudeči oblaki se zbirajo v en akord. Tako jadrajo misli čez gore tja domov na trate in loke, k domačim, k ljubljenkam, ki čakajo svojih sokolov.

Glas se gubi in joka v tresočem zraku in zginja v temo. Oh ta zemlja, oh ta pesem o ljubezni in solncu.

Recite, da ni vredno živeti. Srečni Vi g. Joža, ali tega gotovo ne čutite, ker ne poznate teh bridkih ur, te tragike.

Pišite mnogo, čakam in samo čakam. Zdi se mi, da me uničujete. Bog z Vami. Zahvaljujem za te lepe besede. Mnogo Vam bom še povedal, ko se bolje spoznava. kdaj se oglasite? Bodete poslali?

Imejte se dobro pri štrukljih, Vas že obiščem, glejte, da bodete kaj dobrega zvarili za moj pokvarjen želodec in bolno srce.

Od srca pozdravljeni

Leo

[8] Dopisnica.

Naslovljena: Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220. Brez datuma.

9. marec 1917

Ne vem, če Vas bom še našel tam. Pismo prejel. Prav lepa hvala. Odgovorim na drug naslov. Pišite takoj, kje ste. Prisrčno pozdravljeni.

Leo

[9] Pismo.

Naslovljeno: Ohranjena le vsebina; brez ovojnice.

13. marec 1917

Cenjeni!

Pred vsem Vas moram prositi za odpuščanje, pišem danes v drugačnih razmerah v svojem lastnem torej naravnem domu. Vsekakor pa se ne pripravljam, ne v odlomkih, ker ni časa - kar tako čutim. Dolgo ste pripravljali zaslužen odgovor. Hvala zanj, res interesanten. Nič pretirane, nič vzhičenega, kar tako lepo klofuta za klofuto. Moja nesramnost ima dovolj za enkrat, toda upanje, da se velikim grešnikom veliko odpusti me še drži. Pa še nekaj; so tu čari "Geirterstunden", če rečem, da ni človek takole zdrav povsod in vsikdar, ker so razmere še silnejše kot narava ne smatram ravno vse za netaktno. Mi-mogrede, jaz čutim propalost in Vaš "drugi čas"

tam v zaledju. Če nočete biti enostranski, bode-te potrdili. Govoril sem o onih "Geirterstunden" in njih razpoloženju in če že hočete, pismih. Gotovo bode-te našli nelogičnost v prejšnjih in sedanjem pismu, ker je ravno slog danes jasen, saj meni se zdi in ton moj. Drugače ne morem, me-jo preskočiti pa je dovolj bedasto. Še nekaj bi dejal k pismu. Iz razvodnika preideti na znanke in ob enem na slučajno srečanje. Lepo bi bilo res, in bi bile samo znanke iz mesta in bi človek prišel k pameti kot Tirolc. Štiridesetih let pa nočem čakati. da srečanje, prav rad iz srca rad, da ni tu drugače kot je, in ni človek svoj gospod, lahko bi bil na pragu, pa bi ne smel v hišo. Da res je "drugi čas". Brez obširnega dopisovanja - o tej obširnosti imam že zdavnaj svoje mnenje slovstva, človek lahko občuti lepoto, še celo v smrti ali v saj pravšnjo ima človek globoko zave-st, da je spoznal nekaj lepega. Jo dobro poznam in vem, da jo ima navaden človek v obilni meri. To je glavna točka, to sem hotel, ne iskane težko priborene posebnosti, ne te, če ni smisla za lepoto lahko živite, pišete in umrete zanj, ne bode-te jo videli. Ne morete zgubiti te misli tudi v največji vsakdanjosti, če je kaj jedra, če so že njive zorane. Menda, da bomo še rabili ljudi, ne bodite malodušni. Ne maram takega veselja, da bi si imel kaj očitati. Domnevanja so le domnevanja. Toliko o mojem tonu in čustvih. Motivi so bili različni, spomini izza durij, v mladosti z vso svojo britkostjo in malo svetlobo. Nisem do-živel in živel v pojmu lepota in ne sreča, tako govori trpkost, ko spozna lepoto pa vendar - mladost v tvojo temni zarji, srce vzdihuje, Bog te obvarji! Sem že prvič pridigal, pa še vedno povdarjam.

Tako bo skoro vse. Tako sem mislil in sem Vam pisal, ne pa da se zabavam in pomnožim morebitno število. Ne bojte se, da bi Vas nadle-goval za še eno število, za Vas pa sem se drznil in ta greh mi je nakopal kapo klofuti in obtožb. Mogoče, da ta pregreha ni tako velika, da ne bi bila odpuščena. Meni gre za lepoto in spomine, tako če Vas je volja, mi bo jelo ljubo, in če bo moč, da Vas kedaj vidim, Vam povem še kak drug aksiom lepote.

Da ste oseba volje in usmiljenega srca, to že-lim, s kavico bi pa Vas jaz ne mogel pogostiti, naše zaloge so zelo skromne.

Pozdravljeni
Leo

[10] Dopisnica.

Naslovljena: Vel. gospodična Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 17. 3. 1917.

15. marec 1917

K cenjenem gosti vse najbolje
želi *Leo*

[11] Dopisnica.

Naslovljena: Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 23. 4. 1917.

22. april 1917, Vršič

Že četrti dan topniški ogenj, naboji žgejo prav po peklensko. Granate se kar tepo v zraku. Včeraj smo ga nagnali nazaj. Ob ugodni priliki več. O zameri pač ni govora g. Joža, vse kaj drugega. Pristrčno pozdravljeni

Leo

[12] Dopisnica.

Naslovljena: Wohlgeb. Fraulein Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 15. 5. 1917.

12. maj 1917

Bil sem na dopustu pa ne v Studenem, dasi sem se namenil. Mogoče kasneje. Verjamem, da je pri Vas lepo, saj je pomlad in življenje. Tu na Vršiču, kjer smo mi, bobni noč in dan. Pa mraz že žvižga naokrog. Težko je takole čakati in gledat vso dolino cvetočo in kipečo. Tu pa divja smrt in griža. Štimunga... oglasi se kaj. Drugače je tu pravi križ.

Lepo pozdravlja *Leo*

[13] Dopisnica.

Naslovljena: Wohlgeb. Fr. Joža Kobal, Studeno - Postojna (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 21. 5. 1917.

20. maj 1917

Na bliskovo gre vse k duš, da človek ne čuti izprememb. Če bi bil človek v kakem svetu, pa še romantični povrh. Lepo bi bilo res.

Lepo pozdravlja *Leo*

[14] Pismo.

Naslovljeno: Velecenjena gosp. Joža Kobal, Studeno - Postojna. Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 26. 5. 1917.

24. maj 1917

Cenjeni!

Po vseh teh dneh in njih odgovorih, slednjič prišel za par ur do mira. Nekaj me čudi, da se izpišem, nekaj kar kliče iz pomladi k meni, tu na te gričke, ki žare naprej v dimu in ognju v teh dneh polnih svetlobe.

Tako propast, veliko zelenja in cvetja tam za nami, da se človek zgrozi ob misli, da je moč še to lepoto objeti, jo občutiti, se igrati s cvetjem na tratih. Tu se vračamo nazaj v otroška leta v ono zlato dobo nazaj. Danes vem kaj nam manjka, vem, da smo preživeli mnogo lepega, ki se ne vrne več, prespali, prečuli v strahu in bojazni najlepši del tega rajanja. Skoro, da ni mnogo škode, če že ne životarimo več tako in še dalje.

Ja ti dnevi ob naši Soči. Kdor je preje videl te goriške trate in Sočo, jo ljubi sedaj vse bolj, vse bolj čuti za to zemljo v krvi se kopajočo. Kresovi gore že pomladi, po njej šviga plamen in vroče je kakor da žari že veter. Žari pa, da je veselje.

Dovolj bo, če bom preživel to žetev. Pač bo veliko makovih cvetov med klasi, pa kdo bi si vezal oči, ko gre življenju naproti.

Nekaj takega občutimo tu, ker ne gre drugače pisati kronik teh velikih ur.

Pač vse drugače je pri Vas in še v Vašem selu tam gori. Če že ne drugega, vsaj vodo imate za umiti. Dovolj, da ste rešeni ene skrbi.

Menda živite v upih pomladi, gotovo, saj je vse pred Vami. Kadar se Vam hoče, pišite, govorite, kakor Vam nanese. Zelo me bo veselilo. Pričakujem, kljub temu, da se maj končava.

Lepo pozdravljeni

Leo

[15] Razglednica z motivom zapornika.

Naslovljena: Wohlgeb. Fraulein Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k.u.k. Feldpostamt. 220, 3. 6. 1917.

3. junij 1917

Prisrčno pozdravljeni, danes Vam pišem pismo.

Leo

[16] Pismo.

Naslovljeno: Velecenjena gospodična Joža Kobal, Šembije Pri Knežaku (Inner Krain). Pošt-ni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 13. 6. 1917.

Na Polju, 12. junij 1917

Draga Joža!

Čudim se res ne, vsaj v teh dneh ne, ko so živci pijani od groze in krvi. Čustva pa ta vir lepih misli in spominov, ta so čista, dimu in divjanju. Čustva so mi dala vero v Vas. Nekaj je vendar več kot vsakdanjost, odkar sicer to hrepenenje, ta moč volje, ta ljubezen do spominov in mladosti.

Če hočete z menoj v te labirinte Vam povem še več, to pa zato, ker čutim. Ko berem Vaše pismo, ki diha v upih in veri, da ste mnogo več povedali in mnogo več želite, kakor ste napisali. Kajne da bo res. Dejali ste, da se mi je življenje mudilo povsod. Živi se, tudi Vi ste živeli, in bogato se da povsod živeti, za ideale je povsod prostor ne pa za življenje golo. To sem okusil in ker sem ga, sem se obrnil na Vas, da sem živel v razkošju, ne vem, če bi bilo to moč. Živi se v samoti, pa družbe ni in ne izkušeni! In to je ono, za kar se greši ali pa zveliča. To in pa še kar je tu, sta mi dala nekoliko volje, da se ne dam varati in hočem, hočem živeti nekoč, samoto, in gledati v solnce lepote, kjer že bo, kaj mi mar drugo. Vem, če že pridem nazaj, kaj me čaka, je še dolga, dolga pot, mnogo muk in trpljenja. Pa dovolj je, da je volja, ki hoče. Recite, da niso britke te ure v dvomih, ki jih živimo sedaj. zato pa zahvaljujem za odkrito besedo in tople misli. Zelo Vam bom hvaležen za Vaše upe in želje. Prosim Vas, da me ne sodite napačno in ne tako, kakor je sedaj navada. Govorim Vam po mojih mislih, ker res ni čas ne prostor tu za pretiravanja, da rečem zelo milo.

Vidite g. Joža, da ste se motili v prvem pismu, ko ste trdili, da gre samo za korespondenco ali še hujše za njeno pomnožitev. Berite še Vi mnogo več, pa boste videli, da to ni res.

Jaz bi Vam danes povedal to, kar sedaj čutim za Vas, sedaj, pravim, ko človek jasno vidi pred

seboj vso svetlobo in nje senco. Žal, da se v obče zahteva več, kot samo volja in moč in zato nočem nikogar kompromitirati.

Čustva pa in lepe misli, ljubezen do lepote, ta pa niso naprodaj, Joža, kajne da ne. In to Vam poklanjam v zahvalo za Vaše zaupanje do mene. Verujte, da Vam vračam še več kot zaupanje.

So še skrivnosti, ki jih bova odkrila, ko se spoznava do dobra. Da bi bil konec, pravite. Ah ja, konec. Kdo ve, kdo zna noč temno razjasnit, bi se reklo.

Škoda, da sem že v začetku nevljuden. Veste, sliko namreč. Je hudo tu za okopi. Imam vse vrste aparatov, samo za fotografiranje pa ne, pa časa ni in v zaledje človek tudi ne pride. Je precej problematično vse skupaj. En odsev iz za zimskih durij v januarju imam še, ko smo bili v Alpah pri Krnu. Lepo prosim, da mi oprostite to nesramnost. Sprejmite za dobro, kakor Vam jaz pošiljam. Če pridem kaj domov, Vam že prinesem osebno, če boste zadovoljni. So pa tu naši častniki in dva telokurata. Tukaj ob meni je naš g. stotnik, oni, ki sedi na strehi je Janez Jurca iz Velikega Otoka, drugih pa itak ne poznam.

Pišite mnogo in kmalu, čakam.

Prisrčno pozdravljeni,

Leo

na desni strani zadnje strani pisma: "Joža, veste kaj, prav lepo prosim, pa še Vi pošljite Vašo cenjeno sliko. Zelo, zelo mi boste ustregli. Boste?"

[17] Pismo.

Naslovljeno: Vel. gosp. Joža Kobal, Studeno p. Postojna (Inner Krain). Pošt-ni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 21. 7. 1917.

19. julij. 1917

Draga Joža!

Hvala za pismo, sliko in zadnjo kartico. Lepo ste govorili v pismu in ravno tako, da ni moč doumeti, kaj hočete. To je prav, da se človek ne zareče. Spomini so lepi včasih, pa ne vedno, sicer postanejo dolgočasni. O užitku imate svoje pojme, o tem je pač težko govoriti. Bogzna, kako to pride, tudi vzgoja sama ima svoj del o teh pojmi. Sploh sta užitek in lepota precej naražen in imate svoje probleme. Oprostite, da sem hotel več vedeti o Vaših besedah, kot je bilo.

Zadnje pismo me je temeljito podučilo, da se je treba držati teksta. Melodije pravzaprav ni. Ob enem pa se tega našega stanja res ne more razumeti. Je klostersko in ni, v kolikor smo svobodni v besedah. In moč sama daje temu življenju svojo smer. Ni to življenje ono, kar se zdi, ko se čuje grom topov. Grom ni odsev krvi, ampak le opisana oblika.

Lepo se nam bo godilo, sedaj tam pod Sv. Lovrencom. Tam ne žari zemlja od krvi in solnce ne bo potemnevalo od dima. Ne rečem, da je sijajno v zaledju, ampak če hoče človek živeti za lepoto, je lepo tudi danes.

Pri vas je tudi večkrat žeganje. Štruklov se pač ne manjka. Sicer pa Vas gotovo že motim v Vaših miroljubnih mislih. Oglasite se kaj g. Joža.
Pozdravljeni *Leo*

[18] Razglednica z motivom Večerna molitev.
Naslovljena: Vel. gospodična Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 22. 7. 1917.

20. julij 1917

Duša, ne enkrat, tisočkrat je jadrala smrtna konjenica čez nas.

Poljub *Leo*

[19] Dopisnica.
Naslovljena: Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: Slabo čitljiv.

Julij, Miklavž ob Dravi
Joža!

Lepo ga praznujem, samo snega ni. Pa pri Tebi. Kako Ti ide? Dobro. Kaj moje pošte, včeraj sem ti pisal pismo. Odgovori kmalu.

Poljub *Leo*

[20] Dopisnica.
Naslovljena: Vel. gospodična Joža Kobal, Studeno p. Adelsberg. Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 23. 8. 1917.

21. avgust 1917

Draga Joža!

Tukaj žge a ne od sonca ampak od granat. Časa je zelo malo. Piši, piši čim več.

Pozdravljena *Leo*

[21] Pismo.

Naslovljeno: Wohlgel. Fraulein Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 28. 11. 1917.

27. november 1917

Draga Joža!

Danes je prišla Vaša kartica od 18. v našo krtino. Res je s časom na tesno, pa tudi živci ne puste vedno misliti. Tudi ni dolgo kar smo šli iz Monte Tombe. Bogzna, kako prijetno bi bilo gori ležati na hribu in čakati granat. Pa gre in usoda odlaga. Mogoče prihajajo še boljši časi.

Leo Mežan

Tudi sicer postane človek bolj vsakdanji in neokruten v mislih, kar je pač posledica življenja, ki se zadovolji s surovim kostanjem.

Polagoma postaja človek otrok in si želi gorke postelje, gorke jedi pa bi bilo dovolj.

Utrujenost, strah, marši, ter blazno omalovaževanje samega sebe, vse to žene človeka od re-

signacije in ni mu več hudo, da padajo in da grmi in vrešči noč in dan nad glavo.

Pa če je le preblizu, če je le treba živeti samo še sekundo, se strese človek, in to je uganka zakaj.

To me spremlja po Italiji, kjer hodim. Sicer pa je prijetno, še precej gorko in vsega dovolj. Ničesar nam ne manjka in vsak dan je drugače.

Sicer pa vsaj od začetka mi ni ugajalo. Preveč površnosti in nerazumnosti je, v teh ljudeh in v vsej njihovi umetnosti. Nekaj so podedovali kar

Joža Kobal

ni njihovo, njihove so le robate hiše, polenta in vsa nesnaga. Lepo se čuje laško govorjenje, da jedva ni v njem nekaj brezskrbnega in lahkomišljenega, izraža vsak brbljanje. Ja poezija naših gor in njih postojank je izginila, izginil mir in spanje. Pa upajmo, da bo bolje. Oprostite, danes je šele prva prilika da pišem. Oglasite se.

Vas srčno pozdravlja
Leo

[22] Pismo.

Naslovljeno: Ohranjena le vsebina brez ovojnice.

30. november 1917

Draga Joža!

Pa ne da bi zamerili, da takole pišem, ampak v Italiji ni papirja, meni pa je že vse pošlo. Tudi mize ni, sploh ničesar več, tudi blažene gorkote ne, tako da je pismo že znak velike ljubezni. danes bomo že zopet pod topovi in Bogzna še pod čem. Vidite, da le čustva vele in da moč volje ni ravno najzadnji faktor.

Tako torej, ne glede na ves ropot, ves pekel, ki divja tuokrog, to divjanje in hlastanje sem se spomnil na mir, ki ga želimo. Na mir in ljudi, ki žive v njem sem se spomnil. Če se kdaj vidiva, ako Bog da, Vam to željo drugače izrazim, ne tako suhoparno, pa danes pije mora kri in možgane, domišljija sama ne rodi sanj. Predvsem se zahvaljujem za Vašo pozornost, ki jo bom vračal, če bo le moč. Razven vas so pač vsi pozabili na laške romarje. Hvala Vam od srca.

Bodite od srca pozdravljeni

Vaš Leo

[23] Dopisnica.

Naslovljena: Vele. gospodiča Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 5. 12. 1917.

2. december 1917

Joža!

Zelo sem radoveden na Tvoj odgovor - piši kmalu in mnogo. Tudi tu samo čakamo od danes opoldan. Prav po peklensko tudi artilerija je celo noč in dan. Rdeči sneh. Piši!

Poljub Leo

[24] Razglednica z motivom Bacchanala.

Naslovljena: Wohlgeb. Fraulein Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220; namesto datuma piše Printed in Italy in napis Zensuriert.

3 december 1917

Oprostite, ampak je pač plen, ki ima tudi svojo vrednost. Oglasite se kaj kmalu.

Leo

[25] Pismo.

Naslovljeno: Wohlgeb. Fraulein Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 8. 12. 1917.

5. december 1917

Joža!

Težko je odgovoriti na Vaša čustva na Vaše pričakovanje. Tako, kakor bi rad in Vi radi skoro ni mogoče, preveč je zmučena domišljija, preveč bičano srce in vse kar je lepega v duši. Lahko bi bilo pisati besede, dasi že teh zmanjkuj. Klatimo se že dolgo brez miru, brez spanja v negotovosti in to je tisto, kar miri. Tako in če Vam sedaj odgovorim, bodele oprostili izrazom, verujte pa, da če je že čas tak, da so gotovo besede poštene. Glejte, da že resno rečem, kakor čutim, tako bom govoril, želel bi, ko so čustva tako različna, nagnjenja in razmere tako nestalne, da ostanete zvesti sebi, do drugih bodele gotovo. Ne poznam Vaših sedanjih razmer in Vam nekaj prav vrjamem. A res mislite pošteno, bodele tako mislili.

Čujte, berem Vaše besede, Vašo zadnjo karto od 26 XI. in vem kaj želite, česa si hoče duša, živa moč srca in notranje sile.

Glejte Joža, če je to res, mogoče Vam se osmešim, za kar gotovo ne bi bil kriv, je to glas srca, nekaj, ki je na srcu, se preliva v krvi in živi v duši. Lepo od Vas, če pravite, da čakate, čaka Vaša ljubezen. To je en makov cvet, ona pesem barv in klicov k lepoti. Če to tako imenujete in imate čisto lepoto, Vam jaz odgovarjam z svojo ljubeznijo.

Sem se motil?

Ljubezen je moč in barva čiste misli za dobro, ne verujte v blaženost, tudi ni več popolnih ljudi, ampak če ljubim, zahtevam to in ljubim tako. Pišite pismo, tudi razjasnite Vaše misli. Škoda, da gremo zopet v Babel, če Bog da se še kdaj srečava na poti ljubezni. Tako, če želite, ta moja roka vliva.

Poljub *Leo*.

[26] Pismo.

Naslovljeno: Wohlgeb. Fraulein Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 12. 12. 1917.

9. december 1917

Joža!

Dolgo, dolgo je romalo po laški zemlji tole tvoje srčkano pisemce od 29 X.. Seveda sem že takoj okregan, da nisem porabil prilike in da me spomini dolgočasijo. Ne bo tako. Prilika je in je ni na pohodih, potem tudi papirja ni, to so prosim te, da oprostiš razmere. Razmere so ustvarile drugačno razpoloženje in nagnjenja. Ni vseeno, če človek vsak dan spi ali recimo cel teden nič in še povrh ne je. Ali drugače, tak je naš sedanjí položaj. Tudi o domišljiji ne bi prav, ima svoja pota ta lepa bolezen in lahko se jo drugače uteši. Meni se zdi, da nič ne more razočarati, to kar si želim in hočem. Ne sanj, volje je treba. Da, zaupanja je treba. Pa močnega in krvnega zaupanja v samega sebe in svojega tovariša.

To je skoro vse, kar hoče ljubezen. Malo zahteva, pa to jo naj ne vara. Glej meni je v ljubezni veliko lažja vsaka blazna burja.

Taka je moja ljubezen, ko ti večeri na Piavi. Umira in živi ta tiha jesen ob bregovih. Še se pretaka žgoča kri po teh borih in vinogradih, še prepeta brst v tem rumenem zraku in burji. Vihra in noče pasti, tako krčevito se stiska k mrtvi vejici. Čudno je to nebo, da se ne čuje groma topov, bi človek dejal, da se odpira nebo in pek. Žari v večerih za onimi griči, kakor bi hotela izbruhniti nevihta krvi. Tako je o Piavi, ne teče kot Soča. Kar brez srca brez misli se zrcali tja v dimu, v lepo Beneško.

Ob večerih se zasveti kje ogenj in izgine, da se človek prekriža in želi čarovnici večni pokoj. Kmalu gremo k bakalanu čarovnic in krvi. In to je moč ljubezni, da je kljub temu človeku lahko, ker ga nekdo ljubi.

Lepa bolezen je ljubezen, lep poljub dekleta, dolg ognjen poljub. Je resnica in ni, nekaj žge, visoko do rdečih ustnic plapolja živ plamen ljubezni, sam vrag počiva v lepih očeh, na belih grudih in čaka cigansko polko.

Vse pride, prišla je ljubezen, pride poljub, pride nebo in večer. Ni, da bi spal, kdor ljubi.

Piši, - kmalu zopet. Od srca poljubljena *Leo*

[27] Dopisnica.

Naslovljena: Wohlgeb. Fraulein Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 15. 12. 1917.

13. december 1917

Proti jutru grem na moj dan. Dobro, vsaj mnogo bolje kot pri nas bodete za Božič dobre volje. To in še veliko nam manjka. Zopet bo s pošto križ.

Poljub *Leo*

[28] Pismo.

Naslovljeno: Wohlgeb. Fraulein Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 30. 12. 1917.

27. december 1917

Joža!

Lepo od Tebe in Tvoje ljubezni. Mnogo, mnogo bi ti napisal, da nisem tako stopen. Včeraj smo prišli iz Asolone pod Grappo. Bog taki prazniki. Off. so vsi popadali, samo jaz sem še tu in komandiram našo revno stotnijo. Cele gore mrtvecev, celi kupi mesa. Mnogo glav leži gori na tej mračni Grappi. Deset dni smo ležali v snegu in se basali. Na 21. tega sem že sam vodil bataljon na naskok, vse drugo je že padlo. Na sveti večer in dan so po nas klale granate, da je bil splošen strah.

Eh kaj bi človek dal za čašo gorke kave. Za posteljo in za hip gorke sobe. Pa tega ni, pač pa je tema, dolge noči, skrbniki zmag, smrt in granate.

Srečni Vi.

Počasi z bronastim sopečim glasom je padla težka granata za mano. Ne vem, ali je kdo zavpil, ali so zakreščale kosti in bruhnili čreva. En krik se je čul, kajti glava prvega nemca je letela v dolgem okornem loku čez nas, brez las, brez oči, kakor obsekana krogla. Padla je z mehko tesnobo na tla in se zakotalila med mrtve. Tam leži in sanja o Bosni zlati, mili majki in devojki.

Drugače pa adijo mi in svet. Lepo vse lepo je v praznikih pri Vas.

Pišeš, pa v glavi je pusto, v nogah mraz, ne morem misliti. Čakaj, da se enkrat ogrejem. Slugo so Italijani oropali, tako, da sem gol, še mila ni. Papirja zmanjuje. Če pridem k Tebi, Te poprosim za gorko kavo in sploh kaj takga, ob čemer se ogrejam. Saj Ti sama bolj veš. Piši, piši mnogo.

Te poljublja
Leo

[29] Dopisnica.

Naslovljena: Wohlgeb. Fraulein Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 30. 12. 1917.

29. december 1917

Joža!

Bogve kako nam hudi ni tu ob Brenti. Prišli smo na oddih, pa kljub tem še vedno ležim na mizi v prav čarovniško okajeni kuhinji. Z dopustom je pač križ, ga noče biti in sploh kaj vem kdaj pride.

Sneži tu v tem kotlu, dolg čas je tu prav posebne vrste, ja zimski večeri naj bi to bili. Kdor je spočit že, tako pa ni moči še manj pa volje.

Poljub *Leo*

[30] Dopisnica.

Naslovljena: Vel. gospodična Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 4. 1. 1918.

2. januar 1918

Hvala za kartico. Tu sem sam, vse je odšlo v bolnice. Sam in med tujimi z bolno dušo in polno resnobe. Lepo, pa mogoče bo enkrat še lepo.

Poljub *Leo*

[31] Pismo.

Naslovljeno: Wohlgeb. Fraulein Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 17. 1. 1918.

15. januar 1918

Joža!

Pismo je došlo, ravno ko smo zopet na cesti. Treba je, da gremo zopet na one griče. Od tam prihaja oster grom in gost, kot bi igral klavir. Torej že zopet besni in v par hipih tega klavrnega marša zgine v ognju. V ognju v onem lepem petju in v igri življenja.

Pa naj bo še vzor idealen, pa naj in bi bilo težko človeku, da živi. Živi in hoče živeti. Bogve kaj, ne zakrijemo tudi rod baročnosti, kar nas je iznad onih, ki jih je rodila revščina. Volja je, pa bo moč v nas, pa bo zorenje v nas, ideali, o vsem tem pa dvomim.

Ne dvomim nad seboj, pač pa nad razmerami in junaki, ki nas bodo recimo redili. Ah kaka

proza, pa še to je vse skupaj blaznost, ko smo že zopet na poti.

To nebo je temačno, ko solnce dolgo, to vse je vojska. Počasi se gibljejo trume, kam nadvse jim smrdi. Človek je fantast in težak, če ne bi veroval in ljubil bi bilo vse zelo dolgočasno.

Kar naprej nas veže? Volja in upanje v naju sama in našo bodočnost. Dovolj je ledine, dovolj dela, mogoče bo treba mučeništva za vse to in za naše cilje.

Vse to toži ljubezen, ki jo pove sorodne duše. Če veruješ v to, veruješ lahko sebi in meni. To naj bo najin evangelij.

Poljubljena
Leo

[32] Dopisnica.

Naslovljena: Vel. gospodična Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 21. 1. 1918.

19. januar 1918

Molčiš in ne vem ali Ti je prav ali Te motim.

Tu je megla, dnevi, so turobni, noči brez svetlobe in miru. Pol večnosti je pred nami, ni mere v nas. Berem Ano Karenino, da se pobaham po otročje, pa kljub tem je vse to lepo, zelo lepo, ker je greh in ljubezen. Piši.

poljub Leo

[33] Dopisnica.

Naslovljena: Vel. gospodična Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 27. 1. 1918.

26. januar 1918

Razven mojega naslova, kjer naj se Hoge. II. izpusti ničesar novega in južno solnce. da, spominjam se prvih pozdravov, ki vsekakor niso bili preveč tragični. Nekaj moram pač vedeti in biti krvno prepričan, ker poznam moč utisov. Gotovo Vas obiščem, da si povesta srci, kar želita. Sicer Ti pa še napišem o tem.

Od srca poljubljena Leo

[34] Dopisnica.

Naslovljena: Vel. gospodična Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 9. 2. 1918.

8. februar 1918

Dve uri ste čakali in večeri so Vam bili prelepi?

Je res hudo, jaz čakam Tvojega pisma, ker je že dolg čas. Mi smo v pravem gorskem brlogu od včeraj. Če bi bilo mogoče tako živeti, kot pred letom, bi Ti najbrž že napisal cel roman, tako pa umira domišljija. vse skupaj je zelo dolgočasno. Tako je torej razpoloženje pri nas. Pri Tebi pa je tako lepo, čuj dekle, ko pridem se ne boš dolgočasila.

Poljub Leo

[35] Dopisnica.

Naslovljena: Vel. gospodična Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 12. 2. 1918.

11. februar 1918

Kdaj pride Tvoje pismo?

Imate tudi Vi toliko solnca, kot ga je tu. Lepo je v deželi citron, čeprav je vojska. Piši dekle! Poljubljena.

Leo

[36] Pismo.

Naslovljeno: Wohlgeb. Fraulein Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 16. 2. 1918.

15. februar 1918

Duša moja!

Če je ljubezen to, kar je bilo danes na Tombi, en sam lep krvav žar, lep trak živih barv, ki se je kopal v ognju sredi gore in izginjal in žarel. Potem je plamen visoko in hrepenenje veliko. Če človek gleda izza zaklona na nebo, na ono in čisto nebo, ki žari tam daleč istotako pa svobodno in če misli, da bo to dolgo, dolgo trajalo, še skoro večnost z istim svitom, pa naj kdo ne ljubi. Lepo je živeti in ljubiti. Bogve, da me ni strah življenja, hočem naprej, mogoče, da bodo razmere močnejše kot volja in moč, pa počemu ne naprej. In če ljubim, pa ne bi povedal resnice in nebi zahteval nečesa, počemu vsakdanjost.

Meni je težko, da bi koga ljubil, pa bi ne povedal razmer. Če bo vse to srečno prešlo, postanemo zopet ljudje - Veš, da sem sam, jaz in moja mama in potem? Če hočes z menoj potem, evo Ti mojo roko. To je ono, o čemur nočem nikogar varati.

Ljubezen je moč in zatajevanje, noč, da živi zanj in druge, zatajevanje, da ve kaj so žrtve. In teh je mnogo. Danes sem to, jutri prost, svoboden človek z dvema rokama in srcem, ki hrepeni po lepoti. Pravijo pa, da se ne da živeti samo tako. Joža, hočeš z menoj? Ljubi me, verujem in idi.

Dekle, duša, priznam, da so Tvoje misli lepe. Še nekaj zahtevam, da si ne očitava ničesar, ne beraštva, ne strasti. Če je to, idiva. Ljubim Te Joža. Ljubim Tvojo dušo. Veš kaj je poljub? Joža, poljub, ko počiva ljubezen in vsa moč in lepota telesa na ustnih in hoče izpiti črno kri, ki kipi hrepenenje, moj Bog.

Poljub, da vse gori, poljub, ki počiva na lepih očeh, na pramenih las, na belih grudih - vse to so odsevi lepote zunanosti in telesa, vse lep senj. In sanjati tudi hočeva, ljubiti, živeti, poljubljati.

Ah dekle, Joža poljub Tvojim lepim ustnem, očem. Kaj še hočeš?

Tvoj Leo.

[37] Dopisnica.

Naslovljena: vel. gospodična Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 16. 2. 1918.

15. februar 1918

Joža!

Glej, da pišeš večkrat, najin nadaljni razvoj in Korespon. me zanima.

Poljubljena. Tvoj Leo

[38] Pismo.

Naslovljeno: Brez ovojnice.

17. februar 1918

Dragica!

Mogoče, da imam le danes dovolj časa, najbrž ga jutri ne bo več. Ravno sivih las si ne delam, gremo, kamor smo že šli, kar pride, pač ni drugače. Hudo mi bo po teh gričkih, takole kakor na našem Krasu rasto ti holmi, vse je razmetano, vsak korak je drugačen. Ni zanimivo, pa ljubko, in postelje imamo, umijemo se lahko vsak dan, tudi to je nekaj, kar nekaj.

Ljudje so pač drugačni ko lani, tu še ni tako hudo, ampak v Cessio Magiore je bilo drugače.

Človek lahko govori cel dan, brez, da bi razumel, to dela kri in te črne oči. Skratka, ljudje lahke vesti in širokega srca. Lahko se je vasovalo, pelo, plesalo, kdor je hotel. Pa vse to ni ravno požar sredi gozda, lahko se spi, še lažje misli, razmere in sanje o nečem, kar kamen že teži srce iščejo sence, pa ognja ni. Vsak čuti po svoje in negoduje, hoče lepote. Senj je to o človeku, Jako npr. moj prijatelj je tak ideal. Gotovo je, in kaj je že vse doživel v Pešti in Berlinu, človeku se hoče blaznosti, ko to čuje in on je ostal isti lep človek, črnih oči, črnih las. Ni to prevzetnost, če kdo živi pol življenje za telesno eleganco in užitki.

Bil sem z ljudmi, spal z njimi in pil bratstvo, ki so ga s svojimi 20 leti doživeli. Sinoj je pobegnil z 19 leti v Pariz in se zaljubil v varietetno plesalko zamorko, se poročil z njo in seveda odšel domov brez nje. In njemu je danes žal, žal po njej in ljubezni. Bog, kako je živel pozneje. In še cela vrsta. To so slike iz mojih dni, del življenja. Drugi del je na fronti, kako je tam, ne veš, pa čutiš. Še nekaj je in to so moji momci. Ah ti otroci iz Bosne in Nevesinja. Žive za minjažu, jedo za tri, pa tražijo. Pa ga vprašaš: "Čuj brate, kje si dobil kokoš? Kupio sam gospodine". Vse je kupljeno. Pa kar iz navade takole kupujejo tile mali margarci.

Sploh so zelo zanimivi, kdor jih hoče poznati. Glej, Joža, mnogo si lahko še poveva. Če bi ti to pripovedoval, bi te poljubil pri vsaki besedi. Mogoče pride tudi to. Nikar se ne čudi, če kdo govori kar živi in misli. To je tudi ljubezen. Vse, kar teži srce, na dan, nič naj ne bo skrivnostnega, kdor ljubi more vedeti, da ljubi celega človeka in ne besed. In to hočeva, idealov hočeva, dvigniva najin plamen visoko, ne pretirano z njim. Hočeva za njim, da vidijo vsi. Če hoče Bog, Ti več povem ko se snideva in bodo nočevala srca pri plamenu.

Na tvoja ustna poljub, dolg in vroč poljub

Tvoj Leo

[39] Pismo.

Naslovljeno: Brez ovojnice.

18. februar 1918

Moja Joža!

To je vse pred odhodom, po čemu vse življenje, danes živim in to je dovolj. Gori naj vse v

plamen kar čuti. Vse uživa, ničemur se naj ne osreče, kdor ljubi. To so dnevi, to so noči. Ko divjajo strasti in živimo le zase in za one kogar ljubimo. Ah kako se umira, če je vsega dovolj. Jako danes žari v ljubezni. Ja če njega ne bi bilo. Tega igralca. Jako govori cele noči, njegov obraz je poln žaloigre onih, ki gredo pod jarem.

Naša poglavja so skoro vedno enaka - danes nič, jutri še manj. Pač, jutri mogoče, mogoče pri jutranjem odhramo. Kdo to ve, pride kot vihar, vsi tega čakamo in ne malogdaj si želimo, pa ko je treba, nam je težko povsem kakor, da smo se tu rodili. Da, res je le, po ljudeh nam ni žal. Mi smo veseli, oni še bolj, ko se ločimo. Zabavno vsekakor ni to romanje, kjer ni zaupanja. Žalost, dolg čas, mračni dnevi, težke noči, vse bi bilo, da človek ne misli na bodočnost. Kdor ni še star, ta postaja v tem mraku. Tvoja ljubezen in moja, ki se sveti v teh mrkih urah. Kdo te ne bi prisrčno ljubil. Pa to je sreča.

Prisrčno poljubljena.
Tvoj *Leo*

[40] Pismo (nepopolno).

Naslovljeno: Vel. gospodična Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 20. 2. 1918.

19. februar 1918

Danes je eden onih dni, ko se človeku zdi, da živi brez hrepenenja, kopren dan, da se vidi vse zelo daleč kakor v sanjah. Črke in nebo se zgubljata v motni svetlobi, ki umira ko je še visoko solnce.

Prejel tvojo karto. Pri nas smo gospoda Kurenta praznovali po naše. Hrupno v eni sapi in prej ko smo hoteli, smo ga zaključili. Vsakemu svoje, tudi ta črnina ni ravno tako slabega zdravlja, da bi je bil človek žalosten.

Jemo, pijemo, igramo in kdor nima nikogar o komer bi premišljal, so mu vsi dnevi taki, kot tale devetnajsti.

Tu je oni mšak iz Montmartra. Z njim živi in umerje, se bori, zmaga ali propade cel narod. Njegova maska je izraz vse dobrote in groze. To je on, Jako. Vsi drugi blazne. Blazne, ker je treba. Naš Bog naj živi. Zakaj te ni tu. Tebe, srca, lepote telesa, lepote duše. To je ono, kar človek

ljubi. Joža, hočem živeti. Tako hudo ne bo, ker je bil ogenj na ešalone.

Bog s teboj, Joža.

[41] Dopisnica.

Naslovljena: Vel. gospodična Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 23. 2. 1918; na sredini naslovne strani dopisnice je žig "ZENSURIERT".

22. februar 1918

Joža!

Piši, za Boga. Čakam, pa vsaki dan nova presečenja. Idemo zopet na Grob. Pa šta ćemo.

Poljubljena *Leo*

[42] Dopisnica.

Naslovljena: Vel. gospodična Joža Kobal, Šembije pri Knežaku. Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 4. 3. 1918.

2. marec 1918

Danes v tem peklu dobil Tvoji karti.

Lahko si misliš, kako živi in misli. Živi, da plavamo v dežju, misli, da nas je 20 na štirih deskah. Pa vseeno je treba iti in še večkrat.

Boga mi, dobro Ti ide, danes plešeš, jutri v Ljubljani. To je naš ostrog. Če bo luči pišem pismo.

Poljub *Leo*

[43] Pismo.

Naslovljeno: Vel. gospodična Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 6. 3. 1918; na sredini naslovne strani dopisnice je žig "ZENSURIERT".

2. marec 1918

Joža!

Sedaj smo tu. Ko smo odšli je bilo še lepo, potem pa se je ulilo in dežuje, enakomerno in če že ne drugega leži strašen dolgčas v tej dolini.

Ne vidiš, ker ne veš kje si, skala desno, stena levo, v sredi blato in par kolib, to je naš paradiž.

Paradijev je sicer veliko, ampak naš je oden iznad onih, ki jih je rodilo leto 14.

Kdo ve, če bomo še zmožni živeti. Težko je vse.

Razven tega jarka so mi naložili še par vozov aktov. Vsi grehi od slavne Hoge. Komp. so bili. Hoge. ni več, jaz sem bil zadnji pri njej, in sedaj pa pridejo akti in dečko mladi plačaj.

Plačaj, vojni veliko. 10 tisoč vendar ni veliko. Menda je usota taka, da mi ne da živeti. Pripravljaj sem se, da idem na Dunaj v aprilu na univerzo. Pa isti - idi iz blata iz ognja in aktov.

Vse to te ne zanima in počem tudi. Vse to je le, ker je ta dolgčas in človek res ne ve, o čem pisati.

Vidiš Joža, to je življenje. Dobro ti je Joža in vsem pravičnim ali nam, ki smo grešili in ležimo tu. Mogoče pa hoče Bog drugače. Mogoče.

Poljubljena. Tvoj
Leo

[44] Dopisnica.

Naslovljena. Wohlgeb. Fr. Joža Kobal, Šembije p. Knežak. Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 6. 3. 1918.

3. marec 1918

Kako to, da samo spite na tem Krasu.

Tu je že skoro pomlad, mnogo solnca in še več deklet. Vse bi bilo, da ne bi človek mislil na bodočnost.

Tako pa je vse brez barve.

Poljub Leo

[45] Pismo.

Naslovljeno: Brez ovojnice.

8. marec 1918

Joža!

Berem Tvoje pismo, berem in ne malo mi je težko odgovoriti. Ne morem se odvaditi stare navade, da ne bi kritiziral tuje misli po svoje. Duša, ne zameri! Ne boš, Joža? Torej dobro. Glej, kaj Ti povem, ni ljubezen igrača razmer ni to, kar kdo ni pričakoval, niti niso sanje. Je to ono notranje razpoloženje, ki je rojeno v nas, ki živimo, - ampak vsak po svoje. Niso besede, ne ljubavna pisma. Da, je plamen, žari in kipi vse višje, kot hoče srce, vse višje stoje ideali ljubezni. Srce hoče dejanj, hoče naslad in udobnosti. Ni več onih arij o večnem Eldoradu.

Da bi se bal boja, počemu. Kdor je prost, nima obzir. To povdarjam, pa prost. Kako bi te mogel drugače ljubiti. Bodočnost ni v naših rokah,

najmanj sedaj, veš, da Ti ne morem odgovoriti. To je ono, kar ni ljubezen in je najino. Značaj je harmoničen, kdor ljubi. Da prav imaš, mnogo si imava povedati. Mogoče, da pridem na dopust v tem mesecu. Pridem k Tebi.

Jakota ni, je odšel. So pa tu drugi, ki tudi niso brez zanimivosti. Tu sneži in ni lahko živeti. Osebnosti stvari so vse pretežke, da bi človek videl lepoto narave. Za Tombo je groza, najbrž jaha zopet mrtvaška konjenica na pirovanje. Baje je tam svatba. Nevest se ne manjka in na Tombi se žarijo zelo na gosto. To je bal. Krasno je vino, polna čaša. Meni pa ni do onih nevest, nočem, dokler vem, da me ljubi ta nedolžni srček moj, moja Joža.

Tudi jaz pridem v svate k Tebi na vrancu, na onem, ki ga je ubila granata pri Sv. Luciji. Dobro leti in tudi poradiš si je zaslužil. Hočem k Tebi v vas. V eni izmed lepih noči, onih noči, ki sanjajo o ljubezni in rode življenje.

Hočeš? Če te je volja, greva na pohod.

Bodi poljubljena, lepo in prisrčno od tvojega
Levka

[46] Dopisnica.

Naslovljena: Vel. gospodična Joža Kobal, Šembije pri Knežaku. Poštni žig: kk. u. k. Feldpostamt. 220, 28. 4. 1918.

27. april 1918

Hvala za čestitko. Oprosti, da so razmere, ki niso najbolj rožne in vsa presenečenja, ki sem jih doživel, odkar sem zopet tu v snegu, postale tako neugodne, da ni bilo prilike odgovoriti. Tudi sicer na dopusti so bile prilike neprikladne. Pričakoval sem tvojega pisma ali karte, pa si menda krivo poučena o razmerah. Oglasi se kmalu.

Leo

[47] Dopisnica.

Naslovljena: Vel. gospodična Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 2. 5. 1918.

1. maj 1918

Tvoje pismo prejel. Oprosti, da se radi pomanjkanja papirja, omejim na dop.. Ob priložnosti sledi pismo. Vsekakor si se prenaغلila s

Tvojo sodbo, mogoče tudi, da nisi razumela. Gotovo, da je treba pojasnila. Polno miru in lepih sanj Ti želi

Leo

[48] Pismo.

Naslovljeno: Brez ovojnice.

16. maj 1918

Joža!

Ne glede na moje tedanje razpoloženje, ki ni najbolj važno, in vseh razočaranj, ti odgovarjam, sicer pozno, toda nikakor ne prepozno. Pismo se prebral dvakrat. Prvič sem se malo začudil, drugič sem ga prečital, kakor je bilo treba. Da, slučajji so zahtevali, da se nisma srečala v Ljubljani. Bil nisem takrat doma. V Sloveniji ni bilo prilike, kje naj bi jo poiskala. In pozneje sem se čutil krivega, ker se nisem mogel osebno opravičiti. Ljubezen je pojem zase, je nekaj, kar se ne sklada z življenjem še manj s prostostjo. Čutil sem se vedno to, kar sem pisal, o tem se nisem lagal. Toda razmere in življenje samo, ne dajo vedno prilike živeti po žnorc. Vprašala si, kaj nameravam in povedala si, da mi ne kratiš svobode. To se ne sklada, sama čutiš. Ljubezen je drugo in ono kar hoče kdo, da živi zopet drugo. Kdor misli, da so sedaj časi taki, da je vseeno in se lahko oboje konča v enem, se v toliko moti, v kolikor je idealen.

Dejal sem, da izkoristi priliko. Ker bo prilik vedno manj, pa izkoristi pravo. To je pravo in edino modro, nikakor pa ne, se vezati na dvomljivo eksistenco.

Vse pravde, eksistenca gotovo ne sme. In te ti še dolgo ne morem, ali pa sploh nikoli nuditi. To je velika razlika med ideali ljubezni in njenim uresničenjem. Ti hrepeniš po uresničenju ljubezni, po trdni volji, meni je ideal vse, ker sem od danes do jutri, brez eksistence in hočem misliti. Kakor pač hočem, tako mislim sva na jasnem.

Vso srečo in polno pomladi tvojemu srcu, tvoji duši želi

Leo

[49] Dopisnica.

Naslovljena: Vel. gospodična Joža Kobal, Šembije p. Knežaku (Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 22. 5. 1918; ob žigu je še eden "ZENSURIERT".

21. maj 1918

Hvala za kartico. Srečniki. Tudi tu je vroče, ker zažigajo kresove. Mogoče se prične kmalu ples. Polno sreče želi

Leo

[50] Dopisnica.

Naslovljena: Vel. gosp. Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 27. 5. 1918; Poštni žig prekriva žig "ZENSURIERT".

26. maj.

Hvala za binkoštni pozdrav.

Prejela pismo? Pričakujem odgovora. Kako je v Ljubljani: in v Šem., tu streljanje in solnce pali, da smo počrneli kot zamorci.

Mnogo lepih majevskih noči.

Leo

[51] Dopisnica.

Naslovljena: vel. gosp. Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, datum - nečitljiv.

28. maj.

Molčite. Kako bo. Tu je krasno. Smo v malem trgu in polno Taljanih. To je lažni svet, samo dolgo ne bo to. Pa Vi? Pišite.

Poljub Leo

[52] Dopisnica.

Naslovljena: Velecenj. gosp. Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, datum - nečitljiv.

31. maj. 1918

Hvala za kartico. Torej sama, pa vendar dovolj zabave. Kdor zna živeti, živi lahko brez drugih. Če je tako, ti zavidam. Evo ti, v štimungi: pa naj vzame vse vrag, če že hoče.

Še več lepih dni želi

Leo

v spodnjem levem kotu: podpisani Robert Heib

[53] Dopisnica.

Naslovljena: Vel. gosp. Joža Kobal, Šembije pri Knežaku (Inner Krain). Poštni žig: k. u. k. Feldpostamt. 220, 13. 6. 1918.

12. junij 1918

Pismo prejel. Malo drugače sicer kakor sem hotu, pa sedaj gremo zopet naprej, treba je, da se vse odpusti.

pozdravljena Leo

Zusammenfassung

Briefe eines österreichisch-ungarischen
Soldaten 1917 - 1918

Mit der Kriegserklärung vom 23. Mai 1915 begann der militärische Konflikt Italiens mit Österreich-Ungarn, der sich zu einem der blutigsten im Ersten Weltkrieg entwickelte. Trotz der erfolgreichen Verteidigung der österreichisch-ungarischen Armee war der Zusammenbruch Österreich-Ungarns unvermeidlich. Mit dem am 3. November in der Villa Giusti bei Padua unterzeichneten Waffenstillstand endete der Kampf und Italien konnte in der Folgezeit die ihm im Londoner Abkommen versprochenen Gebiete besetzen.

Wie bereits aus der Überschrift ersichtlich, sind Briefe das Hauptthema, es handelt sich jedoch um keine gewöhnlichen Briefe. Man kann drei Gruppen unterscheiden - Briefe, Postkarten und (drei) Ansichtskarten. Insgesamt sind es vierundfünfzig Schriftstücke, wahrscheinlich aber sind nicht alle Briefe erhalten. Dennoch sind die Briefe interessant und verdienen es, genauer beschrieben zu werden. Von den Kriegseignissen berichten sie zwar sehr wenig, da die Zensur dies unmöglich machte. Am wichtigsten ist die Darstellung der Gefühle des Soldaten, insbesondere das Gefühl der Angst und Beklemmung, das in den vorderen Linien herrschte. Die Abhandlung versucht drei Schlüsselfragen zu beantworten: Wer war der Soldat Leo Mežan? Wie starb er? Und wer war Fräulein Joža Kobal, mit der der Held unserer Geschichte korrespondierte?

Der Großteil der Briefe war nach Šembije bei Knežak adressiert. Dort war Fräulein Joža Kobal seit dem 25. September 1913 bis zum 28. Dezember 1916 als Hilfslehrerin und vom 29. Dezember 1916 bis zum 8. Oktober 1919 als ständige Lehrkraft angestellt. Zwei Briefe und zwei Postkarten kamen an ihre Heimatadresse in Studeno.

Der Großteil der Daten über Leo Mežan stammt aus dem Kriegsarchiv in Wien, wobei vor allem zwei Dokumente wesentlich sind, nämlich das *Sterberegisterheft des bosnisch-herzegovininische[n] Infanterie Regiment[s] N° 4 für [den] Monat Juni 1918* und die sogenannte *Grundbuchevidentz*. Eine wichtige Information ist das Sterbedatum, der 16. Juni 1918, denn im Hintergrund einer Erinnerungsfotografie ist das falsche Datum, der 14. Juni 1918, angegeben. Das Stammregiment Mežans war das Regiment Lir 27, in das Mežan am 18. Juni 1915 einberufen worden war. Später wurde er zum 4BH versetzt, wobei die einzigen Beweise für die Versetzung die Briefe sowie das bereits erwähnte Sterberegisterheft sind (das genaue Datum der Versetzung konnte nicht festgestellt werden). In dieser Einheit, in der er bis zum Leutnant befördert wurde, blieb Mežan bis zu seinem Tod. Das bereits erwähnte genaue Sterbedatum ist wichtig, denn nur einen Tag vor Mežans Tod begann die große österreichisch-ungarische Offensive, die den gesamten oberen Sektor der Piave umfaßte. Aus den Dokumenten erfahren wir auch, daß Mežan aufgrund eines Bauchschusses starb und bereits einen Tag nach seinem Tod im Ort Rosai nahe der Stadt Feltre begraben wurde.

Diese Angaben sind für das Verständnis des zentralen Themas der Abhandlung, nämlich der stilistischen Merkmale der Briefe sowie der Charaktereigenschaften des Leutnants unabdingbar. Ein Hauptcharakteristikum der Briefe ist die sowohl inhaltlich als auch formal mit dem Original übereinstimmende Transkription. Die Briefe sind grundsätzlich dreigeteilt, in Einleitung, Hauptteil und Schluß. Vom ästhetischen Standpunkt sind die Briefe sehr ansprechend. Der Anrede folgt (meist) eine Einleitung, der Hauptteil steht gewöhnlich in Beziehung mit der Einleitung und dem Schluß, der meistens an Fräulein Kobal gerichtete Grüße und gute Wünsche enthält. In den Briefen findet man die Bildung von Indikativen und Vokalreduktionen, während die Verwendung der Interpunktionszeichen vorbildlich ist. Die stilistischen Merkmale der Briefe stehen in engem Zusammenhang mit dem Charakter des Leutnants Mežan. Der Briefschreiber war ein sehr gebildeter und belesener Mann (nach dem Krieg wollte er die Universität besuchen). Sein Weltbild ist voller Hoffnungen und Erwartungen, gleichzeitig aber auch voller Pessimismus. In den Briefen ist die Rede vom Schicksal

der Soldaten im allgemeinen, sowie von der Verbundenheit Mežans mit seinen Soldaten. Der rote Faden aller Briefe ist natürlich das Bekennen der Liebe zu Fräulein Kobal. Als Gegenpol zum Abschlachten an der Front steht die Natur. Die Natur ist jene, die alles erdulden kann. Über sie schreibt Mežan nur in Superlativen.

Leo Mežan war ein sehr gefühlvoller Mann, mit einer starken, bewundernswerten Liebe zum Leben. Er erlebte das Ende des Staates, für den er so pflichtbewußt gekämpft und schließlich auch sein Leben geopfert hatte, nicht mehr.

Tone Ferenc

CELJSKI VOHUN WERNER STIGER

Vodja vohunskega centra v Celju

V začetku leta 1942 se je komandant varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko, SS štandartenfirer Otto Lurker pritoževal, da so mu odvzeli pristojnost nad okoli trideset nemškimi zaupniki v Ljubljani oziroma v Ljubljanski pokrajini in jih podredili sorodnemu komandantu na Bledu. Trideset zaupnikov ali vohunov na tujem, tj. italijanskem zasedbenem območju, nikakor ni malo.¹ Vendar je bil v začetku druge svetovne vojne pomembnejši od ljubljanskega nacistični vohunski center v Celju. Takšnega, kakršen je bil in deloval v letih 1939 in 1940, je vzpostavil in vodil celjski trgovec Werner Stiger z vzdevkom Fritz Werner. Njega je že avstrijsko sodišče obsodilo na štiri leta ječe, ker je tihotapil orožje in nacistično propagandno gradivo. Z načrtnim vohunskim delom je začel 3. oktobra 1938, ko je v uradu odseka varnostne službe v Gradcu (SD-Abschnitt Graz) prisegel neomajno zvestobo in se zavezal za vohunsko delo, medtem ko je že od pomladi istega leta sodeloval z nacističnimi vohuni. O tem je sam povedal:

“Po priključitvi Avstrije sem se zavezal sodelovati z varnostno službo v Gradcu. In ker sem že prej delal na področju politične obveščevalne službe, sem to delo opravljal z najboljšim znanjem in zmožnostjo. Moje delo je bilo razpredeno po vsej deželi in obveščevalna mreža je nenehoma rasla. O vrednosti mojega sodelovanja lahko da informacijo odsek varnostne službe v Gradcu. Število mojih sodelavcev je bilo zelo veliko, ker pa smo morali stroške pokrivati sami, smo lahko Slovenci in Srbi delali le v omejenem obsegu.”²

Stiger pa ni delal samo za varnostno službo (SD-Sicherheitsdienst), temveč tudi za vojaško obveščevalno službo Abwehr. “Konec leta 1938 so prišli gospodje iz vojske v Celje in me zasnubili za sodelovanje. Ker sem pri obveščevalnem delu imel že prej opraviti z vojaškimi zadevami, sem privolil v sodelovanje in odtlej delal tudi na tem področju. Rad bi pripomnil, da mi je bil pred očmi v glavnem samo cilj: Nemčija mora biti o vseh dogodkih poučena in k temu mora vsak folksdojčer pripomoči po svoji najboljši moči. Ker so bile pri meni nenehno preiskave in ker so me že nekaj let kot največjega aktivista

¹ Arhiv ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije (dalje: AMNZ), 106-34/ZA, inv. 142, fond SD Maribor, Lurkerjeva pritožba glede vohunov v Ljubljani 17. 4. 1942

² Pokrajinski arhiv Maribor (dalje: PAM), fond Südost-deutsches Institut Graz (dalje: SODI), fascikel (dalje: f) 1, Stigerjeva avtobiografija 26. 10. 1940

Spodnje Štajerske nenehno opazovali, sem bil vedno vesel, če sem zbrano gradivo lahko odposlal. Ker sem z gotovostjo domneval, da v rajhu gradivo sami razdelijo, sem ga izročal vedno le eni osebi, in to tisti, ki sem jo najhitreje dosegel. /.../ Ker mi je vojska konec leta 1939 dala na voljo tudi denar, sem lahko delo še posebej poglobil in sem po vsej deželi vzpostavil zaupnike. Ker sem moral računati z izdajo ali razkritjem, sem delo organiziral tako, da bi lahko tudi po moji aretaciji delovali dalje. Že v letu 1939 sem si prizadeval, da bi za sodelovanje pridobil sina industrialca Westna, ki je imel v Beogradu odlične zveze.”³

Stiger je z denarjem, ki sta mu ga dajala nemška vojska in Max Adolf Westen (ta se je v začetku leta 1940 tudi sam trdno vključil v delo Stigerjevega vohunskega centra), za vohunsko delo pridobil Wilfrieda Hoffmanna s Teharij (“Herbert”), Seppa Jelenza iz Celja (“Ivan”), Paula Skoberneteta, Maxa Godlerja, ki je imel skrivno radijsko postajo (“Alexander”), Eduarda Paidascha iz Celja (“Stefan”), dr. Gustava Uhliča iz Rimskih Toplic (“Nikolaus”), Josefa Baumanna iz Slovenske Bistrice (“Drann”) in Tonija Lauricha iz Slovenskih Konjic, Fritza Steinböcka iz Žalca, Fritza Müllerja iz Šmartnega pri Celju, Franza Pinterja, Herberta Taucherja, Hildo Bothe, Eduarda Unger-Ullmanna, Karla Skoberneteta (“Dubič”), Karla Sagerja, Ferdinanda Wusserja, Hansa Ledla in morda še koga. Pridobil pa je tudi nekaj oseb, ki niso bile nemške narodnosti, npr. orožniškega narednika v Celju Boška Laziča in policijskega agenta Alojza Emeršiča.⁴

³ *Prav tam* Uradnik v odseku obveščevalne službe (SD) v Gradcu dr. Bernhard Bauer je 5. 10. 1940 Stigerjevo delo ocenil takole: Stiger se je zavzemal za delo VI. oddelka kot le malokdo. Sodelovati je začel že leta 1938 in je pošiljal dragocena poročila o najrazličnejših zadevah. Vedno je našel pot in poročal z dobrimi rezultati. Iz Celja navzven je gradil široko obveščevalno mrežo, ki je delovala brezhibno in je zlasti po izbruhu druge svetovne vojne dobavljal najrazličnejše gradivo. /.../ Zaradi izdaje je moral pobegniti in je maja 1940 prišel v rajh. Tudi tu je vse svoje moči posvetil naši stvari. Svojo mrežo je organiziral tako odlično, da je brez motenj delovala naprej tudi po njegovem odhodu kljub nekaterim aretacijam. VI. oddelek odseka varnostne službe je še sedaj odlično poučen o južnem delu Sp. Štajerske; to je v prvi vrsti Stigerjeva zasluga. Ko je prišel v rajh, je prevzel delo tudi pri Wehrmachtsarchivu v Celovcu. Za to ustanovo je v soglasju s VI. oddelkom delal že prej.” (*Prepis Bauerjeve ocene v Muzeju za novejšo zgodovino Celje (dalje: MNZC)*).

⁴ *Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941 - 1945. Maribor 1968, str. 116-118 in 164-170.*

Kaže, da med odsekom varnostne službe v Gradcu in t. i. vojaškim arhivom (Wehrmachtsarchiv) v Celovcu, kar je bilo zakrinkano ime za vojaško obveščevalno službo, ni bilo pravega soglasja, ker so Stigerju naročili, naj pretrga svoje delo pri varnostni službi v Gradcu. Stiger pa tega ni storil in je odtlej za Celovec pošiljal samo podatke o vojaških, za Gradec pa le o političnih zadevah.

Beg v Avstrijo

Jugoslovanska policija pa je kmalu prišla na sled Stigerjevemu vohunskemu delu. Potem ko so marca 1940 v Beogradu prijeli njegovega sodelavca Hansa Stoinschegga, trgovca iz Maribora, so Stigerja začeli opazovati. Ko so ga nameravali prijeti, ga je o tem 4. maja 1940 zgodaj zjutraj obvestil eden od policijskih agentov. Zato mu je uspelo pravočasno pobegniti prek Madžarske v Gradec. Sam je o tem pisal:

“Marca so v Beogradu prijeli enega mojih zaupnikov, Hansa Stoinschegga. Sicer sem računal s tem, da bo molčal, a ga je obremenjevalo dokazno gradivo. Mirno sem delal dalje in sem šele aprila opazil, da me ljubljanski detektivi nenehno zasledujejo. Potrudil sem se, da sem svoj aparat prenesel na druge in sem v delo vpeljal majhno skupino ljudi. 4. maja 1940 me je ponoči zbudil neki slovenski zaupnik iz celjske policije in mi povedal, da je iz Beograda prispela brozjavka, naj me takoj primejo in odpeljejo v Beograd. Vendar nisem verjel v nujnost in sem mislil, da me bodo, tako kot že večkrat, ponovno zaslišali. Odpeljal sem se v celjsko okolico in bi me moja žena morala po telefonu obvestiti, če ne bi prišla policija. Ob določenem času je prišel klic iz Celja, ki pa je bil pretrgan (kar se pri slabem telefonu čestokrat zgodi) in sem se z avtom vrnil v Celje. Ko sem nameraval pri zadnjem vходу vstopiti v svojo trgovino, me je moj skladiščnik opozoril in sem v poslednjem trenutku še prihitel do svojega avtomobila in se rešil aretacije. Vendar se nisem odpeljal takoj k nekemu meni znanemu mejnemu prehodu, temveč sem še 2 dni ostal na deželi, da bi ostal v zvezi s Celjem. Hotel sem se namreč trdno prepričati, če je zadeva res tako resna, kot so mi jo prikazali. Nato sem ugotovil, da me že nekaj tednov zasleduje cel aparat ljubljanskih detektivov (33 mož) in da so me takoj po begu začele iskati vse orožniške postaje. Da ne bi ogrozil mejnih poti, ki se nenehno uporabljajo, če bi me morebiti odkrili, sem se 7. maja odpeljal čez jugoslovansko-ma-

Werner Stiger

*džarsko mejo in se 8. maja neopazno pripeljal na nemško ozemlje.*⁵

Delo v Avstriji

Stiger je po prihodu v Avstrijo, ki je bila takrat že skoraj dve leti in dva meseca priključena k Nemčiji, nadaljeval z vohunskim delom, in to tako, da je vzdrževal zvezo s svojimi ljudmi v Celju in drugod v Sloveniji. Tudi o tem je pisal:

"Ko sem prispel na tla rajha, sem obvestil urad varnostne službe SD v Gradcu in obenem Celo-

*vec, da moram nujno poročati in izročiti še tudi razne novice. V Celovcu so zahtevali, naj v lastni pisarni vodim delo naprej in sem to ponudbo tudi sprejel, vsekakor s pripombo, da ne maram opustiti svojega precej starejšega dela pri SD. V kratkem času sem obnovil zveze za SD in Arhiv. Pozvali so me, naj prijavim vse svoje zaupnike, kar sem tudi storil, nakar je Celovec sam vzpostavil zvezo z njimi in me je počasi izklopil. Mnoge zveze so šle čez Gradec in sem moral čestokrat tja. Ob teh priložnostih sem srečal mnoge Spodnještajerce, ki so imeli sestanke v majhnih skupinah in se pritoževali, da nihče ne skrbi za njih. Najprej sem s prošnjo odšel k dr. Carstanjenu v Inštitut za jugovzhodno nemštvo in tam dobil nalogo, naj priložnostno napišem poročilo."*⁶

Iz tega Stigerjevega poročila zvemo, da ga je vojaška obveščevalna služba v Celju dala na hladno, saj je imela v Celju ustrežnejšega obveščevalca, tj. Maxa Adolfa Westna. Kot bomo videli, Stigerju niti v Gradcu ni šlo vse tako gladko. V razmerah, ki jih tu ne moremo prikazovati, ker smo to storili že pred leti v neki drugi razpravi,⁷ je Stiger dobil novo nalogo. Tudi o njej zvemo iz njegovega poročila:

"Do sedaj sem bil navajen, da manj pišem in več delam, zato sem sprejel poziv g. inšp. Zizelsbergerja iz celovškega urada, da pridobivam prostovoljce za vojsko, za folksdojčersko posebno formacijo, in to še posebej zato, ker je vrsta ljudi izrazila največjo željo, da vstopi v nemško vojsko. Prej omenjeni je prvim poslanim ljudem pojasnil namen njihovega upoklica. Zaradi nesrečnega slučaja je o tem na še nepojasnjen način novica prišla v Jugoslavijo. Ljudska govoričica je razglašala, da Stiger organizira formacijo prostovoljcev. Zato ni čudno, da so o meni razširjali pravljice kot o največjem znanem bojevniku med ubežnimi folksdojčerci. Tako so npr. govorili, da sem že dalj časa mrtev, da so me ustrelili pri Radgoni, ali da so me obstrelili, vendar sem še uspel preplavati Muro itd. Slovenske oblasti pa teh govoric niso vzele resno in sem lahko opazil, da ni izšlo nobeno uradno policijsko poročilo, temveč da je le orožništvo vzelo to zadevo v vednost kot govorico. Na podlagi tega poročila, ki mi ga je poslal eden mojih zaupnikov, ki sem jih zaposlil za nadomestilo, sem doživel

⁵ PAM, Sodi, f. 1, Stigerjeva autobiografija 26. 10. 1940. O Stigerjevem begu je odsek varnostne službe Gradec takole poročal glavnemu državnemu varnostnemu uradu (RSHA) v Berlinu: "Zgoraj imenovani je bil doslej eden najpomembnejših zaupnikov naše ustanove. Pred približno enim tednom je jugoslovanska policija izdala zanj povelje za aretacijo. Stiger je zanj pravočasno zvedel in je zbežal s sposojenim avtom iz Celja. Od takrat manjka za njim vsaka sled. Domnevamo, da se je napotil na Madžarsko. Prosimo, da bi takoj obvestili vse ustrezne nemške urade na Madžarskem, naj poizvedujejo za Stigerjevim bivališčem in mu nudijo vso potrebno pomoč, predvsem pa naj onemogočijo njegovo izročitev Jugoslaviji. Ker ni od njega nobene novice, so ga na Madžarskem verjetno že aretirali." (Fotokopija Lurkerjeve brzojavke, v MNZC).

⁶ PAM, SODI, f. 1, Stigerjeva autobiografija 26. 10. 1940.

⁷ Tone Ferenc: Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940. Zgodovinski časopis, XXIX/1975/3-4, str. 219-246.

opomin. Očitali so mi lahkomiselnost, čeprav nikakor nisem storil več, kot so mi naročili. Obenem so me postavili pred izbiro, ali hočem delati za SD ali za vojsko, ker oboje ni mogoče. Ker v sopotništvu ne vidim nobenega zadovoljstva, sem sklenil, da si poiščem kakšno zasebno zaposlitev, posebno ker sem moral opustiti upanje na skorajšnjo vrnitev domov. V poslednjih dneh pa sem se vendarle dogovoril s Celovcem za način, ki mi omogoča, da istočasno delam za SD in za druga spodnještajerska vprašanja. Tukaj sem pri VDA /Volksbund für das Deutschtum im Ausland - op. T.F./ prevzel nalogo, da aktiviram Landsmannschaft der Untersteirer in zajamem v posebno kartoteko begunce na območje rajha in opravljam tudi vse druge zadeve."⁸

Seveda Stigerju ne gre vsega kar tako verjeti, najbrž je svoje delo precej precenjeval. 17. in 18. februarja 1941 so jugoslovanske oblasti v Mariboru prijele dva Stigerjeva zaupnika, in to višjega železniškega inšpektorja Rudolfa Schorija in delavca Antona Ertla. Nasedla sta namreč vabi jugoslovanske policije, ki je prek svojega zaupnika - lažnega nemškega agenta - ponudila "vojaške načrte o utrjeni črti ob nemško-jugoslovanski državni meji" za 10.000 dinarjev. Schori je osebno govoril s Stigerjem in ta je denar zagotovil pri uradu vojaške obveščevalne službe v Celovcu. Ko je Ertl prišel po načrte, so ga prijeli, drugi dan pa še Schorija, ki je prišel posredovat zanj.⁹

Stiger je zaradi dobrega vohunškega dela svojega naslednika Westna in zaradi teh aretacij izgubljal na pomenu. Zlasti ko ga je sodišče za zaščito države v Beogradu 20. septembra 1940 obsodilo na 20 let težke ječe in ko je zaradi snovanja nekakšne spodnještajerske legije prišel v nemilost pri nemških vojaških vohunskih uradih, je dal Westen vse od sebe, da bi ga še bolj

očrnil pri vohunskih središčih v Gradcu in Celovcu. Očital mu je zlasti lahkomiselnost in velike politične ambicije. Uspelo mu je, da ga je tako očrnil, da je Stiger sredi septembra 1940 prošil urad vojaške obveščevalne službe v Celovcu, naj ga odveže sodelovanja, češ da bo delal le še za graški odsek SD. Vendar ga urad ni maral odvezati delovanja in je Stiger prek nekega svojega zaupnika zanj delal še naprej. "Vsekakor je Westen moje največje razočaranje, ki sem ga kdaj moral doživeti pri prijateljih. Drugače pa še naprej uporablja moje zaupnike in se s tem dela čudovitega moža," je pisal Stiger 7. oktobra 1940.¹⁰

Teden dni po aretaciji Schorija in Ertla in ko so v Celju prijeli tudi Willfrieda Hoffmanna, je tudi Westen 24. februarja 1941 zbežal v Celovec. Prav ta dan je Stigerja najprej odslovil odsek varnostne službe v Gradcu, tri dni kasneje pa še urad vojaške obveščevalne službe v Celovcu. Odtlej je s podvojenimi močmi delal za Institut za jugovzhodno nemštvo v Gradcu in za pokrajinski obmejni urad (Gaugrenzlandamt) NSDAP v Gradcu.

V arhivu omenjenega inštituta v Gradcu se je ohranilo precej gradiva, ki ga je zbral Stiger, ko je delal zanj. Navodila, kaj je treba zbirati, mu je dal sam dr. Helmut Carstanjen, glavni ideolog raznarodovanja Slovencev v Spodnji Štajerski pod nemško nacistično okupacijo.¹¹ Precej gradiva je Stigerju, ki se je podpisoval z lažnim imenom Karl Stefan, poslal že omenjeni Josef Baumann ("Drann") iz Slovenske Bistrice.¹²

Ne vemo še, kdo je dal pobudo, da bi nemške in druge begunce in ubežnike iz Spodnje Štajerske, ki so se na Zgornjem Štajerskem včlanili v t. i. Landsmannschaft der Untersteirer (vodil jo je Max Machalka in nato Franz Russ), zbrali v nekakšno spodnještajersko legijo. Uresničevati so začeli predloge, da bi moške člane Landsmannschaft vojaško urili in jih kot prostovoljce sprejeli v nemško vojsko. Stiger v svojem življenjepisu pravi, da je o tem najprej govoril z dr. Carstanjenom, konkretno pa se je dogovoril z že omenjenim Zizelsbergerjem v Celovcu. Najprej je šlo za uvrstitev na Zgornjem Štajerskem

⁸ PAM, SODI, f. 1, Stigerjeva avtobiografija 26. 10. 1940.

⁹ Brzojavka obmejnega policijskega komisariata Lipnica 18. 2. 1941, zapisnik Stigerjevega zaslišanja na odseku varnostne službe v Gradcu 24. 2. 1941, poročilo odseka varnostne službe Gradec glavnemu varnostnemu uradu (RSHA) Berlin 25. 2. 1941. Schorija in Ertla je nemška civilna uprava za Sp. Štajersko 18. 8. 1942 predlagala za odlikovanje z naslednjo utemeljitvijo: "Oba predlagana sta bila sodelavca, ki so ju 17. 2. 1941 ujeli na svezem delu vohunstva v korist nemškega rajha. Posledica je bila takojšnja aretacija, odgon najprej v zapore v Ljubljano, nato pa v preiskovalni zapor jugoslovanskega sodišča za zaščito države v Beogradu. Po izbruhu vojne med rajhom in Jugoslavijo so ju od tam odgnali v Čačak, kjer so ju tik pred ustrelitvijo rešile hitro prodirajoče nemške enote." (Vse gradivo je v MNZC).

¹⁰ PAM, SODI, f. 1, Stigerjeva avtobiografija 26. 10. 1940.

¹¹ PAM, SODI, f. 1, Carstanjenova navodila za Stigerjevo zbiranje obveščevalnih podatkov na Sp. Štajerskem, rokopis, nedatiran.

¹² PAM, SODI, f. 1, dopisovanje med Stigerjem in Baumannom 1940 - 1941.

živečih folksdojčerjev iz Slovenije v terenske oddelke Sturmabteilung (SA), v katerih bi jih vojaško izurili. "Werner Stiger je v okviru Landsmannschaft organiziral vojaško izobraževanje, da bi jo zaposlili kot legijo na Spodnji Štajerski. /.../ Iz Landsmannschaft izbirajo najspособnejše in najboljše in jih porazdeljujejo med razne SA-šturme ter vključijo v njihov vermanšaft. Posamezniki niti ne vedo, zakaj vse to. V primernem trenutku jih bodo zbrali iz posameznih šturmov in legija bo pripravljena," so se 24. septembra 1940 pogovarjali zastopniki celovškega urada vojaške obveščevalne službe in odseka varnostne službe v Gradcu.¹³ Pri izvajanju te naloge je imel Stiger še kar velik uspeh, saj je že do srede julija 1940 poslal v 2. bataljon 800. vojaškega šolskega polka za posebno uporabo divizije "Brandenburg" že nekaj sto folksdojčerjev iz Slovenije.¹⁴ 25. julija 1940 je Stiger na sestanku z okoli 200 folksdojčerji v Gradcu ugotavljal, da se jih bo v SA prijavilo več kot petsto.¹⁵

Stiger pa ni novačil ljudi samo za omenjeni polk divizije "Brandenburg", ki je bila enota nemške vojaške obveščevalne službe Abwehr in so jo uporabljali za posebne naloge (tudi pri napadu na Jugoslavijo, njen šolski polk pa je bil v letih 1944-1945 celo na Bledu), temveč tudi za druge vojaške enote. Moral pa je razočaran ugotoviti, da jih nato vtaknejo tudi v enote za t.i. Afriški korpus. "To so najboljši, kar jih imamo na voljo. V začetku sem mislil, da bi poskrbeli, da bi jih izobrazili tukaj v SS-Verfügungstruppen in jih pozneje zaposlili doma v esesovski službi. Ker pa tega prek tukajšnje SS ni mogoče urediti, so ljudje sprejeli ponudbo vojske, vsekakor v pričakovanju, da bodo takoj po koncu vojne (mišljeno v Evropi) poslani domov," je poročal Stiger majorju Nierhoffu 23. julija 1940.¹⁶

Kljub temu si je Stiger še vedno prizadeval, da bi spodnještajerske begunce in ubežnike izobraževali v SS. To namreč zvedo iz njegovega novega pisma majorju Nierhoffu: "Ravno pred nekaj dnevi sem dobil iz Italije novico, da je vse pripravljeno na udarec proti Jugoslaviji. V sami

Jugoslaviji hitro naraščajo pojavi razkroja, medtem ko obenem še naprej mobilizirajo, tako da lahko domnevamo, da bo kmalu prišlo do spremembe. /.../ Kljub temu /da so folksdojčerji že vključeni v vojaške enote - op. T.F./ se mi porojeva zamisel, da za primer prevzema oblasti na Spodnjem Štajerskem in na drugih območjih nimamo za SS na voljo nobenih izurjenih sodelavcev - poznavalcev krajevnih razmer in jezika. V štajerskih in koroških mestih že dolgo časa živi vrsta Spodnještajercev, ki bi bili zelo pripravljeni in navdušeni za vsako urjenje. Žal je to nekoliko oteženo zaradi nekoliko pretrdih pogojev. Mlade ljudi hitro sprejmejo v razne organizacije, medtem ko v SS le v redkih primerih. Rad bi predlagal, da bi v Celovcu in Gradcu v manjših skupinah pospešeno izšolali vrsto prvo-razrednih ljudi, ki jih lahko vedno dam na voljo. To bi se moralo vsekakor zgoditi kmalu, ker zares predvidevam, da imamo za to na voljo le malo časa."¹⁷

To vključevanje folksdojčerjev - jugoslovanskih državljanov je prišlo do ušes jugoslovanskim oblastem. Ko je Westen v Celju prek svojih zaupnikov zvedel, da vprašanje t. i. spodnještajerske legije obravnava neka zaupna okrožnica banske uprave v Ljubljani, sta s Zizelsbergerjem v Celovcu napravila celo akcijo proti Stigerju. Baje so ga v drugi polovici septembra 1940 že mislili prijeti, češ da "je ta organizacija /namreč spodnještajerska legija - op. T.F./ v Berlinu nepoznana in krši trenutno neutralnost rajha in bi zato lahko imela kakšne zunanjepolitične posledice." Baje ga je pred aretacijo rešilo le posredovanje graškega odseka varnostne službe, katerega sodelavec je takrat še bil.¹⁸

Kljub Göringovi prepovedi, da bi še naprej novačili folksdojčerje iz Jugoslavije, in odklonilnemu stališču nemškega zunanjega ministrstva do novačenja, ki se je zanjo zavzemal tudi državni vodja SS Heinrich Himmler, so nacisti na Štajerskem to delali še dalje. Pa niso novačili samo tistih, ki so že bili na Zgornjem Štajerskem, temveč tudi tiste, ki so še živeli na Spodnjem Štajerskem. "Kakor sem Vam že povedal v Berlinu, smo ilegalno prepeljali iz Jugoslavije folksdojčerje, da bi jih tukaj izšolali v SS in čez nekaj tednov vrnili v domovino. V popolnem zaupanju, da bo ta akcija potekala v redu, so se takoj

¹³ Zapisnik razgovora stotnika Kustosa in dr. B. Bauerja v Gradcu 24. 9. 1940, fotokopija v MNZC.

¹⁴ PAM, SODI, f. 1. Poročilo stotnika v. Pfeffra v. Hippelu 18. 7. 1940.

¹⁵ PAM, SODI, f. 1. Stiger je 25. 7. 1940 sklical v Gradcu sestanek, ki se ga je udeležilo okoli 200 Spodnještajercev in povedal, da se jih bo prijavilo okoli 500 in še več za SA.

¹⁶ PAM, SODI, f. 1. Stigerjevo pismo Nierhoffu 23. 7. 1940.

¹⁷ PAM, SODI, f. 1. Stigerjevo pismo Nierhoffu 15. 8. 1940

¹⁸ Zapisnik razgovora stotnika Kustosa in dr. B. Bauerja v Gradcu 24. 9. 1940, fotokopija v MNZC

prijavili najboljši v naši deželi in so prišli čez mejo v večjih množinah. V Gradcu smo pregleдали, ali so sposobni in jih poslali v Breslau /.../ Ljudje so že štiri tedne v rajhu in čeprav žive v vojašnicah, so še vedno v civilnih oblekah. Ko smo jih snubili, smo jim še posebej povedali, da bo njihovo šolanje trajalo šest tednov. Tako so se odločili, da pošljejo sem /iz slovenske Štajerske - op. T.F./ voditelje posameznih mladinskih skupin, seveda v pričakovanju, da se bodo (v rajhu) natančno držali rokov," je poročal Stiger majorju Nierhoffu 27. decembra 1940.¹⁹

Da res ni šlo za majhne skupine, priča podatek, da so v Breslau poslali skupino 80 ljudi. Širokopoteznega novačenja pa nikakor ni mogel opraviti Stiger sam, saj ni smel "na teren" na Spodnjo Štajersko. To delo so opravljali njegovi zaupniki in tudi organizacije Švabsko-nemške kulturne zveze /Schwäbisch-deutscher Kulturbund/, ki se je precej nacificirala.

O Stigerju, ki je v Gradcu bival v hotelu "Wieser", nato nimamo več natančnejših podatkov. Dne 4. marca 1941 so ga vpoklicali v nemško vojsko.

Preiskava o Stigerjevem pobegu iz Celja

Jugoslovanskim oblastem ni moglo biti vseeno, da jim je ušla tako velika "riba" kot je bil vodja vohunskega centra v Celju, Werner Stiger. Krivo za to je bilo predvsem predstojništvo mestne policije Celje.

Predstojništvo mestne policije Celje je bilo ustanovljeno po uredbi o ustanovitvi predstojništev mestne policije z dne 4. novembra 1929. Njegovo področje in sestavo je uredila uredba ministra za notranje zadeve o ustroju in področju predstojništev mestne policije z dne 8. oktobra 1929. Krajevna pristojnost predstojništva policije v Celju je bila še pred združitvijo mestne in okoliške občine razširjena na neposredno okolico mesta Celje, t. j. na Breg, Gaberje, Levec, Lisce in Zavodno, in to z odlokom ministrstva za notranje zadeve z dne 11. januarja 1932. Nadaljnje povečanje ozemeljske pristojnosti je nastopilo z združitvijo bivše okoliške občine z mestno občino, in to na podlagi ukaza kraljevega namestništva z dne 7. avgusta 1935, tako da

je bilo 1940. leta predstojništvo mestne policije Celje pristojno za 37 kvadratnih kilometrov z okoli 20.000 prebivalci. Ker je za tako veliko območje primanjkovalo policistov, je kraljevska banska uprava dovolila, da v priključenih krajih varnostno službo opravlja orožniška postaja v Celju. Potrebo po povečanju števila policistov je predstojništvo utemeljevalo tudi s pomembnim geografskim, gospodarskim, političnim, kulturnim in narodnostnim značajem mesta, npr. z delovanjem 130 raznih društev, zelo delavnimi delavskimi društvi in delavno nemško manjšino, kar vse je treba nadzirati. Država naj bi na svoj proračun prevzela vse uslužbence predstojništva, in to 43 oseb, med njimi poveljnika policijske straže, 6 policijskih agentov in 24 policijskih stražnikov. V času Stigerjevega pobega je predstojništvo mestne policije vodil Anton Uršič.²⁰

Ko je predstojništvo mestne policije Celje 4. maja 1940 ugotovilo, da Stigerja ni doma, je ob šestih zvečer z brzojavko opozorilo policijske komisariate na Jesenicah, v Mariboru in Kotoribi, policijski kapetanat Ptuj in sreski načelstvi Slovenske Konjice in Dravograd, naj pazijo na Stigerjev prehod in naročilo: "*Imenovanega aretovati in pod jakom stražom odmah sprovesti ovoj upravi. Broj avtomobila jeste 483.*"²¹ Kot vemo, je bil Stiger še dva dni blizu Celja.

Stiger je bil že v Gradcu ali Celovcu, ko je isto predstojništvo 10. maja 1940 pisno, in to osebno in zaupno, obvestilo vsa sreska načelstva in vse policijske urade v dravski banovini o Stigerjevem pobegu iz Celja, ni pa še vedelo, da je že na avstrijskih tleh. Takole je napisalo: "*Uprava grada Beograda je s pov. br. 3891 od 3. 5. 1940 sporočila, naj se takoj aretira Stiger Werner, trgovec iz Celja, in z močno stražo predvede upravi grada Beograda, ker odgovarja za zločinstvo po zakonu o zaščiti javne varnosti in reda v državi.*" Nato je navedlo, da Stigerja 4. maja zjutraj ni našlo v Celju in da je ugotovilo, da se je 3. maja popoldne s svojim avtomobilom odpeljal proti Mariboru. Navedlo je tudi osebe, h katerim bi se lahko zatekel, in to k tustu Scherbau-

¹⁹ PAM, SODI, f. 1, Stigerjevo pismo Nierhoffu 27. 12. 1940

²⁰ Arhiv Republike Slovenije (dalje: ARS), fond I. (občega) oddelka kraljevske banske uprave dravske banovine (dalje: BAN I), leto 1941 (dalje: 1941), spisi 1461 - 1590, spis 1463, pismo bana dr. M. Natlačna min. za notranje zadeve v Beogradu 18. 11. 1940. Naslovljeno je na ministrovega pomočnika Živojina Simonovića.

²¹ ARS, BAN I, 1941, spis 1494, brzojavka predstojništva mestne policije Celje, Pov. 1075/2 dne 4. 5. 1940.

mu v Radvanju in v njegovo vilo v Bistrici pri Rušah, v svoje lovišče na območju Ljubno - Luče v Savinjski dolini, h Kampuču v Novem Gradu pri Dobrni, v svojo lovsko kočo na Rogli na Pohorju, k tovarnarju Lavrichu v Slovenskih Konjicah, na lovišče v Kočevju, k odvetniku dr. Schneditzu ali zobotehniku Rudolfu Reichu na Ptuj. Končno je predstojništvo navedlo tudi Stigerjeve podatke: *"Stiger je rojen 2. 1. 1907 v Celju, pristojen v Celje, poročen, trgovec s špecerijo v Celju, visoke močne postave, okroglega obraza, svetlokostanjevih las, plavih oči, gladko obrit, oblečen navadno lovsko. Je poznat kot izrazit hitlerjanec, ki ima zveze z vsemi Nemci in nemčurji iz dravske banovine."*²²

Ne vemo, ali je predstojništvo mestne policije Celje že zvedelo, da je Stigerju uspel beg na avstrijska tla ali ne, ko je banski inšpektor Gašper Lipovšek 17. maja 1940 zaslišal predstojnika Antona Uršiča. Ta je izpovedal tole:

"Dne 4. 5. 1940 sem zjutraj malo pred pol osmo uro vstal ter se odpravljaj v urad. Ko sem se odpravljaj, me je prišel obvestiti podnadzornik polic. agentov Čuk Matija, da me čaka v uradu neka šifra. Ob 8. uri sem prišel precej obsežno šifro dešifrirati ter sem bil s tem delom okoli četrta na 10. gotov. Šifra je bila precej obširna in deloma nejasna, zato me je precej zamudila."

Ko sem položaj preštudiral, ter napravil načrt, kako naj se postopa v izvršenju aretacije, sem poklical k sebi podnadzornika polic. agentov Čuka ter mu izročil šifro s pismenim nalogom in ustna navodila, kako ima izvršiti aretacijo.

Odredil sem, da gresta dva agenta na stanovanje, dva pa v popolnoma drugo smer v trgovino, da bi obe patrulji istočasno uradovali, da se izključi vsaka možnost telefonskega ali drugačnega obveščanja prizadetega Stigerja.

Agenti so moj nalog sproti izvršili.

Čuk je takoj napisal nalog za hišno preiskavo in aretacijo, katerega sem vsekakor še pred 10. uro podpisal.

Obe patrulji sta istočasno odšli takoj na delo, tako da sta obe patrulji v najkasneje 10.15 minut gotovo morali biti vsaka na svojem mestu.

Kmalu potem mi je prišel podnadzornik Čuk javiti, da nobena od obeh patrulj ni mogla zajeti Stigerja.

Agent Čuk ali kateri drugi od agentov mi ni vedel povedati, da bi bila Stigerjeva žena agentu Acmanu, ki se je na stanovanju javil, povedala, da je Stiger pred pol ure nekam odšel.

Podnadzornik Čuk mi je le povedal, da je Stigerjev poslovodja dejal, da se bo Stiger okoli poldneva vrnil. Zato sem takoj odredil nadaljnje previdno in neopazno zastraženje tako stanovanja, kakor tudi trgovine, pred katero je agent Čuk sploh pustil na straži agenta Ruprechta od vsega začetka naprej, ko se je pričelo iskanje.

Hišna preiskava dne 26.4. je bila izvršena ob priliki preiskav za orožjem. Najdeni kompromitujoči material sem potem dne 10. 5. 1940 pod pov. št. 1075/3 poslal upravi grada Beograda, ker se je izkazalo, da Stigerja ni bilo mogoče prijeti.

*Pri izvršenju v šifri vsebovanega naročila se je postopalo z vso diskretnostjo in vestnostjo ter v upravičenem pričakovanju, da se bo Stiger kot običajno vsaj po par dneh vrnil v Celje. Niti najmanj nisem imel povoda slutiti, da bi dobil Stiger od kakršne koli strani, najmanj pa od strani tuk. organov kakšen migljaj, da ga čaka aretacija."*²³

Pri omenjeni preiskavi za orožjem so pri Stigerju našli in zaplenili tri knjige, in to Karla Bömerja *Das dritte Reich im Spiegel der Wektresse*, Horsta Wessela *Leben und Sterben*, Alberta Londresa *Terror auf dem Balkan* ter brošuro *Ihr seid die neuen Soldaten*.²⁴ "Šifra", s katero se je Uršič toliko časa "mučil", pa se je glasila:

"69 Beograd 30542 143 3 22/30"

Hitno izvršite najdetaljnije pretres stana kod Stiger Wernera starog oko tridesetčetiri godina iz Celja koji ima špecerijsku radnju na Glavnom trgu u Celju a stanuje u svojoj vili izvan grada, pa imenovanog sa nadjenim stvarima

²³ ARS, BAN I, 1941, spis 1494, zapisnik zaslišanja A. Uršiča 17. 5. 1940.

²⁴ ARS, BAN I, 1941, spis 1494, seznam predmetov, zaplenjenih Stigerju Werneru pri hišni preiskavi 26.4.1940. Celje 10. 5. 1940. Poleg omenjenih publikacij je policija zaplenila tudi tri zavitke dopisov.

²² ARS, BAN I, 1941, spis 1494, okrožnica predstojništva mestne policije Celje, Pov. št. 1075/3 dne 10. 5. 1940

pod jakom stražom odmah sprovesti ovoj upravi /špijunaž/. Uprava grada Beograda, odeljenje opšte policije. Pov. br. 3891/40. Šef opšte policije: Jovanović s.r.”²⁵

Naloga, ki jo je predstojnik Uršič dal omenjenemu podnadzorniku Čuku, pa se je glasila takole: *“G. Čuku, takoj izvršiti natančno hišno preiskavo /2 priči/ in imenovanega dovesti na predst. policije in s prvim vlakom (brzim) pod močno stražo /1 stražnik in 1 agent/ sprovesti upravi grada, opšte odeljenje Beograd. Celje, dne 4. 5. 1940.”²⁶*

Isti dan je inšpektor Lipovšek zaslišal še dva policista. Ivan Ručigaj je izjavil, da je šifrirano brzojavko prejel 4. maja ob 0.15 uri. Takoj je naročil stražniku Francu Glušiču, naj gre nemudoma o tem obvestiti predstojnika Uršiča v hotel Evropa. Obvesti pa naj ga le v primeru, če je ta še buden. *“Bila je tako pozna nočna ura, da sem mislil, da ne bi bilo prav, če bi predstojnika budili iz spanja.”* Ko je Ručigaj šel zjutraj v nadzorno službo, je nameraval obvestiti kakšnega agenta o dospetju šifrirane brzojavke in je to storil, ko je pred sedmo uro zjutraj prišel na predstojništvo podnadzornik Matija Čuk. Če ne bi bil v uniformi, bi šel sam obvestiti predstojnika, tako pa mu je bilo nerodno iti v hotel. Če bi vedel, kako pomembna je brzojavka, bi to storil. Ručigaj je še trdil, da je o dospetju brzojavke obvestil tudi policista Ruprechta, ko se je ta vračal s perona celjskega kolodvora, vendar mu je rekel, da ni treba iti obveščat predstojnika, ker je k njemu že odšel podnadzornik Čuk. Ko se je Ručigaj vrnil z nadzora, je ob 6.15 uri vprašal stražnika Glušiča, če je brzojavka še na stražnici, pa mu je ta odgovoril, da jo je vzel že Čuk.²⁷

Policijski stražnik Franc Glušič je v zaslišanju povedal, da ga je tedanji postajevođa Ivan Ručigaj ob pol enih ponoči poslal v hotel Evropa obvestiti predstojnika Uršiča o prispeli šifrirani brzojavki. Dejal pa mu je, naj ga obvesti le v primeru, če je še buden. *“Napotil sem se takoj v hotel Evropa in vprašal vratarja, če je še g. predstojnik v kavarni. Vrtar mi je odgovoril, da je že šel spat. Jaz sem šel nazaj na stražnico ter javil postajevođji Ručigaju, da g. predstojnika*

nisem obvestil, ker je že šel spat,” je izpovedal Glušič.²⁸

Banski inšpektor Lipovšek je drugi dan, t. j. 18. maja 1940, zaslišal policijskega agenta Josipa Ruprechta. Ta je povedal tole:

“Dne 4. 5. 1940. sem se nahajal radi kontrole vlakov zjutraj na službi na kolodvoru. Kakor običajno prihajam ob 6. uri 30, sem tudi tega dne ob istem času prišel na službo. Prišedši na kolodvor, me je ustavil stražnik Ručigaj ter mi omenil, da je prišla neka šifrirana brzojavka ponoči okrog polnoči ter bo treba obvestiti g. predstojnika. Opozoril sem ga, da je to nujna zadeva in da bi bil moral takoj g. predstojnika obvestiti. Pristavil sem mu še: če ste toliko časa čakali, bo zadeva lahko počakala še teh par minut, da pregledam potnike, ker so baš prihajali ljudje od savinjskega in mariborskega vlaka. Z uprašanjem na postaji se je ugotovilo, da je prišel mariborski vlak ob 6.48 uri.

Ko sem s perona zopet se vrnil na trg, me je stražnik Ručigaj zagledal ter mi dejal, da je že g. Čuk obveščen in da bo šel on k predstojniku ter meni ni treba iti k predstojniku. Pripominjam še, da je prvemu razgovoru prisostvoval stražnik Emeršič, ki je imel službo na kolodvoru. /Poudaril T.F./ Popolnoma sem prepričan, da je Ručigaj Čuka obvestil v času od pol 7 do tričetrt na 7 in ne šele pred pol osmo uro. Kje se je zadrževal Čuk v času od tričetrt na 7 do pol 8, mi ni znano.”²⁹

Policijski stražnik Alojzij Emeršič je pritrdil, da je bil navzoč, ko je stražnik Ručigaj omenil agentu Ruprechtu, da je prispela šifrirana brzojavka in da bo o njej treba obvestiti predstojnika.³⁰

Na vrsti za zaslihanje je bil tudi podnadzornik Matija Čuk. Ta je izpovedal:

“Ker nisem imel dne 4. maja nikakšnega posebnega opravka v uradu, da bi moral bolj zgodaj iti v službo, sem šel tega dne v urad ob normalnem času, tako da bi moral priti na predstojništvo ob pol 8. uri. Malo pred pol 8. uro sem šel

²⁵ ARS, BAN I, 1941, spis 1494, brzojavka min. za notranje zadeve 3. 5. 1940, prepis z dne 18. 5. 1940.

²⁶ ARS, BAN I, 1941, spis 1494, Uršičev nalog Čuku 4.5.1940, prepis z dne 18. 5. 1940.

²⁷ ARS, BAN I, 1941, spis 1494, zapisnik zaslišanja I. Ručigaja 17. 5. 1940.

²⁸ ARS, BAN I, 1941, spis 1494, zapisnik zaslišanja F. Glušiča 17. 5. 1940.

²⁹ ARS, BAN I, 1941, spis 1494, zapisnik zaslišanja J. Ruprechta 18. 5. 1940.

³⁰ ARS, BAN I, 1941, spis 1494, zapisnik zaslišanja A. Emeršiča 18. 5. 1940.

mimo kolodvora, kjer mi je tedanji polic. stražnik in sedanji agent Ručigaj povedal, da je na predstojništvu šifrirana brzojavka ter me je prosil, naj o tem obvestim g. predstojnika, ki stanuje v hotelu Evropa. Ker mi je bilo spotoma, sem se takoj oglašil pri g. predstojniku, ki se je ravno odpravljal v urad in ga obvestil, da ga po izjavi Ručigaja čaka v uradu neka šifrirana brzojavka. Nato sem odšel v urad.

Predstojnik policije je prišel v urad okoli 8. ure, morda 2 ali tri minute po osmi uri. Izročil sem mu takoj ob prihodu dotično šifro."

Nato je Čuk opisal, kako je s policisti Ruprechtom, Karlom Acmanom in Viktorjem Stojkovičem iskal Stigerja. Povedal je tudi, da je vprašal policista Glušiča, ki je stal na križišču, če je videl Stigerja in mu je ta odgovoril, da je Stigerjev poltovorni avto stal pred Rakuschevo trgovino, se nato odpeljal pred kreditno banko ter se končno odpeljal proti Gaberjam. "*Glušič je vse to dobro opazoval, navedel je celo, da je Stigerjev pes nekaj časa tekel za avtom odnosno svojim gospodarjem,*" je še dodal.³¹

Kaže, da je bilo osnovno vprašanje, kdaj je policist Ručigaj izročil brzojavko Čuku. Ta je namreč zatrjeval, da mu jo je izročil šele ob pol osmih in ne že ob pol sedmih.

Zaslišan je bil tudi policijski agent Karel Acman, ki je skupaj z agentom pripravnikom Viktorjem Stojkovičem imel nalogo prijeti Stigerja na njegovem domu, v vili na Krekovi cesti. "*Jaz sem pozvonil na stanovanju; odprla je vrata gospa Stigerjeva, katero sem vprašal, ali je njen soprog doma. Dejala je, da se je pred dobre pol ure odpeljal. Prepričala sva se, da res ni bilo nobenega avtomobila doma. Kajti Stiger nikoli ne gre peš ter se vedno vozi z avtom. /.../ Na vprašanje, kam se je Stiger odpeljal, je dejala gospa, da se je odpeljal v mesto in da se nahaja v trgovini.*" Acman je še povedal, da se dobro spominja, da je to bilo ob 10.15 uri. "*Do tistega hipa, ko mi je podnadzornik Čuk naročil pred navedeno aretacijo, ni bilo ne meni ne nikomur drugemu znano, da obstaja taka namera,*" se končuje zapisnik o zaslišanju. Vojkoviča pa Lipovšek ni mogel zaslišati, ker je bil pri vojaki.³²

Banski inšpektor Lipovšek je takoj po zaslišanju celjskih policistov napisal poročilo za II. (obči) oddelek kraljevske banske uprave v Ljubljani. Poročal je tole:

"Brzojavka (šifra) uprave grada Beograda pov. br. 3891/40 je bila v Beogradu oddana na pošto dne 3. maja 1940 ob 22h 30'. V Celju jo je sprejel policijski stražnik Ručigaj ob 0.15h dne 4. 5. 1940. Ko je videl, da gre za šifro, je takoj poslal stražnika Glušiča v hotel Evropo, da o šifri obvesti tam stanujočega predstojnika mestne policije Uršiča, če je še pokonci, t. j. če se še nahaja v kavarni.

Ker je predstojnik že počival, ga v smislu navodila ni budil.

Zjutraj je Ručigaj ob 5h30' šel v kontrolno službo proti kolodvoru in hotelu Evropa.

Kakor ponoči ni dal zbuditi predstojnika, tudi sedaj ni šel v hotel in obvestil predstojnika o šifri, dasiravno je vedel, da mora biti predstojnik v smislu izdanih navodil takoj obveščen, zlasti ker je moral misliti, da ima šifrirana brzojavka važno vsebino. Njegov izgovor, da kot uniformiran policist v smislu občin predpisov ne bi smel iti v hotel, ne drži, ker bi ga v tem jutranjem času skoraj nikdo ne opazil.

Tako je čakal na prihod agenta Ruprechta, kateremu je vpričo stražnika Emeršiča pravil o brzojavki in potrebi obvestitve predstojnika.

Ker je Ruprecht tedaj (ob 6h30') pristopil h kontroli potnikov od mariborskega in savinjskega vlaka, je pričakal kmalu nato prišedšega podnadzornika agentov Čuka (ob 6h45'), katerega je obvestil o brzojavki in ki je šele ob ca 7h30' o tem obvestil predstojnika. Zakaj ni Čuk predstojnika prej obvestil, ni mogoče dognati; njegova trditev, da ga je Ručigaj le malo pred 7h30' obvestil, ni verjetna; izjave Ručigaja, Emeršiča in Ruprechta so bolj verjetne in podprte z vpisom v službeni kontrolni knjigi, glasom katere se je Ručigaj že ob 6h45' vrnil iz kontrolnega obhoda v stražnico.

Predstojnik Uršič se je dne 4. 5. 1940 sestal z menoj v kavarni Evropa, kjer sem zajtrkoval. Šla sva skupaj v urad, kjer sem zasliševal nekatere policijske organe, sam pa je pričel dešifrirati brzojavko (ob 8h). Ko je bil z dešifriranjem gotov, je dal nalog za aretacijo (okoli 10h).

³¹ ARS, BAN I, 1941, spis 1494, zapisnik zaslišanja M Čuka 18. 5. 1940.

³² ARS, BAN I, 1941, spis 1494, zapisnik zaslišanja K. Acmana 18. 5. 1940.

Tedaj je bilo pa že prepozno, kajti Stiger se je ob 9h30' že odpeljal v smeri proti Gaberjam-Mariboru (glej prilogo e).

Podnadzornik Čuk trdi, da je to javil predstojniku še istega dne 4. 5. 1940 sicer ne pismeno temveč ustmeno.

Te Čukove prijave predstojnik v svojih poročilih nikjer ne omenja; mogoče je na njo pozabil, mogoče pa tega Čuk sploh ni javil. Vpadljivo mi je, zakaj tega Čuk ni dne 17. 5. omenil, ko sem ga vpričo predstojnika zasliševal ter mi je to za preiskavo velevažno novico zaupal šele danes dne 18. 5., ko ni bil več v Celju predstojnik Uršič, ki se je na brzojavni poziv moral ponoči odpeljati k vojakom v Pančevo.

Glavna krivda za neuspeh pade na stražnika in sedanjega agenta Ručigaja, ki ni po predpisu predstojnika takoj obvestil, pač pa je s svojim nerodnim postopanjem povzročil, da je o šifri, dosepevši na predstojništvo policije, na vse rano jutro imelo vednost že pet oseb (Ručigaj, Glušič, Ruprecht, Emeršič in Čuk). Vse mogoče je, da je kdo od teh nehote ali nevede in brez slabega namena naprej govoril o šifri ter je glas o njej udaril na uho onega, ki se je čutil prizadetega. (Poudaril T.F.)

Žand. major Vindakijević, s katerim sem se v zadevi tudi posvetoval, mi je omenil, da je že zjutraj slišal od zasebne osebe o tej šifri, ne da bi vedel za njeno vsebino.

Na zamudnosti zadene krivda tudi Čuka, ki je o izvidu preiskave gotovo bil obveščen o šifri ob ca 6h 45', dasiravno sam trdi, da šele v času malo pred 7h30'.

Predstojnik je šifro v moji navzočnosti dešifriral. Nekako ob 9h30' sem ga vprašal, zakaj gre ter mi je ves vesel povedal vsebino, češ sedaj ima vendar možnost za aretacijo zelo neprijetno se udelejujoče osebe.

Priloženi so s prizadetimi organi sestavljeni zapisniki, prepisi dotične brzojavke ter v stvari od predstojništva izdanih odpravkov.

Zamudnost o poročanju opravičuje predstojnik s pričakovanjem in upanjem, da se bo Stiger zdaj, zdaj vrnil ter ga bo mogoče aretovati.

Ručigaj je mestni policijski stražnik, Čuk je državni podnadzornik policijskih agentov.

Tudi predmetno uradovanje v Celju me je utrdilo v prepričanju, da je v Celju nujno in neodložno potrebno aktiviranje državne policije. Sedanji organi so vse preveč navezani in povezani s celjskimi veljaki iz narodne manjšine; dolgotrajnih dobrih odnošajev ne morejo presekati in morda jih nekateri vočigled izvestnim odvisnostim materialne narave niti ne upajo prekiniti. Tako osebje pa nikoli ne more biti v oni meri zanesljivo, kakor mora javnost od javnih organov pričakovati.

Celjska narodna manjšina je močna in organizovana ter bi utegnila v izrednem slučaju pri nezadostni čuječnosti varnostnih organov povzročiti zelo nevarna presenečenja.

Končno še pripomnim, da mi je major Vindakijević omenil, da je bil dr. Kraigher v noči pred nameravano aretacijo v veseli družbi skupaj s poveljnikom celjske policijske straže Potokarjem, ki je tudi po svoji ženi (Kirbischevi) vsi dran v Celju.

Nujno potrebno je omajano avtoriteto celjske policijske straže utrditi ter poskrbeti, da bo vaje ti politične policije držalo v rokah izključno le predstojništvo in da se ne bodejo v njene prerogative vmešavali nepoklicani elementi ali celo ulica.

Slišal sem, da je včeraj dne 17. t.m. breslavski radio navodno apostrofiral jugoslovansko policijo, naj pazi, kako postopa z nemško narodno manjšino.

*Z vsemi močmi je treba preprečiti, da bi neodgovorni faktorji v mladostni impulzivnosti, nepoučenosti, vsled nasedanja gotovim hujšakem itd. povzročili kakšne neljube in nezaželjene dogodke.*³³

Banski inšpektor Lipovšek je bil precej blizu pravemu vzroku za Stigerjevo obveščenost. Vendar je naivno sodil, da je novica o šifrirani brzojavki le "nehote ali nevede" prišla do prizadetega, t. j. Stigerja. Ker je bila brzojavka šifrirana in jo je prvi dešifriral sam predstojnik Uršič, kaže, da je moral policist obvestiti Stigerja šele, ko je Uršič brzojavko dešifriral tako daleč, da je bila znana njena vsebina, vendar se je kasneje izkazalo drugače. Pravilen pa je seveda Lipovšek.

³³ ARS, BAN I, 1941, spís 1494, poročilo G. Lipovška 18. 5. 1940.

kov sum o povezanosti nekaterih ljudi z veljaki iz nemške manjšine v Celju.

Iz pisma bana dravske banovine dr. Marka Natlačna 10. junija 1940 zveemo, kdo je obvestil kraljevsko bansko upravo v Ljubljani o Stigerjevem begu: *"Z dopisom štaba dravske divizijske oblasti z dne 9. maja 1940., pov. Dj.Ob.br.964, je bila kraljevska banska uprava obveščena, da je dne 14. maja /napaka v pismu - op. T.F./ t.l. celjski trgovec Stiger Werner iz Celja pobegnil. Tega dne se je namreč imela po nalogu uprave grada Beograda izvršiti njegova aretacija in prevedba tej upravi. Istega dne je kraljevska banska uprava prejela poročilo predstojništva mestne policije v Celju z dne 10. maja 1940., Pov. štev. 1075/3, v katerem se ugotavlja, da policijski organi, ki so imeli dne 4. maja t.l. izvršiti hišno preiskavo in aretacijo, Stigerja niso našli ne v stanovanju in ne v trgovini. Ugotovljeno je bilo, da se je odpeljal s svojim osebnim avtomobilom proti Mariboru, od koder se doslej ni več vrnil.*

Da se stvar vsestransko razčisti, je bil g. ban-skemu inspektorju Lipovšku izdan nalog, da izvede preiskavo na licu mesta in z zaslišanjem prizadetih organov predstojništva mestne policije v Celju ugotovi, koga zadene krivda na zamudnem poslovanju s šifrirano brzojavko uprave grada Beograda, ki je omogočilo pobeg Stigerju Wernerju."

Ban dr. Natlačen je pismu priložil Lipovškovo poročilo z dne 18. maja 1940 in ga še na kratko povzel ter sklenil: *"Oba policijska organa Ručigaj Ivan in Čuk Matija sta tedaj malomarno opravljala svojo službo in s tem zagrešila disciplinsko kaznivo dejanje iz čl. 129. toč. 1 z.u.u. Obči oddelek naj povzroči, da se uvede proti obema disciplinski postopek."* Priložil pa je pismu tudi zapisnike zaslišanj posameznih celjskih policistov. Banov pomočnik dr. Stanko Majcen je 15. junija 1940 izdal odločbo o začetku disciplinskega postopka proti Matiju Čuku, roj. 23. 2. 1886 na Slapu pri Vipavi.³⁴

O poteku disciplinskega postopka proti Ručigaju in Čuku nimamo podatkov vse do 1. februarja 1941. Takrat je disciplinsko sodišče pisalo občemu oddelku kraljevske banske upra-

ve, naj bi ponovno zaslišali Matija Čuka glede nekaterih podatkov, ki jih je Čuk navedel v svoji vlogi 24. januarja 1941. Kaže, da je navedel, da je 4. maja 1940 dvakrat iskal predstojnika Uršiča v hotelu Evropa. Nov podatek je tudi ta, da naj bi Čuk prosil komisarja Velkavrha, da naj bi mu pomagal pri dešifriranju brzojavke.³⁵

Za nove okoliščine dogajanja v Celju v zvezi s Stigerjem zveemo iz obsežnega poročila kraljevske banske uprave oddelku za državno zaščito pri ministrstvu za notranje zadeve v Beogradu. To se glasi:

"V zvezi z razpisom z dne 22. januarja 1941., Str. Pov. I. br. 103, čast mi je predusem poročati, da je bil policijski pristav Uršič Anton z odlokom ministrstva notranjih poslov III. br. 79141 z dne 25. januarja 1941 za dobo 30 dni začasno dodeljen v službovanje pri kraljevski banski upravi v Ljubljani. Z istim odlokom je bilo začasno vodstvo predstojništva mestne policije v Celju poverjeno Kukoviču Kazimirju, dosedaj policijskemu pristavu pri upravi policije v Ljubljani.

Z ozirom na izid naknadne preiskave, kakor ga ugotavljam zdolaj, bom predložil ministrstvu poseben predlog, da se pristav Uršič razreši dolžnosti predstojnika mestne policije v Celju ter dodeli v službovanje banski upravi dravske banovine v Ljubljani.

Potem ko je bil pristav Uršič začasno že razrešen dolžnosti predstojnika mestne policije v Celju, je banski inspektor Lipovšek po mojem nalogu v dneh 1. in 3. februarja 1941 izvršil ponovno preiskavo, s katero sta se ugotovila dva bistvena nova momenta, in sicer:

1.) Šifrirana depeša uprave grada Beograda pov. br. 3891 z dne 3. maja 1940. je imela delno otvoreno besedilo, in sicer so bile po rezultatu dosedanje preiskave otvorene naslednje besede: *"u svojoj vili izvan grada"*.

Ugotovilo se je nedvomno, da je to šifrirano depešo prvi dobil v roke stražnik Emeršič, ki jo je dne 4. maja 1940 ob 0.16 uri prinesel stražniku Ručigaju. Ta je depešo odprl, jo ob navzočnosti Emeršiča pregledal ter prečital njeno odprto besedilo *"u svojoj vili izvan grada"*. Emeršič je imel dne 4. maja 1940 od 12. do 4. ure dežur-

³⁴ ARS, BAN I, 1941, spis 1494, poročilo bana dr. M. Natlačna obč. oddelku ban. uprave. Pov. II/2, št. 4753/4 z dne 10. 6. 1940.

³⁵ ARS, BAN I, 1941, spis 1494, pismo disc. sodišča, D.S. št. 9/3 z dne 1. 2. 1941.

no pisarniško službo, od 4. do 8. ure je imel rajonsko službo, od 8. do 12. ure pa je imel zopet pisarniško službo.

Ob 6.30 uri ali nekaj kasneje so se pred železniško postajo v Celju sestali in govorili o šifri ter njenem odprtem besedilu, policijski agent Ruprecht ter stražnika Emeršič in Ručigaj. Razmislili so, na kaj in na koga se depeša in njen odprti tekst nanaša, ne da bi kdo imenoval kako osebo. Agent Ruprecht priznava, da si je sam pri sebi takoj ustvaril mnenje, da se depeša nanaša na Stigerja, katerega so morali tedaj strogo nadzorovati. Prav lahko si je isto mnenje mogel ustvariti tudi po naravi razumni ter vsled dolgoletnega službovanja v Celju z osebnimi in krajevnimi prilikami prav dobro upoznani stražnik Emeršič, in sicer morda že takoj ob 0.16 uri, ko mu je Ručigaj v stražnici prečital otvorene besede, ali pa je do tega zaključka mogel priti vsaj pri razgovoru pred železniško postajo.

Po vsem tem je velika verjetnost, ali skoraj gotovost, da je Emeršič našel nek način, da je opozoril Stigerja. Ta odločen sum potrjuje dejstvo, da se je Emeršič s Stigerjem osebno poznal, da je od njega izposojeval denar in da je imel ljubavne zveze z njegovo svakinjo. Prilike, da obvesti Stigerja, je imel v času rajonske službe od 4. do 8. ure dovolj, pa tudi iz stražnice se je pač mogel po 8. uri neopazno odstraniti. Ta zaključek potrjuje dalje dejstvo, da je Emeršič v zadnjem času pred pobegom postal nemiren in nervozen in da je začel zapravljalati denar, dasi je bil sicer zelo lakomen po denarju. Končno pa je svojo krivdo najbolj dokazal s tem, da je takoj, ko je začutil, da mu oblastva več ne zaupajo, pobegnil v inozemstvo.

Morda bi se stvar še bolje razjasnila, ako mi ministrstvo pošlje točnejše podatke, na osnovi katerih je bilo v razpisu z dne 13. januarja 1941, Str. Pov. I. br. 6, decidirano povedano, da je Emeršič omogočil Stigerju beg v Gradec, da je to storil na način, da je Stigerju izdal vsebino šifrirane depeše in da je za to dobil od Stigerja 4.800.— din kot nagrado. Pri upravi grada Beograda naj se po možnosti tudi ugotovi, katere besede depeše broj 3891 z dne 3. maja 1940 so bile otvorene in katere šifrirane. Tukaj se to ni moglo ugotoviti, ker je bila dospelá šifra po dešifriranju uničena.

2.) Podnadzornik policijskih agentov pri predstojništvu mestne policije v Celju, Čuk Ma-

tija, je v svojem zagovoru na disciplinsko obtožbo navedel sledeče:

Ko ga je dne 4. maja 1940 okrog 6.45 ure pred železniško postajo obvestil stražnik Ručigaj, da je na policijski stražnici šifrirana depeša in ko je izvedel, da predstojnik Uršič še ni bil obveščen, je bil nad postopanjem stražnika Ručigaja nevoljen ter je takoj šel na stanovanje predstojnika Uršiča, da ga obvesti. Našel je Uršiča že budnega ter mu javil, da ga je pravkar obvestil stražnik Ručigaj, da je na stražnici šifrirana brzojavka, ki je dospelá ponoči ob 0.16 uri. Predstojnik Uršič je Čuku nato izročil ključe od železne blagajne v predstojnikovi sobi z naročilom, da naj Čuk vzame iz blagajne rečnik za šifre ter rečnik z depešo vred prinese predstojniku Uršiču v njegovo stanovanje. Podnadzornik Čuk je nato pripomnil, da je pred leti večkrat sam dešifriral, nakar ga je predstojnik Uršič poveril, da naj poskuša tudi sedaj depešo dešifrirati, če pa tega ne bi mogel, naj prinese depešo in ključ za šifre Uršiču na stanovanje. Podnadzornik Čuk je takoj odšel na policijsko stražnico in prevzel od stražnika Glušiča depešo. Nato je šel v sobo predstojnika, odprl železno blagajno, vzel ključ za šifre, zaprl blagajno ter odšel nato v svojo službeno sobo in poskusil z dešifriranjem. Posel pa se mu kljub raznim poskusom ni posrečil, ker je način dešifriranja že pozabil, ker vsaj kakih 4 ali 5 let ni več imel opravka z dešifriranjem. Ko je uvidel, da mu dešifriranje ne uspe, je šel zopet na stanovanje predstojnika v hotel "Evropa", da ga obvesti o uspehu svojega dela. Ko je dospel v hotel "Evropa", je mogel tam samo ugotoviti, da je predstojnik medtem že odšel v urad.

Podnadzornik Čuk izjavlja, da je v času 3/4 ure, kolikor je imel opravka z brzojavko, storil vse, kar je bilo v njegovi moči, da izvrši službeno dolžnost. Pot od železniške postaje v hotel "Evropa", iz hotela na stražarnico, odpiranje in zapiranje blagajne, poskus dešifriranja, nato pot iz urada v hotel in zopet nazaj v urad so tudi po mnenju banske uprave mogli izpolniti ves ta čas.

Predstojnik mestne policije Uršič priznava, da je izjava podnadzornika v bistvu pravilna in posebno, da je Čuku res izročil ključ od blagajne in ga poveril z dešifriranjem. Zagovarja se, da je to mogel storiti, ker da je Čuk poleg njega edini državni uslužbenec pri predstojništvu policije, kateremu je vsled moral in tudi mogel poveriti zaupne posle.

Na vprašanje, zakaj tega bistvenega momenta ni javil že pri prvi preiskavi, je podnadzornik Čuk izjavil, da je to zamolčal, ker ni hotel delati neprilike predstojniku Uršiču.

Banski inspektor Lipovšek je tudi preiskoval, ali se je Čuku vendarle posrečilo, da je dešifriral kako besedo iz depeše, toda ni mogel zato pribaviti nobenega bodisi direktnega bodisi indirektnega dokaza ali momenta, ki bi potrdil to domnevo, temveč obstoji velika verjetnost, da Čuk ni mogel dešifrirati niti ene besede. Zato Čuk tudi ni mogel izdati vsebine šifrirane depeše.

Predstojnik Uršič službene tajnosti ni izdal. Ves čas, ko je dešifriral, je bil v isti sobi banski inspektor Lipovšek, ki je tedaj slučajno v Celju vršil neko drugo preiskavo ter ni zapazil, da bi bil Uršič v času od 8. do nekako 10. ure zapustil sobo.

Smatram, da je po uspehu prejšnje in sedanje preiskave ugotovljeno sledeče:

1. Stigerja Wernerja je mogel obvestiti edino Emeršič, in sicer na osnovi svojega doznanja, ki si ga je ustvaril iz otvorjenega besedila šifre.

2. Predstojnik mestne policije Uršič hoté ali zavestno gotovo ni zakrivil, da je Stiger Werner pobegnil. Njegova krivda pa je v tem, da vsaj tedaj, ko ga je podnadzornik Čuk nekaj pred 7. uro obvestil o šifri, ni najhitreje odšel v urad in dešifriral brzojavke. Vsekakor nedopustno je bilo, da je podrejenemu izvršnemu policijskemu organu izročil ključ od blagajne in s tem dostop do knjige za šifre in da ga je celo poveril z dešifriranjem. Kar se mu pa mora najbolj zameriti, je pa to, da potem ko je bil nekako ob 11. uri obveščen, da se je Stiger odpeljal iz Celja, ni imel toliko prisotnosti in prevdarnosti, da bi bil takoj spoznal, da je Stiger pobegnil in da bi bil takoj odredil zasledovanje. Če bi bil takoj obvestil obmejne organe, je verjetno, da bi bili Stigerja še prijeli nekje na poti proti državni meji. Iz teh razlogov smatram, da Uršič ne more ostati več predstojnik mestne policije v Celju.

3.) Neposredna krivda, da odredba uprave grada Beograda za aretacijo Stigerja Wernerja ni uspela, zadene policijskega stražnika Ručigaja, ki je že dne 4. maja 1940 ob 0.16 uri razodel policijskemu stražniku Emeršiču nešifrirani tekst brzojavke, dalje, da je stražniku Glušiču

naročil, naj predstojnika Uršiča ne zbudi, če je že šel k počitku, in da sam ob 5.30 uri, ko je šel mimo hotela "Evropa", ni poklical predstojnika, da bi ga o šifri obvestil. Tako je zakrivil, da je predstojnik doznal za šifro šele po več kakor šestih urah potem, ko je dospela.

Predsednik mestne občine v Celju me je sicer obvestil, da je proti Ručigaju, ki je mestni kontraktualni uslužbenec, uvedel disciplinsko postopanje. Ker pa ne smatra za umestno, da se ta delikatna stvar obravnava pred mestnim disciplinskim sodiščem, in da bi vanjo morda dobil vpogled celo Ručigajev branilec, sem odredil, da se Ručigaj brez nadaljnega postopanja takoj da na razpolago predsedniku mestne občine, tega sem pa obvestil, naj disciplinsko postopanje proti Ručigaju ustavi ter ga eventualno kot kontraktualnega uslužbenca odpusti iz službe..

4.) Podnadzornika Čuka po rezultatu sedanje preiskave ne zadene nikaka krivda. Iz tega razloga in ker bi bilo neumestno, da se o stvari razpravlja pred disciplinskim sodiščem, kjer ima dostop tudi obtožencev branilec, sem odredil, da se disciplinski postopek proti Čuku ustavi.

5.) Ni nikakega dokaza ali indicij, da bi bil kaj zakrivil kak drug uslužbenec predstojništva bodisi od onih, ki so sicer znali za šifro, bodisi od onih, ki so imeli izvršiti aretacijo Stigerja Wernerja.

Prosim ministrstvo, da izvoli vzeti to poročilo na znanje."³⁶

Ban dr. Natlačen je isti dan, t. j. 8. februarja 1941, poslal prepise svojega, pravkar navedenega poročila ministrstvu za notranje zadeve, točneje občemu oddelku kraljevske banske uprave, s pozivom, naj ministrstvu za notranje zadeve predlaga Uršičevo premestitev in imenovanje novega predstojnika mestne policije v Celju. Pisal je tudi predsedniku mestne občine Celje, da je naročil v.d. predstojnika mestne policije v Celju, naj Ivana Ručigaja da na voljo predsedniku mestne občine Celje in naj proti njemu ustavi disciplinski postopek ter razmotri, ali ga ne bi kazalo odpustiti iz službe. O tem je pisal tudi v.d. predstojniku mestne policije v Celju Kazimirju Kukoviču. Disciplinskemu sodišču pri kraljevski

³⁶ ARS, BAN I; 1941, spis 1494, poročilo bana dr. M. Natlačna oddelku za drž. zašč. min. za notranje zadeve Beograd, Pov. II/2, št. 616/11 z dne 8. 2. 1941. Naslovljeno je bilo na ministrovega pomočnika Živojina Simonića.

banski upravi pa je dr. Natlačen naročil, naj ustavi disciplinski postopek proti Čuku.³⁷

Disciplinsko sodišče je 15. februarja 1941 z odločbo res ustavilo disciplinski postopek zoper Čuka in o tem obvestilo tudi banskega svetnika Vladimira Sušo kot disciplinskega tožilca.³⁸ Z odločbo predsednika ministrskega sveta in zastopnika ministra za notranje zadeve z dne 19. februarja 1941 so Uršiča premestili iz Celja v upravo policije v Ljubljani.³⁹ S tem pa Uršičeva zadeva še ni bila končana. Obči oddelek banske uprave je namreč 24. marca pisal notranjemu ministrstvu v Beogradu, naj ugodno reši "notranjo prošnjo Antona Uršiča, pristava VII. položajne skupine pri upravi policije v Ljubljani, da se mu dovoli prestop iz resora ministrstva za notranje posle v resor ministrstva za prosveto." Ali se je to zgodilo ali ne, nisem mogel ugotoviti. Nekdo je na izvirno kopijo tega predloga pripisal pripombo: "*Videl! Dodelitev ni mogoča. 17. 3. 1941.*"⁴⁰

Banska uprava v Ljubljani si je prizadevala tudi za ureditev razmer v celjski policiji. Že jeseni 1940 je predlagala ministrstvu za notranje zadeve, "da prevzame država vse osebne izdatke predstojništva mestne policije v Celju". To je utemeljevala s potrebo po večji disciplini in večjem nadzoru nad policisti in z obrambnimi razlogi. "*Podržavljenje mestne policije v Celju zahtevajo tudi vojaška oblastva iz razlogov državne obrambe z ozirom na bližino državne meje in z ozirom na močno nemško narodno manjšino v Celju in okolici.*"⁴¹ Za podržavljenje celjske mestne policije se je zavzelo tudi poveljstvo dravske divizijske oblasti v Ljubljani (general Stefanović).⁴²

Kaže, da se v tem pogledu ni zgodilo nič, saj je banska uprava 24. februarja 1941 ponovno posredovala v Beogradu in za utemeljitev navedla

nov, Stigerjev primer: "*Da se sedanji občinski policijski uslužbenci v Celju ne zavedajo svojih dolžnosti in da ne vršijo pravilno svoje službe, se vidi zlasti iz primera policijskih stražnikov Emeršiča in Ručigaja. Stražnik Ručigaj je malomarno vršil svojo službo glede neke šifre v zadevi Stiger Wernerja, ko je predstojniku policije dotično šifro prepozno izročil. Posledica tega je bila, da je Stiger pridobil časa za pobeg iz Celja. Stražnik Emeršič pa je sumljiv, da je Stigerja opozoril na postopanje proti njemu, da je ta potem takoj zapustil Celje. Emeršič je potem tudi sam pobegnil v inozemstvo in je bil te dni ob vrnitvi prijet.*" Tudi zdaj je potrebo po podržavljenju celjske policije poleg discipline utemeljevala z bližino državne meje in močno nemško manjšino v Celju in okolici.⁴³ Najbrž je bilo že prepozno za kakršno koli ukrepanje, saj je že čez poldrugi mesec vojni vihar zajel tudi Jugoslavijo.

Werner Stiger, Boško Lazić in Alojzij Emeršič med vojno

Vsi trije nemški obveščevalci v Celju, o katerih smo govorili v prejšnjih poglavjih, so po begu na avstrijska tla in nato po zasedbi Jugoslavije nadaljevali obveščevalno delo. Vendar imamo o njihovem delu popolnejše podatke le za Boška Lazića, za druga dva pa le nekaj podatkov.

Wernerja Stigerja so 5. marca 1941 vpoklicali v nemško vojsko v Stettin. Dan pred tem je pisal vodji graškega odseka varnostne službe, SS štandartenfirerju Ottu Lurkerju, "v zvezi z zadnjimi dogodki" precej užaljeno pismo. Ko je poštožil, kako nesrečna sta bila njegov ded in oče, je tudi glede sebe dejal, "*da si nisem zaslužil, da postopate z menoj kot s konfidentom,*" kajti "*leta 1937 sem bil pri firerju in sem se prepričal, da je on osebno pripravljen ustreči prošnjam folksojčerkov, ki se borijo in mi je bilo tedaj rečeno, da če bom kaj rabil, naj se obrnem na njegovo pisarno.*" Zagrozil je, da se bo obrnil na Hitlerja, če se njegove stvari ne bodo uredile. Iz pisma zvemo, da je bil užaljen zaradi prekinitve sodelovanja, po "zadnjem žalostnem primeru v Mariboru," pri čemer je najbrž mislil na Schorijevo in Ertlovo prijetje. Za vpoklic v vojsko, s čimer je tudi pretrgano njegovo delo na narodnostnem področju, je krivil Celovec in Westna. To,

³⁷ ARS, BAN I, 1941, spis 1494, pismo bana dr. M. Natlačana. Pov. II/2, št. 616/11 z dne 8. 2. 1941 disc. sodišču, v.d. predst. mestne pol. Celje, preds. mest. občine Celje.

³⁸ ARS, BAN I, 1941, spis 1494, odločba disc. sodišča D.S., št. 9/5 z dne 15. 2. 1941.

³⁹ ARS, BAN I, 1941, spisi 1591 - 1800, spis 1751, dekret min. za notranje zadeve Beograd, ad I, št. 1761/3 z dne 19. 2. 1941.

⁴⁰ ARS, BAN I, 1941, spisi 2451 - 2750, spis 2697, predlog obč. oddelka ban. uprave Ljubljana notr. min. 24. 3. 1941.

⁴¹ Glej op. 20.

⁴² ARS, BAN I, 1941, spis 1494, pismo štaba dravske div. oblasti, Pov. Dj. Ob. Br. 775 z dne 28. 4. 1940.

⁴³ ARS, BAN I, 1941, spis 1494, pismo bana dr. M. Natlačana min. za notranje zadeve Beograd 24. 2. 1941. Naslovljeno je na min. pomočnika Živojina Simonovića.

da se je po prihodu čez madžarsko-avstrijsko mejo, ko ga je gestapo v Rechnitzu prijel, obrnil na Celovec, je opravičeval s tem, "da si ni znal pomagati drugače".⁴⁴

Spomladi 1941 je major Andreas Zizelsberger svoj obveščevalni center preselil iz Celovca v Celje in ga krstil za "Meldekopf Caesar". Deloval je v smeri Hrvaške, Ljubljanske pokrajine in Madžarske. Jeseni 1944 ga je umaknil na Koroško v kraj Otok (Maria Wörth) ob Vrbskem jezeru.⁴⁵

Po nemški zasedbi Jugoslavije je Stiger deloval v nemški vojaški obveščevalni službi Abwehr. Skopi podatki navajajo, da je deloval v Zagrebu, Banja Luki in v Splitu.⁴⁶

Tudi Boško Lazić je po pobegu delal za nemško vojaško obveščevalno službo Abwehr. Vendar ga je aprila 1941 prevzel gestapo in je z njim prispel v Celje ter do druge polovice leta 1942 delal kot šofer in tolmač na tamkajšnji izpostavi gestapa. Pri zasliševanjih se je "proslavil" z mučenjem zapornikov. Ko se je vrnil v vojaško obveščevalno službo in opravil radiotelegrafski tečaj na Dunaju, je delal v Zagrebu, Osijeku, Sarajevu in Mostarju. Po osvoboditvi Mostarja se je 12. februarja 1945 vtihotopil v topniško brigado 8. korpusa JA, v kateri so ga odkrili in izročili slovenskim oblastem. Vojaško sodišče ga je 26. junija 1946 obsodilo na smrt na vislicah; smrtno kazen so tudi izvršili.⁴⁷ Alojzij Emeršič je po begu iz Celja januarja 1941 živel pod varuštvom nemške vojaške obveščevalne službe in skupaj z Lazićem prebival v nekem gradiču na obrobju Celovca. Februarja 1941 se je podal v Slovenijo, da bi si prek Ilse Stiger, vdove po Augustu Stigerju, zagotovil existenco na avstrijskih tleh. Pri Dravogradu pa so ga ujeli jugoslovanski organi in zaprli. Ko ga je iz ječe aprila 1941 rešil

nemški okupator, je postal pomožni policist in nato celo uradnik gestapa na Spodnjem Štajerskem.⁴⁸ Najprej je bil na celjski izpostavi gestapa, nato do 22. oktobra 1941 pri obmejni policiji Trbovlje, nato dve leti do 28. oktobra 1943 pri obmejni policije Središče ob Dravi in končno na izpostavi gestapa na Ptuj in tudi na gestapovski postojanki Ljutomer.

Še največ je o njegovi dejavnosti pod nemško okupacijo Slovenije povedal v zaslišanju uradnik ptujske izpostave gestapa Hermann Farnleitner. Takole pravi:

"Emeršič Alojz je bil od jeseni 1943 do razpada Nemčije kot tolmač v službi na Gestapo - izpostavi v Ptuj. Prej je bil v službi v istem svojstvu 2 leti na obmejni policijski postaji Dravsko Središče.

Doma je iz Osluševcev pri Ptuj in je bil tam rojen dne 6. 4. 1907. Emeršič je Slovenec in je bil v stari Jugoslaviji pred letom 1941 kriminalni uradnik. Po zasedbi Jugoslavije po Nemcih je bil Emeršič nastavljen kot tkzv. pomožni policist. Kot tak je bil najprej v službi v Celju, potem je prišel k obmejni policiji v Dravsko Središče in nato k izpostavi Ptuj. Pri Gestapo Ptuj je bil Emeršič Alojz kriminalni nastavljenec in SS Scharführer.

Emeršič je bil pri Gestapo Ptuj od 1943 do razpada v maju 1945 porabljan v prvi vrsti kot tolmač in vodja tkzv. izvidniških patrol. Kot tolmač je bil na razpolago vsem referentom gestapa Ptuj in je radi tega delal kot tolmač pri različnih referentih. Pogosto je bil tudi postavljen za vodjo izvidniških patrol in je imel pri tem večkrat spopade s partizani.

⁴⁴ O njem je B. Lazić v zaslišanju povedal tudi tole: "Kratko nakon toga je Stiger pobegao. Za Stigera je došla šifrovana depeša od Uprave grada Beograda za mestnu policiju u Celju. Ovu depešu je na policiji dešifrirao policijski agent Emeršič Alojz jer je imao pristupa do ključa šifre. No kako je sam pričao nije imao prava sam dešifrirati već bi morao pozvati još jednog starijeg od sebe ili šefa. Ovo se je desilo oko jedan sat noću. Emeršič je odmah kotačem otišao u Stigerov privatan stan, pokazao mu depešu i rekao zašto se ide. Nalog je bio da se Stigera ima uhapsiti i stražarno sprovesti upravi grada Beograda, te pretres stana izvršiti. Stiger je odmah pobegao. Emeršič je tada bio dežurni na policiji. /.../ I ako je Emeršič nakon obaveštenja Stigera dostavio depešu starijem (Čuku ?) nije policija pristupila hapšenju Stigera sve do 8-9 sati u jutro, te su prvo otišli u vilu tražeći ga a nakon toga u trgovinu i na taj način mu i inače dali mogućnosti za begstvo, da i nije bio ranije obavešten " (Lazićeva izjava v zaporu v Mariboru 8. 8. 1947). Torej nekoliko drugačna zgodba kot iz Lipovškove preiskave Potrjuje pa Emeršičevo izdajo vsebine brzogovorne Stigerju

⁴⁴ Pismo W Stigerja Ottu Lurkerju 4. 3. 1941. prevod v MNZC

⁴⁵ O delovanju Zizelsbergovega obveščevalnega centra v Celovcu in Celju glej Nemačka obavešajna služba VI. Nemačka obavešajna služba u Jugoslaviji Beograd 1960, str. 232 - 255 (dalje: Nemačka obav. služba. VI).

⁴⁶ Nemačka obav. služba, VI, str. 252 Nemačka obav. služba, V. Beograd 1958, Ustaška NDH, str. 310 - 315.

⁴⁷ Arhiv ministristva za notranje zadeve Republike Slovenije Ljubljana (dalje: AMNZ), ZA-80-7, zapisnik zaslišanja B. Lazića v Celju 14. 11. 1946. B. Lazićevo volunsko delovanje v Celju je jugoslovanskemu konzulatu v Celovcu odkril sodelavec Zizelsbergovega obveščevalnega centra v Celovcu Albin Wedam. Lazića so decembra 1940 prijele, zaprli v Ljubljani, vendar so ga po posredovanju kmalu izpustili. Ker je zvedel, da ga nameravajo premestiti v Nikšić, je 28. 12. 1940 pobegnil v Celovec.

*Emeršič je bilo kot tolmač gestapa Ptuj na pram aretirancev izredno grob in surov. Čeprav sam Slovenec je aretirance, ki so bili tudi večinoma Slovenci, v mnogih slučajih pretepal s pestmi in z bikovko ter jih zlostavljal. Bil je znan kot zelo surov in strog in mu je bilo zato pogosto poverjeno izvršiti tkzv. "poostreno zaslišanje" aretirancev. To je obstajalo po določenih predpisih v 10 do 15 udarcih na sedalo. Znano mi je, da so te udarce v Ptuj vedno dajali s tkzv. "bikovko". Emeršič je večkrat tako mučil aretirance in to celo prekoračil. Poostreno zaslišanje je izvršil bodisi po nalogu vodje izpostave ali kakega referenta. Znano pa je bilo tudi, da je aretirance na isti način pretepal in zlostavljal brez naloga predpostavljanih."*⁴⁹

Emeršiča so se po vojni spominjali kot suroveža in to tudi zapisali v šolsko kroniko Središča ob Dravi: *"Bil je najbolj krvoločn izmed vseh gestapovcev, ljudstvo ga je imenovalo "pes" (baje se je po osvobojenju sam obesil). Ljudi je pretepal, jih zapostavljal, zmerjal in javljal oblastem."*⁵⁰

O njegovi dejavnosti kot vodje izvidniških patrulj na ptujskem in ljutomersko-gornjeradgonskem območju iz leta 1944 se je ohranilo bogato izvirno gradivo - poročila patrulj.⁵¹ Ne drži pa podatek, da bi se po vojni obesil, kajti po podatkih jugoslovanskih oblasti naj bi še 1949. leta živel na Dunaju.⁵²

Zusammenfassung

Der Cillier Spion Werner Stiger

Zu Beginn des Zweiten Weltkriegs war in Cilli ein nazistischer Spionagering tätig, der vom Cillier Händler Werner Stiger geführt wurde. Er

stand mit dem Sicherheitsdienst in Graz und der Abwehr in Klagenfurt, getarnt mit dem Namen Wehrmachtsarchiv, in Verbindung. Nicht nur vertrauliche militärische Informationen, sondern auch Angaben über Ämter und Einrichtungen in der slowenischen Steiermark sowie die dort tätigen Personen wurden gesammelt, worauf die Nationalsozialisten nach der Okkupation der Untersteiermark in Frühjahr 1941 zurückgreifen konnten. Stiger hatte auch außerhalb Sloweniens seine Vertrauensleute. Als der jugoslawische Nachrichtendienst nach der Festnahme einiger Spione auch auf Stigers Spur stieß, wollten ihn die jugoslawischen Behörden festnehmen. Doch Stiger wurde von jemandem aus dem Kreis der Cillier Stadtpolizei über das Eintreffen eines chiffrierten Telegramms, das den Haftbefehl enthielt, informiert. So gelang es Stiger am 4. Mai 1940 über Ungarn nach Österreich zu fliehen. Er setzte von dort aus seine Spionagetätigkeit fort, genoß aber wegen der Festnahme einiger seiner Agenten nicht mehr das volle Vertrauen der nachrichtendienstlichen Organe in Klagenfurt und Graz. Stiger versuchte auch, in Deutschland Personen aus der Untersteiermark für die SS und SA, die untersteirische Legion, die deutsche Wehrmacht usw. anzuwerben.

Nach Stigers Flucht aus Cilli führte die königliche Banatsverwaltung in Laibach, wahrscheinlich auf Anweisung des Innenministeriums in Belgrad, eine Untersuchung über die Schuld an der Flucht Stigers durch. Inspektor Gašper Lipovšek verhörte den Vorsteher der Cillier Stadtpolizei Anton Uršič und seine Polizisten, konnte aber den Verräter nicht aufspüren. Erst später fand man heraus, daß der Polizist Alojzij Emeršič Stiger vor der drohenden Festnahme gewarnt hatte. Emeršič floh nach Österreich, als seine Spionagetätigkeit entdeckt worden war. Er wurde aber beim Versuch zurückzukehren an der Grenze gefangen genommen und ins Gefängnis gesteckt, aus dem er dann von den deutschen Besatzern befreit wurde. Unter der deutschen Okkupation war Stiger in verschiedenen Städten Jugoslawiens für die deutsche Abwehr tätig, Emeršič hingegen war bei der Gestapo in Celje, Trbovlje, Središče an der Drau, Ptuj und Ljutomer aktiv, oft als sogenannter Aufklärer bei der Suche nach Partisanen und aus der deutschen Armee Geflüchteten, aber auch als Folterer von Gefangenen.

⁴⁹ AMNZ, dosje Alojz Emeršič, zaslišanje Hermanna Farnleitnerja.

⁵⁰ Arhiv Republike Slovenije, II. dislocirana enota, fond komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, f. 867/VI, Kronika vojnih dogodkov v središkem šolskem okolišju.

⁵¹ Ko je vodil skupino t.i. raztrgancev (Aufklärer) na ptujskem in ljutomerskem območju, je 26. oktobra 1944 je pri Zgornji Pristavi (občina Sv. Vid pri Ptuj) ubil partizana Antona Avgušтина iz Žetal, 6. decembra 1944 pa je bil sam ranjen v spopadu s partizani pri Brstju pri Ptuj. Kontisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo ga je 1945 razglasila za vojnega zločinca. (Odločbi š 4153 in š 6592 v ARS-II ter š 1416/49 v ARS).

⁵² AMNZ, dosje Alojz Emeršič, poročilo UDV Slovenije 16. 5. 1950.

Renato Podbersič 1.04

ŽELEZNI PTIČ JE PRILETEL Z NEBA IN KONČAL NA NJIVI

Pisal bom o dogodku izpred dobrih osemdeset let, ki nikakor ni spreminjal poteka vojne. Spominjajo se ga le še najstarejši vaščani, bežno je omenjen tudi v vojaških poročilih iz tistega časa. Podrobneje je opisan v vaški kroniki Orehovelj, katere avtor je domačin Slavko Silič.

17. februar 1916 je bil sončen zimski dan. V Orehovljah, vasici na Goriškem, so ljudje hiteli s poljskimi deli, želeli so izrabiti lepo vreme za pripravo na pomladansko setev. Delali so v glavnem ženske in starejši moški, saj je bila večina mlajših že dobro leto na različnih frontah. Na svoji njivi je bil tudi domačin Ivan Klančič, po domače Gian (1860-1937), vaški čevljar in kmet. Bil je že prestar, da bi še lahko služil cesarju in domovini.

Kar naenkrat se je nad poljem zaslilo bobnenje, ki je postajalo vedno močnejše. V daljavi je Gian zagledal majhno stvar, ki je postajala vedno večja. Čudno se je zibala po zraku in se vedno bolj bližala tlam. Na koncu Gianove njive se je spustila na tla in se z nosom zarila v vodo, tik ob murvi, ki je rasla na koncu njive. Šlo je za italijanski bombnik, vrste "caproni", iz katerega je takoj po zasilnem pristanku skočil italijanski mitraljezec. Gian se ni obotavljal in je v navalu domoljubnega besa stekel do zbeganega Italijana in mu med tekom, bojevito držeč vile pred sabo, zaklical:

"A to¹ si prekljita duša laška!"

Voda na koncu Gianove njive ob murvi se je po domače imenovala "Lahova luža" in to že približno pol stoletja pred pristankom italijanskega letala. To je bila pravzaprav umetno skopana jama, kamor se je stekala voda z okoliških njiv, nekdanj precej zamočvirjenih. Skopali so jo člani kmečke družine iz furlanskega Lučnika (Lucinico), ki so se v Orehovlje priselili sredi prejšnjega stoletja. Po njih je dobila luža ime.

Tistega dne so zgodaj zjutraj tri italijanska letala vzletela z vojaškega letališča v Campoformi-

du pri Vidmu (Udine). Namenjena so bila v letalski napad na Ljubljano, njihov glavni cilj pa so bile tamkajšnje tovarne, ki so se v vojnem času preusmerile v izdelovanje orožja in vojaške opreme. Kot je poročalo ljubljansko časopisje, napad ni bil posebno uspešen.² Toda napadalce je čakala še pot domov.

Nad Komnom na Krasu so jih prestregli avstrijski lovci, ki so vzleteli z vojaškega letališča Ajševica pri Gorici.³ Po kratkotrajnem zračnem boju je dvema italijanskima letaloma uspelo pobegniti, pilot tretjega letala pa je bil smrtno zadet. Pomočnik-mitraljezec je nekaj časa še uspel obdržati letalo v zraku, na koncu pa je le bil prisiljen pristati v "Lahovi luži".

Kmet Gian je ujetega mitraljezca zadržal do prihoda vojaške patrulje, ki ga je odpeljala na zaslišanje v poveljstvo bataljona. To je bilo v Orehovljah v nekdanjem dvorcu plemiške rodbine Pober, danes last Oskarja Tribušona. Mrtega pilota, po činu kapetana, so naložili na voz in ga z vojaškim spremstvom odpeljali pokopat na vojaško pokopališče v Renče.

Nevsakdanji dogodek so vneto fotografirali in ohranilo se nam je kar nekaj slik, ki jih hrani Goriški muzej iz Nove Gorice. Poleg tega je za dolgo ostal v spominu domačinov iz Orehovelj, posebno ga je rad pripovedoval Gian, ki ni nikoli pozabil omeniti svojih zaslug za prijetje italijanskega pilota. Čeprav se je februarja 1916 frontna črta že nevarno približala Orehovljam in so bili prebivalci pogosto priče "pozdravom" s fronte v obliki posameznih granat, je bil zasilni pristanek italijanskega letala prvovrsten vaški spektakel, njihov prvi pravi stik s sovražnikom.

Že čez pol leta, med 6. soško ofenzivo, je ta sovražnik zasedel njihove kraje in Orehovci so morali za dobro leto oditi v begunstvo.

¹ V orehovskem narečju to pomeni tukaj.

² "Slovenec" in "Slovenski narod" sta v naslednjih dneh poročala o tem dogodku in mu namenila kar precejšnjo pozornost, saj so bili letalski napadi leta 1916 še redki.

³ Ob magistralni cesti Nova Gorica - Ajdovščina je še danes na desni pri Ajševici vidno veliko ravno polje, ki ga je avstro-ogrska armada uporabljala za vojaško letališče.

Italijansko latalo po zasilnem pristanku v Lahovi luži

Bližnji posnetek italijanskega letala

Borut Batagelj

1.04

O IZVORU
BLOŠKIH SMUČI

Vprašanje izvora bloških smuči ni novo. Z njim se je ukvarjalo že nekaj poznavalcev smučarske zgodovine pri nas in na tujem. Sintetično bom poskušal predstaviti nekaj mnenj in dodal malce svojega. Že na začetku pa bi rad poudaril, da konkretnega, historičnega vira o izvoru bloških smuči ni in se je vpričo tega moč upirati le na pomožne, primerjalne metode!

Skozi besedilo bom uporabljal le naziv bloške smuči (-smučanje) vedoč, da smučanje ni bilo omejeno zgolj na Bloško planoto, ampak tudi na Vidovske hribe in njih sosesčino na Notranjskem in Dolenjskem.

Teorija, ki je med raziskovalci bloškega smučanja danes najbolj priznana in bolj kot druge argumentirana, je teorija, ki govori, da je bloško smučanje staroslovanska dediščina. Pred tem pa bom na kratko povzel še nekaj drugih teorij, ki sodobne kritike niso preživele, pripomogle pa so veliko k boljšemu poznavanju in raziskovanju bloškega smučanja.¹

Šved K. B. Wiklund je sprva resno domneval, da so smuči na Bloke zanesli vojaki, ki so prišli v stik s švedsko vojsko v času tridesetletne vojne. To je sklepal glede na prvi opis bloškega smučanja (Valvasor, 1689), po katerem domneva, da se je smučanje moglo razviti v prvi polovici 17. stoletja. Posebni vojaški švedski odredi na smučeh so res že pred tem sodelovali v vojni proti Rusiji, vendar dejanskih poročil o rabi smuči in o stikih s smučarskimi oddelki med leti 1618-1648 ni. Težko bi tudi domnevali, da so Bločanje v tako kratkem času dosegli tolikšno smučko izurjenost kot jo opisuje Valvasor. Glavni argument, ki je spremenil mnenje tudi Wiklundu pa je bil posledica odkritja starosti in razširjenosti južnega smučkega tipa, kamor po Zettersteu sodijo bloške smuči.

Verjetnejša, a tudi že ovržena je hipoteza, po kateri naj bi ruske smuči južnega tipa v naše kraje vpeljal znani vipavski diplomat Žiga Herber-

stein. Med drugim je Herberstein v prvi polovici 16. stoletja potoval tudi po Rusiji in v nemški izdaji potopisa "Moscouia der Hauptstat in Reissen" (1557) jasno opisuje takšen tip smuči. A. Zettersten v razpravi o južnem tipu smuči omenja, da je takšen tip moč najti tudi na Kranjskem in da jih je tja vpeljal baje Herberstein. Podobnega mnenja je bil (v začetku) tudi nemški športni pisatelj C. J. Luther. Tudi pri nas se je v tej povezavi porodila ideja A. Gabru.² V članku najdemo tudi slikovno gradivo. Upodobitev smučarjev, objavljena v Herbersteinovem potopisu, naj bi nastala po spominu na naše smučarje, ki so bili avtorju bolj živo pred očmi kot ruski. Tovrstne domneve se upirajo tudi na bloške smuči z železnimi klamfami, ki so res podobne ruskim z lesenimi robniki za stremena. Takšen prehod iz lesenih robnikov na klamfe je čisto mogoč in zelo verjeten, vendar pa se ob tem odpira vprašanje v zvezi s starejšim tipom bloškega stremena, t.j. z nastankom smuči s štirimi navpičnimi okroglastimi in podolgastimi luknjami. Valvasor in Francisci sta Herbersteinove zapiske poznala in gotovo bi kaj vedela tudi o njegovi domnevni smučarski agitaciji. Herbersteinu je bil tak posel najbrž tuj, sporni so njegovi stiki z domovino in končno, s popularizacijo smuči bi najbrž začel kje bliže dvora. Pravtako je ovržena domneva, da bi smuči k nam uvedel Luka Dobrepoljski, mož iz njegovega spremstva.

V času med vojnama je bila med našimi in tuji raziskovalci zelo aktualna teorija o samoniklem nastanku bloških smuči. Na bloških smučeh namreč najdemo posamezne, verjetno samonikle iznajdbe, ki se tičejo stremen. Prof. A. Melik (Posavska Slovenija, 1959) domneva, da so bloške smuči nastale avtohtono iz krajevnih vzrokov in potreb. Čim preprostejša je iznajdba, tem večja je možnost, da je v različnih časih in krajih samoniklega izvora. Vendar zelo težko bi namreč sklepal, da se je takšna, po moje še vedno nič kaj enostavna priprava, porodila v glavi bloškega kmeta. Pa brez zamere Bločanje. Tako bi mogle smuči na našem ozemlju nastati že v predantičnem času. Če si smem na tem mestu privoščiti malce ironije, bi to danes utegnili biti zelo aktualno za nekatere "zgodovinarje" in njihove domneve o izvoru Slovencev. Eden od pionirjev modernega smučarstva na Slovenskem, E. H. Schollmayer je mnenja, da je lahko avtohtoni element povezan s kulturo lesne, do-

¹ Posamezne teorije okvirno povzemam po Boris Orel, *Bloške smuči*, SAZU, Ljubljana 1964.

² Ante Gaber, *Čez 400 let za sledjo naših smuči*, Slovenski narod, št. 76, 1931.

mače obrti, suhe robe. V knjigi "Auf Schneeschuhen"³ iz leta 1893 jasno zapiše, da se je smučanje na Kranjskem "aus sich selbst entwickelt hat". Vendar pa je lahko razpravljanje o avtohtonosti določenega predmeta zelo problematično. Razvoj smuči in predvsem stremena je, glede na to, da gre za zaključeno geografsko celoto, ki ni imela stikov z oddaljenimi smučarskimi področji, gotovo šel po svoji, samonikli poti. Ta pot je po mojem jasno vidna preko najbrž prvotnega stremena s štirimi luknjicami do uporabe stremena z železnimi klamfami. Ideja smuči pa najverjetneje ni samonikla. Teorija o avtohtonosti je bila smiselna le v času, ko še niso bila znana dejstva, ki nam kažejo na zgodovinsko zvezo s severovzhodnimi območji.

Takšnega mnenja sta tudi B. Orel in S. Guček, po katerih krajše povzemam tudi glavne argumente, ki govorijo o staroslovanskem izvoru bloških smuči.

S. Guček⁴ omenja, da je Badjura že l. 1934 napisal, da so "bloške smučke potomci ruskih smuči". Na to se je Badjura oprl, ko je l. 1917 v vojaški smuški tvornici v Beljaku zagledal par bloškim zelo podobnih smuči, izhajajočih iz nekega guvernementa jugozahodno pod Uralom.

Bloške smuči so po svoji sestavni osnovi še najbolj podobne smučem južnega tipa na severovzhodu, a hkrati kažejo v starejših stremenih značilnosti arktičnega tipa. Zaradi te podobnosti je najverjetneje, da so smuči na to področje zanesli Slovani okoli leta 600. Bloške smuči so kulturni element in po prenosu kulturnega imetja so se smuči na bloškem ozemlju ohranile zato, ker so bili zanje tu izpolnjeni geografski, klimatski in tudi psihološki elementi.

Zgodovinsko zvezo lahko opremo tudi na običaj pustnega drsanja in sankanja, ki ga poleg Rusov, baltskih narodov in Fincev poznajo med Slovani samo Slovenci na bloško-vidovskem ozemlju.

Vpričo zaprtosti področja in nemobilnosti tamkajšnjega prebivalstva se je lotil Orel tudi

antropološkega kriterija na podlagi poročila o razširjenosti krvnih skupin. Zaznavna je povišana frekvenca gena B, ki s pridržkom podpira slovansko teorijo. Tovrstne dokaze je treba jemati z rezervo, tega se Orel tudi zaveda in poudarja, da krvna distribucija na Blokah le posredno podpira domnevo o izvoru bloških smuči.

Velikega pomena pri oceni domneve o staroslovanskem izvoru bloških smuči pa so smuči iz Like-rtve. Rtve so po sestavni osnovi, stremenih in predvsem nazivu nesporno staroslovanska zapuščina in imajo tako velik pomen za bloško smuško kulturo. Rtve so zelo podobne bloškim smučem in kot take pričajo tudi zanje za staroslovanski izvor. Podobnost v imenu s Herbersteinovimi artami, ki jih opisuje v ruskem potopisu, najbrž ni naključna.

Tudi tipičen slovenski izraz smuči (prvotno v pomenu: smuči in sani) je najverjetneje staroslovanski naziv, ki je bil omejen le na določene rodove v prvotni slovanski skupnosti. Podobno kot naziv rta se je tak lahko razvil samo v odmaknjeni ljudski smuški kulturi. Po mnenju prof. Bezlaja je slovenski besedni zaklad najbližje govoru kolonizacijskih območij Pskova, Novgoroda in Oloneca v severni Rusiji, od koder izvira tudi naziv *smučok* v pomenu sani.

V širšem vidiku je pomembno dejstvo tudi to, da Slovenci s širjenjem modernega smučanja nismo prevzeli splošno razširjenega norveškega izraza *ski*, kar je značilno za ostale pomembne evropske jezike, ampak se je utemeljitelj slovenskega smuškega izrazoslovja R. Badjura oprl na starejše, bloško izročilo.

Prvi opis bloškega smučanja sega v leto 1689, ko J. V. Valvasor izčrpno opiše uporabo smuči med kranjskimi kmeti. Smuči imajo že takrat visok uporabnostni nivo in kmetje poleg hoje po ravnem že obvladujejo strmine s pomočjo primerne tehnike. Iz opisa smemo sklepati na daljšo kontinuiteto uporabe smuči že daleč pred Valvasorjem. Na veliko pomembnost tega opisa priča tudi dejstvo, da do leta 1845 ni odmevnejšega poročila. V Kmetijskih in rokodelskih novicah avtor J. Bevc - Podgrivarski⁵ v prvem tovrstnem opisu v slovenščini uporabi naziv smečesmuči. Opis v Novicah in kasnejši opisi, od 30. let tudi tujih raziskovalcev, kažejo na nespreme-

³ E. H. Schollmayer, *Auf Schneeschuhen, Ein Handbuch für Forsileute, Jäger und Touristen, Celovec 1893, str. 20.* - Schollmayer je izrednega pomena, saj se je s svojimi smučarskimi prizadevanji vpisal med pionirje modernega smučanja v srednji Evropi.

⁴ Svetozar Guček, *Slovenija, zibelka smučanja v srednji Evropi, Kmečki glas, Ljubljana 1989.*

⁵ Podgrivarski - (Bevc), *Huda zima na Blokah in raba smečev, Novice 1845, str. 62/63 in 66/67.*

njeno rabo smuči, ki se kot takšne ohranijo do leta 1942, ko italijanske okupacijske oblasti z odlokom prepovejo rabo smuči in tako preprečijo hitrejšo mobilnost fašističnemu upor. Kmetje so smuči pred izročitvijo Italijanom raje pokurili, tako da so danes originalne bloške smuči prava redkost.

Glede na to, da posamezna področja v srednji in jugovzhodni Evropi niso imela tako natančnih opisovalcev kot je bil Valvasor, se mi ponuja drzna misel o posameznih (*slovanski*) smučarskih otočkih v srednji in jugovzhodni Evropi. Podobno kot na Blokah zasledimo kasnejše opise ljudskega smučanja tudi drugje. Podobno kot Bloke so tudi to *odmaknjena področja z ostro klimo, ki so že kot taka pa tudi po značilni zaprti mentaliteti*, ostala starejšim opisovalcem neprijazna, tuja in nezanimiva. S tem bi rad potrdil tezo, ki sicer že nekaj časa velja, da bloško smučanje izven dežel severne in severovzhodne Evrope ni edini takšen pojav do širjenja modernega smučanja, je pa gotovo območje z najvišjo smuško kulturo.

Na slovenskem območju poznamo po opisih še eno tako področje predmoderna ljudskega smučanja, namreč Pohorje. Pohorsko ljudsko smučanje je obdelala T. Urbas. Pričujoči tipi smuči mi dajejo vtis modernejšega tipa smuči. Starejših opisov pohorskega ljudskega smučanja ni in proti letu 1900 postaja vse bolj očitno, da je posledica novega, alpskega smučarskega gibanja.

Orel kratko izraža domnevo še o enem morebitnem ljudskem območju smučanja, za katerega pa nima dovolj podatkov, t.j. Vojskarska planota. Na tem mestu pa lahko zatrdim, da to področje nima ljudskega smuškega značaja, ampak je plod širjenja modernega smučanja iz Dola na Trnovski planoti ob koncu 19. stoletja. V dosedanjem smučarskem zgodovinopisju velja, da se smučanje od tam ni širilo, vendar pa so moje ugotovitve nasprotno utemeljene.⁶

Na tem mestu bi rad opozoril na bistveno razliko med pojavom ljudskega smučanja, ki ga tu tudi obravnavam in je bistveno starejše in preprostejše od pojava modernega smučanja s konca prejšnjega stoletja, ki se je z modernejšo

opremo širilo najprej preko Norveške in je kasneje preko osrednjih alpskih dežel tudi opojilo cel planet.

Domnevo o otočkih pa težko zanika smučanje v okolici Gospića, v Liki, ki je bilo odkrito dokaj pozno, šele po izidu XIX. dela "Rječnika hrvatskog ili srpskog jezika", Zagreb 1955, ob pojasnilu besede "rtve". Pri geslu gre nedvomno za opis ljudskih smuči. Materialno sta ohranjena dva para smuči iz Divosela, ki kažeta značilnosti "ruskih" smuči. Še bolj nedvomen pa je naziv rta, ki je v zelo tesnem etimološkem in pomenskem sorodstvu s staroruskim imenom rta. Tako gotovo ne gre za novotarijo, ki bi dobila staroslovanski izraz.

Smuči so verjetno uporabljali za hojo tudi v zahodni Makedoniji. V krajšem članku v Narodni starini (1938) dr. Filipović piše o rabi krajših smuči s pomočjo katerih se je mogoče zelo hitro premikati. V korespondenci z dr. Orlom Filipović zatrjuje, da gre gotovo za ljudske smuči pred modernimi, vedel je tudi za njihovo ljudsko ime, a ga je žal pozabil. Etnološki muzej v Skopju o rabi takih smuči nič ne ve.

Podobno nerešeno vprašanje so tudi smuči v Črni gori, kjer pa poznajo ljudski naziv za smuči-*kliz* in o obstoju ljudskega smučanja lahko le sklepamo. Kmetje smuči sicer uporabljajo, možno pa je tudi, da je smučanje tja zanesel norveški stotnik Angell, ko je 1893 na smučeh prekoračil Črno goro in z njimi tudi seznanil dvor na Cetinju. Tako poroča C. J. Luther. Domneva je verjetna, vendar sklepam, da bi potemtakem smuči dobile najbrž tuj in ne slovanski izraz. O modernem ali ljudskem tipu smuči lahko zopet le ugibamo.

Domneva o otočkih je gotovo premalo argumentirana in ranljiva, vendar se mi kot takšna postavlja ob dejstvu, da je skoraj nemogoče povezati posamezna področja za katera je izpričano smučanje v predmoderni smuški dobi.

Neposrednih kontaktov med posameznimi področji ni najti in nanje lahko naletimo le v pradomovini Slovanov. Domnevamo, da so Slovani v pradomovini smuči poznali in so jih po razselitvi začeli uporabljati le na naselitvenih področjih z dolgimi zimami in globoko snežno odejo.

Nekateri takšni otočki so se ohranili do prodora modernih smuči in so bili kot takšni tudi

⁶ O tem sem več pisal v članku *Prispevek k boljšemu poznavanju smučarstva na Doli, v: Borut in Marjan Bata-gelj, Smučanje po starem*.

opisani, drugi pač ne in so šli v pozabo. Mogoče bi bilo raziskovanja vredno usmeriti na področje gorate Bosne, Srbije, Bolgarije... Ne bi pa rad izključil možnosti, da je šlo v negotovih, nerešenih primerih za zamenjavo, oziroma za uporabo bolj razširjenih krpelj.

Zelo zanimiv je v tem pogledu zapis G. U. A. Vietha v njegovi "Enzyklopödie der Leibesübungen" iz leta 1794, v katerem ob omembi smuči pri Laponcih zapiše, da so tudi v Tirolskih Alpah v rabi takšne smuči! Najbrž pa tu ne gre za novi otoček, čeprav se kar sam ponuja. Prof. E. Mehl⁷ je mnenja, da gre ali za zamenjavo s Kranjsko ali s krpljami. Vieth, še bolj pa njegov sodobnik GutsMuths (1759-1839), sta storila zelo veliko in resno poskušala širiti uporabno smučanje, vendar brez znanih uspehov. Pravtako bi težko kamorkoli uvrstili smuči švicarskega smučarskega pionirja C. Inselina z njegovi mi, po izgledu precej starejšimi smučmi. Te predmoderne smuči so skupaj z Inselinom dokumentirane na fotografiji. Smuči niti po dimenzijah, niti po stremenu ne ustrezajo dolгим, vitkim norveškim smučem ob koncu 19. stoletja, s katerimi je Inselin prvi smučal v Švici. Najverjetneje gre za pomoto in je fotografija nastala kasneje in kje drugje.

Na koncu pa bi rad predstavil še misel o nam najbližjem poznoantičnem opisovalcu smuči oziroma njihove uporabe, Pavlu Diakonu, ki se ob koncu 8. stoletja v svojem najvažnejšem delu Zgodovina Langobardov dotika tudi tega področja.⁸ Nihče od raziskovalcev pa tega momenta še ni upošteval, oziroma se ga sploh lotil.

Langobardi (Vinili) so germansko pleme, ki izvira iz "smučarske" južne Skandinavije (področje južnega smuškega tipa!), poznali so torej smuči pa še na slovenskem ozemlju so bili prisotni. Zato mi je pred časom po glavi rojila izvirna misel o mogoči njihovi bloški smučarski so-krivdi. Langobardi so se preselili v Panonijo in tu segali na slovensko območje nekje do južne Štajerske, preden so se 568 preselili najverjetneje skozi Vipavsko dolino v Italijo. Langobardi so se po izročilu na pot odpravili ob Veliki noči in so pred zimo najbrž že bili v Italiji, vendar ob dejstvu, da so takrat seleča se plemena potovala v skupinah, bi se lahko zgodilo, da bi kaka sku-

pinica zašla na Bloke in tam pričela "dričati". Sklepati je mogoče marsikaj in tezo o langobardskih smučeh tudi nadalje razvijati. Mogoče pa so Slovani, ki so takrat že prodirali po slovenskem ozemlju in so smuči poznali, langobardske smuči prevzeli in jim dali tudi ime? Sploh bi bilo na marsikatero vprašanje iskati odgovor v pojavu etnogeneze. Takratno zelo burno obdobje je lahko prineslo marsikaj, vendar direktnjših indicev za to niti ne gre iskati.

Poudaril bi tudi rad, da direktnega opisa rabe smuči med Langobardi ni, so jih pa ti v svoji prvotni pokrajini poznali. Opis rabe smuči se naša na divje pleme Skritobinov, ki odpirajo več drugih vprašanj. Kot pravi historiograf se je Pavel že opiral na vrsto virov. Pavel Diakon je opis tega plemena najverjetneje črpal iz Prokopija, ki severno pleme imenuje Skriithifinoi. Naziv je verjetno germanska skovanka za nekakšne drsalce na snegu. To ime bi se kasneje lahko spremenilo v germansko poimenovanje za narod Fincev, ki sebe sicer drugače imenuje.

Domneva o langobardskih smučeh je nova in takšna kristalizira pogled na izvor bloških smuči še iz ene strani in tako je s tem moj namen dosežen. Tej hipotezi dajem možnost, nikakor pa ji ne dajem prvenstvene vloge.

Za ekskurz med Langobarde pa sem se odločil še iz drugega razloga. Pavel Diakon v 1. knjigi, 5. odstavek, ob opisu pokrajine in divjega plemena Skritobinov jasno opiše njihovo praktično rabo smuči pri lovu. Problem pri tem pa nastopi, ko v slovenskem prevodu tega ne moremo razbrati, ker je stavek napačno preveden. V latinskem izvirniku gre razbrati, da ne gre za pobijanje divjih živali z loku podobnim kosom lesa, ampak nekako za to, da v naskoku s pomočjo zakrivljenega kosa lesa, podobnega loku, sledijo zakrivljenega kosa lesa, podobnega loku, sledijo(!) divje živali.⁹

Ta krajši del je manj pomemben glede na celotno vrednost Pavlove Zgodovine in gotovo ne dvomim v prevajalsko znanje pomembnih mož, ki so pri prevodu sodelovali (F. Bradač, B. Grafenauer in K. Gantar). Poudaril pa bi rad, da je uporaba smuči v zgodovini in sploh smučarska zgodovina kot del splošne, "totalne" zgodovine danes veliko premalo poznana in gotovo potrebna večje pozornosti.

⁷ E. Mehl, *Grundriß der Weltgeschichte des Schiffahrens*, Stuttgart 1967.

⁸ Pavel Diakon. *Zgodovina Langobardov*, Maribor 1988

⁹ *Ibidem*, str. 8, - "Saltibus enim utentes, arte quadam ligno incurvo ad arcus similitudinem feras adsequuntur."

POPOTNA PISMA PO KRIVICI "POZABLJENEGA" SLAVJANOFILA

Stretnutie s Európou. Listy Vasilija Panova matke Márii Panovovej z ciest po strednej a juhovýchodnej Európe v rokoch 1841 - 1843. Zostavili Tatiana Ivantyšinová a Marina Dostaľová. Bratislava: Slovac Academic Press, 1996. 130 strani.

Od druhe polovice 30. let 19. stoletja naprej se začne v ruskih akademskih krogih vedno bolj uveljavljati zanimanje za slovanstvo kot etnični in kulturni fenomen. K temu sta gotovo pripomogli ustanovitvi kateder slavistike na Moskovski in Petrograjski univerzi, prevodi del Šafárika, Kollára in drugih slovanskih literatov in znanstvenikov, kakor tudi povečan interes za samo rusko zgodovino in ljudsko slovstvo. Obenem se v tem času med slovanskimi narodi srednje Evrope vedno bolj krepi narodna samozavest, narodni prepoved se bliža vrhuncu in v 40. letih ponekod že odkrito prehaja v nacionalizem, žive pa so tudi različne teorije oz. pogledi na slovanstvo kot integralni del narodnih gibanj.

Eno najtransparentnejših oblik zanimanja ruskih izobražencev za slovanstvo predstavljajo njihova potovanja po slovanskih deželah srednje in jugovzhodne Evrope, na katerih so v večini primerov nastali tudi razni dnevniki, zapisi, potopisi ali pisma, preko katerih so ti t. i. slavjanofili na različne načine informirali in navduševali svoje rojake z etnografskimi, geografskimi, kulturološkimi in zgodovinskimi opisi Slovanov in slovanskih dežel izven okvira Rusije.

Potovanja ruskih izobražencev po deželah srednje in zahodne Evrope v prvi polovici 19. stoletja, spoznavanje evropskega načina življenja in njegovo primerjanje z Rusijo, lahko z uvodnimi besedami urednice knjige T. Ivantyšinove označimo kot posebni sociokulturni pojav, ki je našel izraz v ruski literaturi tega obdobja, vplival na formiranje ruske filozofije in kulture in je v določenih obdobjih veljal kar za nekakšno kulturno neizogibnost oz. pravo modo.

Podobno velja za »odkrivanje« slovanskih dežel v drugi polovici 30. in v 40. letih 19. stoletja,

ko (v povezavi s formiranjem modernega ruskega naroda) pojem slovanske civilizacije kot nasprotja romansko-germanske Evrope postane temeljni kamen argumentacije slavjanofilov v sporih z zahodnjaki o zgodovinski in kulturni identiteti Rusije.

Od druge polovice 30. let je slovanske dežele obiskalo več ruskih izobražencev, med katerimi so bili iz znanstvenega gledišča najpomembnejši nekateri slavisti. Vedno bolj pa se, kot že rečeno, za potovanja odločajo tudi ljudje pod močnim vplivom panslavističnega odnosa do slovanskih narodnih gibanj, ki se v svojih zapisih kompleksnejše kot ostali popotniki lotevajo kulture, družbenega življenja in nastajajočih političnih ambicij Slovanov. Njihov pogled sicer še ni apriori ideološki, vendar pa že napoveduje poznejši idejni razvoj slavjanofilstva.

Pisma Vasilija Panova najlepše pričajo o tem prvem »slovanskem« obdobju mladih slavjanofilov, poleg tega pa je ta termin (kot mlade slavjanofile je označil svoje prijatelje - absolvente Moskovske univerze in sodelavce Moskovskega zbornika) uporabil prav Panov v pismu I. I. Sreznjevskemu,¹ enemu izmed pri nas najbolj znanih ruskih popotnikov po slovanskih (in slovanskih) deželah.

Vasilij Panov, avtor pisem, ki jih v ruskem originalu ter slovaškem prevodu predstavlja knjiga, je izhajal iz premožne plemiške posestniške družine, s slavjanofilskim krogom pa se je zblížal v času študija na Moskovski univerzi, konec 30. let. Od leta 1840 naprej je dosti potoval po Evropi, predvsem Italiji (tudi skupaj z N. V. Gogoljem, kateremu je pomagal prepisovati njegova dela), jeseni 1841 se je v Berlinu vpisal na univerzo, marca 1842 pa je bil Panov že v Pragi, kjer se je začelo njegovo *slovansko potovanje*, o katerem bo govora malce pozneje. Po vrnitvi v domovino l. 1843, se je zaposlil v Arhivu mini-

¹ Izmael Ivanovič Sreznjevskij (1812 - 1880), slavist, univerzitetni profesor in akademik. Med leti 1839 - 1842 je potoval po slovanskih deželah in l. 1841 prišel v Slovenijo. Tako kot za njim Panov je pisal svoji materi in v svojih pismih podrobno predstavljal pokrajine in ljudi, katere je srečeval oz. njihovo kulturo ter navade. Spoznal je skoraj vse slovanske dežele in se med drugimi srečal s Kopitarjem, Prešernom, Dajnikom, Vrazom in Majarjem. Zanimivi so njegovi zapisi o slovanskem jeziku in folklori, še posebej zabavna pa opažanja slovanske piske »kulture«, pobožnosti ter čednih Mick. Iv. Merhar: I. Sreznjevskij na Slovenskem, Dom in svet, 1899, št. 5., str. 129 - 132; št. 6., str. 161 - 166; št. 7., str. 193 - 197.

strstva za zunanje zadeve, večino svoje energije pa je vlagal v urejanje slavjanofilskega Moskovskega zbornika, nekaj pa tudi sam publiciral. Vendar pa njegovo delo nikoli ni doseglo vpliva in slovesa nekaterih njegovih slavjanofilskih sodobnikov in tovarišev,² k čemur je gotovo pripomogla tudi njegova prezgodnja smrt l. 1849. Zato velja Panov za po krivici »pozabljenega« slavjanofila.

A vrnimo se k njegovemu potovanju in pismom, ki jih je (skupaj 11) pisal svoji materi Mariji Aleksandrovni in jo v njih obveščal o svojih doživetjih in opažanjih. Pisma so pisana izredno emotivno in izdajajo silno navezanost na mater, družino in domovino, takšen prijateljski in bližnji odnos pa lahko pri ruski potopisni literaturi najdemo le še pri Sreznevskemu.

Panov se je iz Prage vrnil v Berlin, s potovanjem pa nadaljeval po Gornjem in Spodnjem Lužiškem, kjer ga je zanimalo (tako kot tudi sicer) predvsem življenje preprostega slovanskega prebivalstva in njegov jezik in folklor. Vedno bolj izrazit je postajal njegov interes za etnografijo (kot vodnik mu je služil Šafárikov »Slovanski narodopis«), kar je razvidno predvsem iz poznejših pisem iz slovanskega juga. Septembra 1842 ga je pot privedla do Dunaja (tam se je med drugim srečal z Jernejem Kopitarjem), potoval je po Gradiščanskem in prispel do Gradca. Nato je prepotoval slovensko ozemlje, se v Trstu vkrcal na ladjo in nadaljeval z odkrivanjem južnoslovanskih dežel. Prav njegovo potovanje po Dalmaciji, Črni gori in Hercegovini se zdi najzanimivejše. Eksotike mu ni predstavljala samo narava, temveč tudi posebne navade, folklor in patriarhalni način življenja in včasih celo malce nevarna pot po turškem ozemlju. Srečanju s pravoslavnim srbsko-črnogorskim prebivalstvom je Panov posvetil še posebno pozornost, vprašanju pravoslavja pa nasploh namenja še več prostora kot etnični (so)pripadnosti Slovanov. V nadaljevanju poti je obiskal še Zagreb, Novi Sad, Beograd in Pešto, njegova zadnja postaja na poti po slovanskih deželah pa je bila Bratislava. O intenzivnosti poti, pa tudi o slovanski gostoljubnosti in naklonjenosti do ruskih popotnikov, nam govori že dejstvo, da se je Panov na svoji poti srečeval in družil z najpomembnejšimi slovanskimi osebnostmi tistega časa, kot so bili denimo Šafárik, Jungmann, Palacký, Vuk Ka-

radžić, Kopitar, Sava Tekelija, Petar II. Petrović Njegoš, Ljudevit Gaj, Kollár, Štúr idr.

Za razliko od Sreznevskega Panov Slovencem ni namenjal večje pozornosti in se njegov interes zanje še zdaleč ne more primerjati s tistim, ki ga nameni denimo Pragi, Dubrovniku ali Črni gori. Kljub temu pa v svojem petem pismu materi, napisanem že v Cetinju oz. Dubrovniku oktobra 1842, kar nekaj prostora nameni tudi slovenskim deželam in njihovim prebivalcem. Svojo pripoved začne z odhodom iz Wiener Neustadta:

»Drugi dan, 18./6. septembra³ sem se z diližanso [poštno kočijo oz. izvoščkom, op. T. K.] odpravil v Gradec, kamor sem prispel v ponedeljek zjutraj. Tam sem preživel dva dni, pretežno v čitalnici Johanneuma - to je naziv stavbe in institucije, v kateri je knjižnica, muzej, zbirka antikvit, zgodovinska, naravoslovna družba itd. Njen ustanovitelj je bil nadvojvoda Johann in po njem je tudi poimenovana. Tam sem našel knjige in časopise, povezane samo s Štajersko in jih je težko najti kje drugje. V njih sem dobil nekaj koristnih informacij za moje nadaljnje potovanje. Tja [v Johanneum, op. T. K.] me je odvedel profesor slovenskega jezika na Graški univerzi Koloman Kvas⁴, za katerega sem imel Šafarikovo priporočilo in je bil moj vodič po Gradcu. Od njega sem dobil tudi nekakšne učbenike slovenskega jezika za začetnike.

Vsi Slovani, ki živijo na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, kot tudi na nekaterih ogrskih področjih, ki mejijo na Štajersko, sami sebe imenujejo Slovenci, po nemško pa Vendi. Vsi govorijo isto narečje, skoraj enako kot je srbsko in hrvaško. Ampak tako kot povsod se vsaka pokrajina malce razlikuje s posebno izgovorjavo in nekaterimi svojimi izrazi. Prav tako imajo veliko svojih krajevnih imen. Ta imena se naprej členijo do neskončnosti in samo po njih se med seboj razlikujejo. Pri tem pa kadar koga, ki se ne smatra za Nemca, vprašate »Kdo si?«, vsakdo odgovori: »Jaz sem Sloven (ali Slovenec)« ali »jaz sem

² Npr. D. A. Valufjev, N. A. Rigelman, F. V. Čižov, I. I. Sreznevski...

³ Vst datumt so vodent tako po gregorijanskem kot julijanskem koledarju.

⁴ Koloman Kvas (1790, Sv. Jurij ob Ščavnici - 1867, Gradec). Od l. 1823 do l. 1867 profesor slovenščine na graškem liceju. Glede pravopisnega vprašanja zagovornik danjčice, po njeni prepovedi v šolali l. 1838 pa se opri-me gajice. V l. 1848/49 je nekaj časa predsedoval graški Sloveniji, čeprav se politično ni udeleževal. Slovenski biografski leksikon, Prva knjiga, Ljubljana 1925-1932, str. 601-603.

Slovenka«. Prav tako kot sem v hrvaških vaseh, do katerih sem zašel na poti iz Novega mesta [mišljen je Wiener Neustadt, op. T.K.] srečal kakšno deklico in jo vprašal: »Ali si ti Hrvatica?« in je vsaka veselo odgovorila: »Je, je«, torej »Da, da«.

21./9. septembra je zapustil Gradec in se ob petih zjutraj s kočijo odpravil v Maribor, opremljen s Kvasovim pismom, naslovljenim na vse vaške duhovnike, do katerih bi lahko prišel med potovanjem po Spodnjem Štajerskem. Vendar pa o tem, da bi se kje ustavil in se s katerim izmed njih sestal, Panov ne poroča. V kočiji si je lahko delal zapiske o deželi, ki jo je spoznaval med potjo, izvemo pa tudi za stroške potovanja s kočijo. »Cene v teh kočijah so neobičajno nizke: z Gradca do Maribora je približno 9 milj ali 63 vrst, zase in za prtljago pa sem plačal zlatnik in 20 krajcarjev, torej približno tri rublje.«

S tem podatkom se njegovo zanimanje za Slovence konča, saj v nadaljevanju že poroča o tržaških doživetjih.

Pomen pisem Vasilija Panova v letih 1841-43 se po besedah urednice Ivantyšinove (sicer specialistke za vprašanja in koncepte slovstva v 19. stoletju, zaposlene na Zgodovinskem institutu Slovaške Akademije znanosti v Bratislavi) skriva predvsem v tem, da zapolnjujejo doslej preveč fragmentarno sliko odnosov slavjanofilov do Slovanov v srednji in jugovzhodni Evropi v 40. letih. Panov namreč ne izhaja samo iz teoretičnih presoj, temveč predvsem iz svojih izkušenj. Kot opazovalec je trezen in stvaren, kljub pogostemu navdušenju pa poskuša ostati tudi kritičen. Razen tega je med vsemi ostalimi mladimi slavjanofili najpopolnejše dojemal srečanje z ideologijo slovanskega nacionalizma. S svojimi zaključki je končno (z namenom pomagati Slovanom) želel seznaniti tudi rusko politiko, vendar pa realizacija oz. uspeh teh prizadevanj žal nista znana.

Tone Kregar

PARADOKSI HENRIKA TUME

Henrik Tuma (1858 - 1935) je v galeriji slovenskih osebnosti čisto svojevrsten lik, nekak neznan znanec: kdor se količkaj zanima za domačo politično zgodovino, se mu kratko malo ne more izogniti, hkrati pa ga le stežka ulovi v

kolikor toliko zadovoljive besedne oznake. Razlog za to ni morebiti pomanjkanje vsakovrstnih pričevanj o njegovem delu, temveč izjemna življenjska dinamika, ki ga je v različnih obdobjih silila k zelo netipičnemu ravnanju. Njegova usoda je pravzaprav en sam paradoks: v mladosti je za svoj temeljni vrednotenjski kriterij izbral izkustveno modrost, v zrelih letih in starosti pa je prisegal na marksistično-leninistično dogmatiko, ki jo je poznal zgolj iz potiskanega papirja. Kot študent se je hotel "iz prve roke" seznaniti z življenjskim slogom najrazličnejših družbenih slojev (pri Regenu dunajskega meščanstva, pri grofu Welserheimbu avstro-ogrske aristokracije) in pokrajin (številna potovanja in izleti), s čimer je bil povsem podoben največjemu slovenskemu svetovljanu Pavlu Turnerju (1842 - 1924; podobnost med njima je mestoma prav nenavadna; oba sta se npr. učila madžarščine, kar je bilo med njunimi rojaki ne le tedaj sila nenavadno početje), po "idejni preosnovi" v marksista pa ga celo kritične misli očitvidca usodnega ruskega leta 1917 - nečaka Ferdinanda Leva Tume (1883 - 1961) - niso mogle omajati v apodiktični sodbi o boljševiskem voditelju, ki se je glasila takole: *"Lenina bo štela zgodovina med duhovne orjake našega stoletja; vsak ga sme slaviti. /.../ Jaz sem prepričan, da je ta veliki um preminil prezgodaj zaradi notranje borbe med veliko idejo v sebi in nizko vsakdanjostjo okoli sebe, ker so ga ovirali mali duhovi pri vsakem koraku in so mu onemogočili, da bi izvršil delo osvoboditve ne le ruskega kmeta in delavca, ampak celega delovnega človeštva."*¹ Miselni radikalizem je bil za Tumo končna stopnja osebne razvoja, iščoča prožnost v okvirih najrazličnejših realnih možnosti pa le prehodni pojav. Pri večini ljudi je pot ravno obratna.

Nadalje je mogoče videti precejšen paradoks v Tumovi strastni zavezanosti slovenstvu, ki ga je v prazgodovinskih mislih vodila na kaj čudna pota (bil je naš prvi absolutni avtohtonist: Slovenci so po njegovem sploh prvi ljudje v Vzhodnih Alpah), in hkratnem povsem nekritičnem navduševanju nad internacionalistično ideologijo leve socialdemokracije in komunizma (obsojal je z "nacionalističnim duhom nasičene" socialdemokratske revizioniste, ki so se ob koncu 1. svetovne vojne navduševali nad Jugoslavijo). Narodnost je zanj nekaj takega kot za socialistič-

¹ Prvi junij 1924 v Trbovljah. stenografski zapisnik kazenske razprave v Celju dne 25., 26. in 27. novembra 1924. Tretja izdaja, Ljubljana 1974, 184, 185.

ne režime religija: osebna, celo privatna zadeva. Tuma se tako denimo dolgo časa sistematično izogiba nemškega branja, da bi se kot vnet narodnjak ne nalezal germanskega duha, njegov angažma za slovenske politične cilje (90. leta, čas sodelovanja s podjetnim Andrejem Gabrščkom v goriški Narodno-napredni stranki) pa je le prehodnega značaja. Obenem kot posameznik vse do konca 1. svet. vojne, torej tudi še po "idejni preosnovi", uveljavlja slovenščino v sodnem poslovanju na Primorskem (Goriška, Trst). Vendar po italijanski okupaciji Primorske kljub temu postane eden najpomembnejših zagovornikov kolaboracije: Slovenci na zasedenem ozemlju so deležni njegove kritike zato, ker se v obdobju 1918 - 1920 ne povezujejo s političnimi dejavniki na Apeninskem polotoku. Za celotno Slovenijo Tuma nikoli ne vidi in ne išče enotne rešitve;² osebno je pač dozoreval v času, ko je deželni princip v domači politiki povsem prevladal nad zedinjevalno idejo revolucionarnega leta 1848 in taborskega gibanja 1868 - 1871 (za tak razvoj dogodkov je imel največ zaslug "fanatik oportunitizma", vodilni slovenski politik Taaffejeve dobe Fran Šuklje). Trst kot pristanišče širšega srednjeevropskega prostora je bil zanj absolutno nezdržljiv z vsem slovenskim zaledjem.³ Tako ni presenetljivo, da njegova skepsa do "jugoslovanske rešitve" v prelomnih letih 1917 - 1918 ne izhaja iz nacionalnih pobud, temveč iz privrženosti ekonomističnemu determinizmu v pogledu na svet. Ni čudno, da se ob razsulu habsburške monarhije znajde na isti valovni dolžini z Leninom: ohranitev stare celote bi bila najboljša rešitev, le napolniti bi jo bilo treba z novim, se pravi revolucionarnim duhom.

V svojih spominih se je Tuma razglasil za učitelja, ne politika. Ta samooznaka mu omogoči pisanje pod Goethejevim vodilom: "*Es gibt we-*

nige Biographien, welche einen reinen, ruhigen, steten Fortschritt des Individuums darstellen können." Učitelj, ki se uči, da bi lahko poučeval - to je Tuma. Ko njegov razum pride do (kajpada docela sekularnega) razodetja, do tako rekoč popolnega obvladanja nauka, ki ga ima za pravega - tj. marksizma -, začno spomini presihati. Pravi narativni tok zastane natanko ob idejni preosnovi: eksistenca, ki se prej udejanja v bohotni polnosti živopisnih anekdot in najrazličnejših življenjskih položajev (vsakdanjost, politika, alpinizem), nenadoma postane poligon za vaje v slogu; akter se prelevi v opazovalca, pripovedovalec posameznikove usode v izpovedovalca tez. Od tod dalje "čistega, mirnega in stalnega napredka" weimarskega Olimpijca ne more biti več; zastor je treba spustiti. Samo spektakularna zunanja okoliščina - izbruh prve svetovne vojne - avtorja prisili, da se na temnem ozadju mišljenjskega dogmatizma igra senčnih lutk odigrava dalje: a prave pripovedne telesnosti liki iz tega dela Tumovih pričevanj nimajo več.

Generalna "zgodba" Tumovih spominov izraža Napoleonovo misel iz pogovora z Goethejem leta 1808: Politika je človekova usoda. To je kot težnost: tudi ko se avtor povzpne nad "čisto" politično kariero in se iz liberalca prelevi v marksista - na tej poti je prvi med sonarodnjaki, a ne zadnji⁴ (čeprav je bil potem marksizem marsikaterega slovenskega liberalca bolj diskurziven kakor dejanski) -, ko skratka postane "samo" učitelj, ne uide železni zakonitosti modernega življenja, ki jo je svetu oznanil "mali velikan" iz Korzike: Tumovi nauki so vse do konca eminentno politični. To je mogoče videti iz njegovega strastnega zagovora komunizma na celjskem sodnem procesu zoper napadalce na ORJUNO 1. junija 1924 v Trbovljah.⁵ Ne gre za apologijo enega izmed mogočih pogledov na in v svet, temveč za pravicato predavanje o zgodovini kot nujnosti oz. točneje: o boljševizmu kot zgolj plodu, "danem od zgodovine."⁶ Celo vsako ukvarjanje z ne-politiko je v takem okviru svojevrstna politika. Kaj šele vzgoja! (In ne mo-

² Resda Tuma v 13. poglavju svojih spominov zapiše misel, da bi zmaga centralnih sil v 1. svet. vojni zedinila vse dele slovenskega ozemlja, toda tu gre samo za združitev v habsburški okvir, medtem ko bi deželne meje ostale.

³ V 13. poglavju spominov Tuma poudarja, da je ob koncu 1. svet. vojne zagovarjal tezo o pripadnosti Trsta Jugoslaviji (iz gospodarskih razlogov), vendar je dodal še predlog, da bi Američani in Angleži to mesto prevzeli v svoje roke ter ga internacionalizirali. Nerealističnost takšne rešitve se je pokazala po 2. svetovni vojni.

⁴ Nekaj pa Tuma kot "spoznavalca marksizma" vendarle loči od poznejših slovenskih pristašev tega nauka iz liberalnih vrst: dejstvo, da se je do novega stališča povzpel v času, ko priseganje nanj ni bilo stvar politične konjunktore. Pri njem je vsekakor šlo samo za prepričanje.

⁵ Mimogrede: napadalci na "orjunce" (slednji so brez dvoma izživali in pri tem uporabljali fašistične metode) niso bili kakšno "goloroko ljudstvo", temveč solidno organizirani delavci marksistične usmeritve. Paravojaški formaciji ni imela le Organizacija jugoslovanskih nacionalistov, temveč tudi "proletariat" - ne smemo namreč pozabiti na v zgodovinskepisju še ne docela razjasnjeno vlogo tedanjih Proletarskih akcijskih čet.

⁶ Prvi junij..., 169.

rem si kaj, da se na tem mestu ne bi spomnil duhovite pripombe Josipa Vidmarja, ki jo je ohranil njegov Eckermann Javoršek: Kako naj bom pedagog, če pa moram govoriti resnico?!)

Tumova usoda v slovenskem prostoru je v mnogočem čudno podobna usodi Frana Supila (1870 – 1917) med Hrvati. Obema je "ležalo na duši" predsvem vzgojiteljsko poslanstvo, oba sta z izredno osebno skromnostjo in mišljenjsko jasnostjo hitro pridobila goreče privrženca (zlasti med mladino) in oba sta videla daleč v prihodnost – vendar sta se oba pri tem tudi motila. Tuma kot marksist in občudovalec Lenina, Supilo kot zagovornik jugoslovanske rešitve problemov na vzhodnih obalah Jadrana. Scenarično ozadje njunih življenj je seveda različno: Tuma je človek lokalnega pomena, medtem ko je bil Supilo sovražnik številka ena habsburške monarhije na razvpitem Fridjungovem procesu 1909 in kot tak seveda evropska figura. (Ni čudno, da je postal ena najznamenitejših žrtev "biološkega vojskovanja" z "orožjem", ki se je imenovalo "spirocheta pallida"). Oba pa sta bistvo svojih opravkov utelesila v neki dovolj preprosti resnici, do katere pa se mnogim ljudem, ki se ukvarjajo s politiko, nikoli ni dano prebiti: Vselej obstajata samo dve metodi pristopa k problemu, ki se ju dá povzeti v devizi: zlomiti, a ne upogniti in upogniti, a ne zlomiti. Brezpogojni radikalizem in brezpogojni oportunizem – oba sta patološka pojava – *ne vodita* (oz. bolje: *vodita*) nikamor; na omenjena principa se je treba sklicevati selektivno. Supilo je uporabo prvega načela rezerviral za vprašanja, ki so eksistenčnega pomena za narod, uporabo drugega pa je raztegnil na vse ostale primere.⁷ Tuma je drugačen: do "idejne preosnove" je nepopustljiv zgolj v osebnih zadevah, pozneje pa v ideoloških. Zanj je npr. Ivan Tavčar (1851 – 1923), ki je po 1. svetovni vojni Slovence takole svaril pred komunizmom (zaradi česar izdaja njegovih zbranih del "pod socializmom" ni mogla zajeti tudi stilistično imenitnih publicističnih spisov): "*Neverjetno se mi zdi, da bi se mogel ogrevati sin slovenske zemlje za ruske morije in za razlastitev v smislu ruskega boljševizma. Če naj se na Slovenskem najprej vse na drobne kosce razbije, če naj se vsem, ki imajo še malo premoženja, vzame zadnji košček kruha, potem bo razbita tudi Slovenija, zavládalo bo brezdomovinstvo in rabelj s svojo sekiro bo glavni reprezentant slovenstva. /.../ Če se razlasti posedujoči razred,*

*bodo ti, ki pripadajo temu razredu, vkolikor jili ne bodo pobili, poklali in z različnimi mukami spravili ob življenje, postali proletariat, ki bo začel ruvati proti slovenski sovjetski republiki. /.../ Zatorej bodo komunisti kmalu doživeli, da bodo njegovi voditelji postali novi aristokrati in novi kapitalisti. V tem egoizmu je tičal dosedanji gospodarski napredek, in on bo studenec prihodnjih napredkov! Če ne, se bo vse zgrudilo v smrtno letargijo in posamezniki bodo samo mrtvi deli stroja. življenje za nas ne bo imelo nobene vrednosti, nobene slasti, če bo tisti, ki dela, doživel ravno tako usodo, kakor oni, ki se mu ne bo ljubilo delati,"*⁸ le tip "samozavestnega, krepkega Gorenjca", ki naj bi se nikoli ne potrudil razumeti vodilne ideje liberalizma.⁹ Citat seveda dokazuje nasprotno: Tavčar je znal bistvo liberalnih nazorov očrtati zelo jasno, le da mu ideološko pripravirani Tuma tega ni hotel priznati. Ivan Šušteršič (1863 – 1925), ki je bil "zgolj politik"¹⁰ – to Tumovo mnenje je gotovo zelo točno, zakaj "nekronani vojvoda kranjski" je bil najbrž edini res talentirani Slovenec, ki politike ni imel za popoldansko obrt in je ni kombiniral s pisateljevanjem ali podobnimi opravili – je ob koncu 1. svet. vojne doživel popoln polom. Njegov premagalec je bil "učitelj" – to je za Tumo triumfalen sklep. Vendar pa je treba pripomniti – in to za našega pisca ni posebej utešno –, da v tem primeru ni šlo za učitelja marksizma, temveč za učitelja kmetov Janeza Evangelista Kreka. Torej za učitelja, ki se je (lahko) tudi motil, ne za takega, ki bi zaradi samorazglašene največje naprednosti, znanstvenosti in kar je še takšnih reči moral imeti zmerom prav.

Igor Grdina

BILO BI PA FINO, ČE...

Andreas Moritsch (Hrsg.-Izd.): *Karantanien, Ostarrichi (1001 Mythos)*; Unbegrenzte Geshichte – Zgodovina brez meja; Verlag Hermagoras/Mohorjeva; Klagenfurt/Celovec-Ljubljana-Wien 1997, 200 strani.

Zunanjiku (outsiderju) komaj razumljiva evforija ob avstrijskem mileniju (996 – 1996) je

⁸ F. Zadavec, *Umetnikov Črni ptiuh*, Ljubljana 1981, 117.

⁹ H. Tuma, *Iz mojega življenja*, Ljubljana 1997, 404, 405.

¹⁰ H. Tuma, n. d., 403 in dalje.

⁷ J. Horvat, Supilo, Zagreb 1938, 343, 344

poleg še bogatejše tradicionalno dobre turistične žetve naši severni sosedji navrgla tudi kopico zgodovinarskega in publicističnega čtiva. V ta sklop sodi tudi knjiga, ki jo bomo malce prelistali.

V njej se osem avtorjev iz alpsko-jadranskega prostora (avstrijske Koroške, Slovenije, Furlanije – Julijske krajine in Hessenske) pozabava z različnimi miti od veneto- (in etrusko-) slovenskega do germansko-velikonemškega in novostaroavstrijskega. Zbornik, ki ga je uredil Andreas Moritsch, je nastal kot materializacija prispevkov Andreasa Moritscha, Petra Štiha, Hansa-Dietricha Kahla, Igorja Grdine, Franza Glaserja, Maurizia Buore, Haraldja Krahwinklerja in Güntherja Hödla na znanstvenem srečanju v Tinjah oktobra 1996. Tema tedanjega srečanja je bil obračun s popreproščanjem zgodovine za uporabo med širokimi ljudskimi množicami, za kar je bila milenijska histerija več kot primeren trenutek.

Andreas Moritsch se je v začetni razpravi¹ razpisal o priljubljenih teorijah o etruščanski in venetski genezi Slovencev ter se pri tem dotaknil možnih razlag za nastanek tovrstnih teorij prav v zamejski Sloveniji, skušal pa je razložiti tudi pomen milenijstva za novo vrednotenje avstrijske zgodovine. Milenijsko pirovanje naj bi po njegovem krepilo trhlo avstrijsko samozavest v novi "bruseljski Evropi".

Peter Štih je v uvodu svojega razmišljanja² najprej razložil pojem avtohtonistične teorije, nato pa se posvetil zgodovinskemu pregledu tovrstnih teorij in njihovih nosilcev med Slovenci. Prispevek končuje kratek povzetek metod in motivov avtorjev in pristašev tovrstnega razmišljanja.

Hans-Dietrich Kahl je za podlago pisanja o nemški verziji gosposvetskega mita³ uporabil knjigo Františka Grausa *Živa preteklost (Lebendige Vergangenheit)* iz leta 1975, dotaknil pa se je idej o Karantaniji kot zibelki in prednici NEMŠKE Koroške.

Slavist in zgodovinar Igor Grdina je pronicljivo "obračunal" s karantanskim mitom v slovenski kulturi.⁴ Obračun uvaja kratek kurz o rojevanju mita v stroki (med Linhartom in Grafenauerjem), nadaljuje pa obširen pregled "muzičnih" karantanologov, od literatov (Prešerna, Koseškega, Aškerca, Župančiča, Menarta, Fritza in Rupla, če omenim le najbolj znane) do skladateljev (Savin, Cigan) in slikarjev (Kos, Meško). Avtorjeva razprava je zaradi svoje sistematičnosti in preglednosti v tem zborniku dobrodošlo dopolnilo Štihovemu prispevku, oba sestavka pa bi lahko služila tudi kot hrbtnica pregleda slovenskih mitov.

Razprava Franza Glaserja⁵ uvaja krajši arheološki sklop. Pisec najprej zanimivo razmišlja o podobnostih in razlikah med "roparji grobov", "roparskimi grobarji" in arheologi.⁶ Uvodu sledi zgodovinski pregled arheologije na Koroškem od začetka 19. stoletja, ko so skušali z izkopavanji dokazovati pristnost nekaterih relikvij, preko keltizacije in germanizacije rimskih izkopanin med drugo vojno, vse do izkopavanj, ki jih je nadzoroval in "usmerjal" SS. Glaser na koncu tudi zanimivo opredeli pomen arheologije za vsakdanje politične potrebe – politiki in ideologi se arheologije po njegovem poslužujejo zato, ker je le-ta med vsemi družboslovnimi znanostmi še najbližje naravoslovnim (eksaktnim!) znanostim, izkopavanja pa zelo blizu "znanstvenim" pojmom o poskusih. Vse to je seveda res – težave nastanejo šele tedaj, ko skuša politika (ideologija) tak eksperiment razlagati v skladu s svojimi pričakovanji.

Maurizio Buora je avtor drugega arheološkega prispevka v zborniku.⁷ Svoje pisanje je geografsko omejil na območje med Bavarsko in Dalmacijo, med Gardsko jezero in vzhodno Panonijo, na stik germanske, romanske in slovan-

¹ Andreas Moritsch: "Aber schön wäre es schon, wenn es so gewesen wäre..." (str. 11 - 23).

² Peter Štih: *Avtohtonistične in podobne teorije pri Slovencih in na Slovenskem* (str. 25 - 49). *Schau nur - sogar in slowenischer Sprache (selbstverständlich mit deutscher Zusammenfassung)*. Lobenswert.

³ *Der Mythos vom Zollfeld/Gosposvetsko polje* (str. 51 - 92).

⁴ Igor Grdina: *Der karantansche Mythos in der slovenischen Kultur* (str. 93 - 118). Brez povzetka v avtorjevi materinščini (in očetovščini) – klmi, klmi, ajn pisl weni-ger lobenswert. Še dobro, da stoji *Zgodovina za vse* v podobnih primerih neomajno in kakor hrast trdno v bran jeziku ino rodu svojemu. Torej, dragi Slovenci, ne ostanimo gluhi in slepi za ta prispevek. Javka je: *Zgodovina za vse* III/2, str. 51 - 65.

⁵ Franz Glaser: *Archäologie und Ideologie* (str. 119 - 136).

⁶ *Stvar se precej bolj zvito sliši v nemščini*: Grabräuber, Raubgräber und Archäologen.

⁷ Maurizio Buora: *Neue archäologische Forschung im Alpen-Adria-Raum* (str. 137 - 157). Senza riassunto italiano!

ske kulture. Pisca je pri tem zanimala zlasti možnost internacionalnega in interdisciplinarnega preučevanja poznoantičnih in zgodnjerednjeveških najdb ter skupno vrednotenje rezultatov opravljenega dela.

Zbornik zaključujeta prispevka Haralda Krahwinklerja⁸ in Güntherja Hödla,⁹ ki opravičujeta "prigodniško" naravnost te knjige. Krahwinkler nas posadi v časovni stroj, ki nas odnese tisoč let v preteklost – najdemo se v "Evropi", ki slavi 1. čezalpskega papeža (Gregorja V.), Evropi ki poklanja (in jemlje) Cerkvi posesti in vpliv ter v prostoru in času, kjer mrgoli raznih ostarichijev (to oznako so rabili za vzhodne dele večih držav). Pisec pregledno inventarizira razmere v soseščini – na Ogrskem, Koroškem, Bavarskem, Češkem (in Moravskem) ter Poljskem, zaključí pa z relativiziranjem pomena konkretne darovnice cesarja Otona III. brižinskemu škofu Gottschalku.

Hödl spregovori o sosedstvu Koroške in srednjeveške "Avstrije", njunem sobivanju in končno zlitju. Pri tem uvodoma pojasni nekaj pravil igre med srednjeveškimi "političnimi" sosedomi (deželami, pokrajinami). Značilnost opisane obdobja je bila namreč velika elastičnost pri prehodih lastništva – ozemlja so menjala lastnika z nakupi, zastavami, zakupi, volili, dotami in podobnim, po bridkem meču pa se je posegalo le v skrajni sili.

Tako smo torej na kratko preleteli vseh osem prispevkov tinjskega srečanja '96. Na koncu lahko ugotovimo, da je zbornik opravičil pričakovanja – dotaknil se je nekaterih pomembnejših mitskih fiksacij iz preteklosti pokrajin med Alpami in "Adrijo" in morda k podobnemu podvigu spodbudil tudi druga peresa. Kljub že ošvrknjenim pomanjkljivostim v zvezi z jezikom,¹⁰ je zbornik prepotrebna prva lastovka, ki najinese dolgo in toplo vigred.

Aleksander Žižek

K ZGODOVINI TRŽAŠKEGA SLOVENSKEGA BANČNIŠTVA

Milana Pahor, *Jadranska banka v Trstu*. Narodna in študijska knjižnica, Slovenski raziskovalni inštitut, Trst, 1996; 302 strani.

Tržaškega zgodovinarja Milana Pahorja lahko poleg njegovega goriškega rojaka Marka Waltritscha štejemo za najbolj znanega raziskovalca slovenskega bančništva med primorskimi Slovenci. Zaslovel je že s svojo monografijo Slovensko denarništvo v Trstu (1880-1918), ki je izšla v Trstu leta 1989, sedaj pa prihaja med nas z bogato ilustrirano monografijo o enem najpomembnejših slovenskih denarnih zavodov.

Kdor razmišlja o slovenskih gospodarskih vprašanjih v novem veku, se bo neprestano srečeval z ugotovitvijo, da je bilo med nami dovolj bogatih ljudi, vendar pa ne dovolj prostega kapitala, ki ga zahteva zahtevnejše poslovno življenje. Prav zato so se med nas iz sosedstva naselili številni posamezniki (vsi poznamo predvsem Zoise), ki so prevzemali v svoje roke nekatere najbolj donosne gospodarske dejavnosti. Velja poudariti, da ti t. i. tujci niso delali iz sovraštva do tukajšnjega prebivalstva, ampak iz realnih ocen donosnosti vloženega kapitala.

Posamezniki so v našem prostoru že zelo zgodaj v 19. stoletju iskali možnosti združevanja malih kapitalov. Na eni strani so hoteli seveda bogateti, na drugi pa tudi preprečevati odlivanje kapitala v tujino. Zelo dolgo časa, kar nekaj desetletij, so jih privlačile zavarovalnice. Pri tem je bil Trst velik vzgled. Pahor z vso pravico poudarja ugled tržaških zavarovalnic, ki so imele pri nas svoje agente. Na našem področju je potekal zanimiv konkurenčni boj med dunajskimi in graškimi na eni in tržaškimi in milanskimi na drugi strani. Ponesrečen poskus s Prvo občno zavarovalno banko Slovenijo (k temu je prispeval tudi borzni krah 1873. leta) je tem prizadevanjem za daljši čas naredil konec. Češka Slavija je lahko izvedla svoj zmagoviti pohod.

Že v taborskem gibanju, ki ni imelo le politične, ampak tudi gospodarske vsebine, zasledimo pozive k načrtnim prizadevanjem za bogatitev

⁸ Harald Krahwinkler: *Ostarrichi und seine Nachbarn: das östliche Mitteleuropa um das Jahr 1000* (str. 159-180).

⁹ Günther Hödl: *Kärnten und Österreich im Mittelalter. Eine politische Nachbarschaft* (976-1335) – (str. 181-200).

¹⁰ *Precej raje kot to, kdo je izdajo knjige finančno podprl, bi v slovenščini prebral vsaj povzetke referatov! Isto pravico priznavam seveda tudi italijanskim bralcem – saj smo vendar im Alpen-Adria-Raum, Himmellaudon!*

slovenskega naroda kot posameznikov in kot celote. Ker v vodstvu narodnega gibanja ni bilo izjemno bogatih posameznikov, so bile želje po narodnem denarnem zavodu, ki bi iz dobičkov financiral tudi narodne projekte, več kot upravičene. Glede na slovensko mentaliteto in premožnost, so se jim zdele najbolj primerne hranilnice in posojilnice. Tako je bila 1891. leta ustanovljena Tržaška posojilnica in hranilnica, kar šteje Pahor za prelomni trenutek v razvoju tržaškega slovenskega bančništva.

Oktobra 1905 je začela poslovati Jadranska banka. To je za Pahorja druga prelomna letnica v zgodovini tržaškega slovenskega bančništva. Sledili so ji še nekateri drugi slovenski denarni zavodi. Razvoj je šel v smeri, za katero bi lahko rekli podobno kot pravimo za prvo polovico 19. stoletja: "Kdor v gospodarstvu kaj pomeni, posluje tudi v Trstu." Obetavni razvoj je pretrgala I. svetovna vojna.

Jadranska banka je bila poslovna banka, denarni zavod, ki se ni omejeval le na bančno področje, ampak je ustanavljala tudi razna pridobitna podjetja. Njeni dobički so bili namenjeni tudi slovenskim kulturnim in prosvetnim prizadevanjem. Zrasla je iz domačih potreb s pomočjo tamkajšnjih južnih Slovanov, ki so bili v Trstu zelo številčni, in posredno tudi Čehov. Kljub konkurenci italijanskih, nemških in madžarskih bank se je naglo uveljavila in postala hrbtenica slovenskega bančništva v Trstu, ki je bilo na predvečer svetovne vojne že enakovredno italijanskemu.

Jadranska banka je bila kot delniška družba ustanovljena 29. oktobra 1905. Za njo so stali politični prvaki tržaške Edinosti. Prvotna glavnica je bila v 2500 delnicah v nominalni vrednosti 400 kron. Toliko je takrat na primer znašal dober kredit za obnovo po trtni uši prizadetega dolenskega vinograda. Že po nekaj tednih je imela svojo stavbo, pomemben zunanji znak solidnosti, in razširila dejavnost s tipično bančnih poslov še na področje špedicije, industrije in pomorstva. 1908. leta je v Opatiji ustanovila svojo prvo izventržaško podružnico.

Po nakupu lastne stavbe je banka začela poslovati zelo podjetno. Izžarevala je slovensko tržaško podjetnost, ki jo Slovenci premalo poznamo, cenimo in posnemamo. Glas o njej je segel celo med slovenske izseljence. Že maja 1906 je podvojila delniško glavnico. Tretjina delnic je

bila na voljo novim delničarjem. 1908. leta je bila glavnica dvignjena na 3.000.000 kron. Banka je bila že usidrana ob Jadranskem morju, z delniško družbo Dalmatia pa je posegla neposredno v pomorstvo. Ustanovila je tudi komisionarsko in špedicijsko družbo Balkan. Med njene večje uspehe moramo omeniti prevzem Trgovsko-obrtne banke v Ljubljani 1911. leta, ustanovitev podružnic v Dalmaciji in celo na južnem Jadranu. Silno pomembna je bila tudi podružnica na Dunaju, ki so jo ustanovili 1914. leta in pomeni izjemno ambiciozno potezo. Med I. svetovno vojno je glavnico dvignila za 50% z 8 na 12 milijonov kron in mislila po vojni seči celo na zavarovalno področje. Seveda razvoj ni bil enostaven, poleg konkurence se je morala spopadati tudi s kranjskocentrizmom, ki ga je v tem primeru poosebljal Ivan Hribar. V Italiji je banka delovala do leta 1927, ko je šla v likvidacijo.

Kot posebno odliko Pahorjeve knjige bi omenili dokaj podroben opis delovanja denarnega zavoda po I. svetovni vojni, ko je slovenska banka morala začeti poslovati v italijanski državi. Problem je večplasten. Na eni strani imamo seveda opraviti z ukrepi, ki so normalni, ko država pridobi nova ozemlja. Komisarji so v takih primerih nepogrešljivo sredstvo. Naslednje vprašanje je tipično gledanje nove države, ki je sumničava do novih državljanov in zlasti njihovih podjetij. Ne le Italija, tudi druge države so zahtevale v takih primerih nacionalizacijo, ki bi jo lahko prevedli kot ponašanje ne pa podržavljenje. V primeru slovenske tržaške banke je bil seveda tak ukrep nelogičen, saj so bili poslej tudi tržaški Slovenci italijanski državljani, vendar niso bili Italijani. Tu opazimo vpletanje italijanskega šovinizma. V ves ta preplet težav pa poseže še vrsta drugih problemov: valutno vprašanje (to je menjava kron v lire), vprašanje vojnih posojil poraženi in hkrati še sovražni državi... Kot da ni vsega dovolj pa se tu pojavi še problem vračila bančnega premoženja, ki je bilo zaradi bližine fronte med prvo svetovno vojno iz varnostnih razlogov prepeljano na Dunaj, poleg tega pa še problem odnosov s podružnicami, ki so bile poslej v Avstriji in v Jugoslaviji. Ni šlo za kvadrato kroga, veliko manj pa problem tudi ni bil zapleten. Delno ga je zapletala seveda tudi sama banka, ki je krepila svoje pozicije v Jugoslaviji, kjer je tudi sodelovala v nacionalizacijah. To seveda v Trstu ni bilo neopaženo, banka je postajala vse bolj "tuja" novi državni sredini, kot slovensko in celo jugoslovansko orientirana pa predvsem trn v peti italijanskim

nacionalistom. Zato seveda ni čudno, da je ob napadu na Narodni dom 13. julija 1920 bila napadena tudi Jadranska banka. Njeno vodstvo je začelo na glas razmišljati o prenosu sedeža iz Trsta v Jugoslavijo. To seveda ni bilo dovoljeno. Banka je iskala nove možnosti na drug način. V Beogradu je 1921. leta ustanovila delniško družbo Jadranska banka v Beogradu, ki pa je imela svoj dejanski center v Ljubljani. Tu so istega leta ustanovili tudi d.d. za mednarodne Transporte Balkan, ki jo po imenu že tudi poznamo kot njeno podjetje iz Trsta. Da se banki v Trstu piše črna usoda, je bilo razvidno tudi iz dejstva, da se ji je pridobitev državljanstva zavlekla iz leta 1921 v leto 1924, ko je bila uradno le še Banca Adriatica, kar kaže tudi na italijansko finančno prevlado, posledico načrtovane nacionalizacije. Bila je namreč poslovno uspešna, saj je v letih 1918-1920 imela znaten dobiček, dividende so v tem času narasle za 50% in bi je ne bilo modro enostavno zatreti. 1921. leta je banka dvignila glavnico s 15 na 30 milijonov lir, svojo perspektivo pa je videla predvsem kot bančna posrednica med Jugoslavijo in Italijo, kar je bilo seveda dokaj modro.

1922. leta je Jadranska banka iz Beograda prevzela jugoslovanski del tržaške Jadranske banke. Postala je izredno aktivna in veliko investirala v različne družbe po slovenskih, hrvaških in bosanskih krajih. Politično se je zelo hitro balkanizirala. V njenem vodstvu so začeli dobivati velik vpliv ljudje, ki so bili po značaju in odnosu do naroda daleč od ustanoviteljev tržaške Jadranske banke.

Tržaška Jadranska banka je poslovala naprej in že leta 1922 zašla v težave, ker se je zainvestirala. Vrsta težav je bila tudi objektivnih in so izvirale iz novih, predvsem pa neurejenih političnih razmer. Ker je sokrivdo za njeno stanje priznala tudi italijanska država, so njen problem reševali na meddržavni ravni. Banko so še dodatno obtožili goljufij na škodo države, ker naj bi izrabljala spremembo kron v lire. Slovenske pozicije v Jadranski banki so bile tako skrajno oslabiljene. Okrepila se je moč tistih, ki so bili bolj pragmatični do novih oblastnikov, predvsem pa so bili pripravljeni bolj zasledovati osebne interese, kar je bilo tuje ustanoviteljski skupini. 1923. leta je skupina italijanskih finančnih in političnih osebnosti prevzela večino delnic, ki so bile dotlej v lasti banke ter si zagotovila večino na bližnjem občnem zboru delničarjev. Take usode banke je bila nemalo kriva tudi njena

uprava, delno pa težave, ki so izhajale iz I. svetovne vojne. Pričakovanje, da bodo njeno stanje rešili na meddržavni ravni v okviru urejanja odnosov med Italijo in Jugoslavijo, se je izkazalo za naivno. Italijanske in jugoslovanske diplomate so tržaški Slovenci premalo zanimali. Jadranska banka se je preobrazila v Banca Adriatica. Izgube banke torej ne gre pripisovati zgolj fašizmu in italijanski državi (njune krivde seveda ne gre spregledati), ampak tudi poslovnosti takratnega vodstva. Reševanje s pomočjo novega kapitala je pomenilo tudi italijansko nacionalizacijo. Pri sanaciji je sodelovala tudi Jadranska banka iz Beograda.

Nadaljnja leta so pokazala, da sta bili tako Banca Adriatica kot Jadranska banka trhli ustanovi. Slednja se je združila s Podonavsko banko v Beogradu, Banca Adriatica pa je šla v stečaj. Ko človek prebira ta del Pahorjeve knjige, se ne more otresti paralel z današnjimi časi. Osebni interesi posameznikov so bili nad poslovnimi bančnimi in predvsem narodnimi.

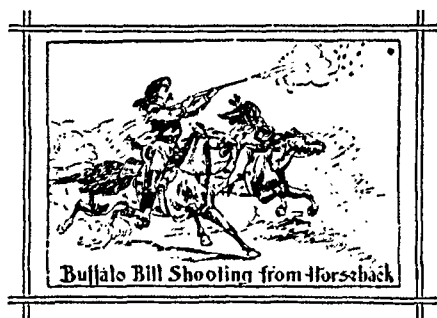
Milan Pahor je napisal knjigo o Jadranski banki z veliko skrbjo in ljubeznijo. Mogoče slednja celo nekoliko prekriva slabe poslovne odločitve vodstva banke, ko je ta prešla v okvire italijanske države. Ne bi bil rad zloben, toda tudi pri analizi nedavnega propada Tržaške kreditne banke smo bili pripravljeni iskati vse mogoče politične momente. Za nas osebno, za Slovence kot celoto in za našo državo še posebno, bi bilo veliko bolje pokazati s prstom na ljudi, ki jih na čelu tako pomembnih denarnih zavodov nikoli ne bi smelo biti. Potrjuje se stara modrost, da so politične odločitve v gospodarstvu kratke sape. Še tako lepe in dobre ideje slej ko prej izrabijo ljudje, ki zlorabljajo našo naivnost in ljubezen do naroda za lastno bogatenje.

Ob koncu predstavitve nedvomno izjemne knjige Milana Pahorja je treba opozoriti še na neko načelno stališče. Slovenci kot velika večina malih narodov gledamo na svojo preteklost zelo čustveno. Tudi sam se v prihodnosti ne mislim odpovedovati svoji naravi, ki ji je to zelo blizu. Zlasti v zvezi z nacionalno problematiko povezanimi vprašanji naštevamo preveč političnih momentov. Pri gospodarski zgodovini in še zlasti bančništvu pa takim gledanjem ne smemo podleči. Ekonomija je znanost in denarništvo je njen silno pomemben del. Tu veljajo druge zakonitosti in kdor jih ne upošteva, ne sme posledic lastnih slabih odločitev pripisati zgolj

sovražni politiki. Ta je bila stalnica tržaških razmer in kdor je ne upošteva in ji da povod, je večji krivec kot ona sama. Tu moramo biti Slovenci dovolj samozavestni in pogledati resnici v oči. Samoprevara je neperspektivna, je izraz defetizma, ki pelje v pospešeno asimilacijo. Po-

vsem se strinjam z mnenjem avtorja, da je na propad banke vplival cel sklop momentov, od političnih do ekonomskih. Sam se ne strinjam zgolj s tem, da druge podcenjujemo.

Stane Granda

ZGODOVINA ZA VSE

Nova slovenska znanstvena revija, polna zanimivih in kratkočasnih zgodb, ki jih piše življenje.

VSE ZA ZGODOVINO

Vse informacije lahko dobite na sedežu Zgodovinskega društva Celje (Muzej novejše zgodovine Celje), Prešernova 17, 3000 Celje
tel.: (063) 40-530, fax: (063) 405-330.

Na voljo so vam vse številke po ugodni ceni.

UDK 628.14(497.4 Maribor)

MLAKAR Jasna, zgodovinarica, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

Razvoj mariborskega vodovoda

ZGODOVINA ZA VSE, 5/1998, št. 1, str. 5-20

Avtorica nam v razpravi razkriva velike, dvajset let trajajoče odpore pred napeljavo vodovoda v Mariboru. Po mnogih zapletih je Maribor leta 1902 končno dobil vodovod, ki je prispeval k modernizaciji načina življenja prebivalcev tega Štajerskega mesta.

UDK 316.343.652(-163.6):940.31

STERGAR Rok, študent zgodovine, Majde Vrhovnik 32, SLO-1000 Ljubljana

"Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz"
Nekaj drobcev o volunh in vojaki

ZGODOVINA ZA VSE, 5/1998, št. 1, str. 21-29

Razvoj vojaškega vmešavanja v politiko v času prve vojne in s tem povezanega političnega obračunavanja s Slovenci želim le sumarno predstaviti, v tekstu pa bom podrobneje obravnaval v naslovu razprave navedeno poročilo iz leta 1916, ki se mi zdi vredno posebne predstavitve. Tekst o političnih ciljih slovenske inteligence nam daje dober vpogled v logiko, ki je stala za takratnim dogajanjem.

UDK 940.4 : 591.5

LAVRENČIČ Aleksander, zgodovinar, OŠ Majde Vrhovnik, Gregorčičeva 16, SLO-1000 Ljubljana

Ko žival postane človeška, se ne zmeni za korenine lastnega debla
(Basni iz obdobja 1914-1918 / usode zamolčanih junakov vseh vojn)

ZGODOVINA ZA VSE, 5/1998, št. 1, str. 30-36

Človek ni žival uporabljal le za prehrano, delo, ali pa jih gojil kot hišne ljubljence. V vseh vojnah, ki jih je povzročil, so trpele tudi živali, plen in odlikovanja pa so si razdelile prave svinje - svinje na dveh nogah.

UDC 628.14(497.4 Maribor)

MLAKAR Jasna, Historian, History Department, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Aškerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

The Development of the Maribor Waterworks

HISTORY FOR EVERYONE, 5/1998, No. 1, pp. 5-20

In her article, the author describes the strong resistance to the laying down of the waterworks pipes in Maribor, which lasted for twenty years. In 1902, after numerous complications, Maribor finally got its waterworks system, which contributed to the modernisation of the way of life in this Styrian city.

UDC 316.343.652(=163.6):940.31

STERGAR Rok, History Student, Majde Vrhovnik 32, SLO-1000 Ljubljana

"The Political Aims of the Slovene Intelligentsia"
A Few Facts on Spies and Soldiers

HISTORY FOR EVERYONE, 5/1998, No. 1, pp. 21-29

The author gives only a brief summary of the development of increased military interference in political affairs during World War I and the political actions against the Slovenes it involved, while the report from 1916 quoted in the title, which he considers worthy of special attention, is dealt with in greater detail. The text on the political aims of the Slovene intelligentsia gives a detailed insight into the logic of the developments of the time.

UDC 940.4 : 591.5

LAVRENČIČ Aleksander, Historian, OŠ Majde Vrhovnik, Gregorčičeva 16, SLO-1000 Ljubljana

When an Animal Becomes Human-Like, It Does Not Bother about the Roots of Its Own Tree Anymore
(Fables from the Years 1914-1918 / the Destinies of the Unsung Heroes of all Wars)

HISTORY FOR EVERYONE, 5/1998, No. 1, pp. 30-36

Throughout history, mankind has not used animals solely for food and work, or kept them as pets. In all wars started by the human animal, animals have also suffered greatly. The loot and medals, however, were divided amongst the real pigs - the pigs on two legs.

UDK 316.72(497.4 Ljubljana) "1915/17"

KODER Metka, zgodovinarica, Slap 28, SLO-4290 Tržič

"Na jugu se ponavljajo časi očeta Radeckega"
Vsakdanje življenje v Ljubljani med prvo svetovno vojno

ZGODOVINA ZA VSE, 5/1998, št. 1, str. 37-56

Avtorica obravnava vsakdanje življenje v zaledju soške fronte v letih 1915-1917. Številna časopisna poročila prinašajo predvsem novice o vsakdanjiku v deželnem stolnem mestu Ljubljani, ki ga daleč proč od bobnenja topov pestijo razne tegobe in nevšečnosti.

UDK 940.4(044.2)Mežan L.

KERNEL Davor, zgodovinar, Koče 62b, SLO-6258 Prestranek

Pisma avstro-ogrskega vojaka 1917-1918

ZGODOVINA ZA VSE, 5/1998, št. 1, str. 57-76

Razprava obravnava občutja slovenskega vojaka iz prve svetovne vojne, ki so razvidna iz ohranjenih pisem. Iz korespondence je razvidna tesnoba, ki je prevladovala v prvih bojnih linijah. Antipod klanju na fronti je bila narava. Narava je tista, ki lahko potrpi in o njej govori pisec le v superlativih. Rdeča nit pisem pa je izpovedovanje ljubezni vojaka Lea Mežana do gdč. Jože Kobal, s katero si je junak zgodbe dopisoval. Leo je zelo čustven človek, čigar sla po življenju je bila občudovanja vredna. Vendar mu ni bilo usojeno doživeti konca države, za katero se je tako vestno boril in svojo požrtvovalnost plačal z življenjem. Padel je julija 1918.

UDK 940.531.63(497.4 Celje) Stiger W.

FERENC Tone, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SLO-1000 Ljubljana

Celjski vohun Werner Stiger

ZGODOVINA ZA VSE, 5/1998, št. 1, str. 77-92

V Celju je v začetku druge svetovne vojne deloval nacistični vohunski center, ki ga je vodil celjski trgovec Werner Stiger. Avtor obravnava njegovo vohunsko delovanje in beg pred jugoslovanskimi oblastmi v Avstrijo. Zgodba razkrije, da je Stigerja pred aretacijo posvaril celjski policist Alojz Emeršič, ki je med vojno deloval pri gestapu. Pod nemško okupacijo je Stiger deloval v nemški obveščevalni službi v raznih mestih Jugoslavije.

UDC 316.72(497.4 Ljubljana) "1915/17"

KODER Metka, Historian, Slap 28, SLO-4290 Tržič

"The Times of Father Radetzky Are Repeating Themselves in the South"
Everyday Life in Ljubljana During the First World War

HISTORY FOR EVERYONE, 5/1998, No. 1, pp. 37-56

The author presents everyday life in the hinterlands of the Isonzo River Front from 1915 to 1917. Numerous newspaper reports focus particularly on the everyday life in the regional capital of Ljubljana. Far away from the roaring of the cannons, the city was stricken by troubles and misfortunes of its own.

✂

UDC 940.4(044.2)Mežan L.

KERNEL Davor, Historian, Koče 62b, SLO-6258 Prestranek

The Letters of An Austro-Hungarian Soldier 1917-1918

HISTORY FOR EVERYONE, 5/1998, No. 1, pp. 57-76

The article deals with the feelings of a Slovene soldier from the First World War which can be discerned from a number of his preserved letters. They reveal the feelings of anxiety that prevailed in the front lines of battle. Nature in the soldier's letters is diametrically opposed to the man-slaughter on the front lines. It endures and is the only thing in his surroundings he speaks of in superlatives. The fil rouge of the letters, however, is the love declared by soldier Leo Mežan (the hero of this story) for Miss Joža Kobal, whom he kept up a correspondence with. Leo was a very emotional man whose love of life was to be admired. Yet he was not destined to survive the fall of the state for which he had fought for so uprightly and which demanded of him the ultimate act of self-sacrifice. He died in July, 1918.

✂

UDC 940.531.63(497.4 Celje) Stiger W.

FERENC Tone, Ph.D., Scientific Adviser, Institute of Modern History, Kongresni trg 1, SLO-1000 Ljubljana

Werner Stiger, the Spy from Celje

HISTORY FOR EVERYONE, 5/1998, No. 1, pp. 77-92

At the beginning of the Second World War, a Nazi spy-centre operated in Celje, led by Celje's tradesman Werner Stiger. The author presents his spying activities and how he fled from the Yugoslav authorities to Austria. The article reveals that Stiger received warning of his imminent arrest by Celje's police officer Alojz Emeršič, who was a Gestapo operative during the war. Under German occupation, Stiger worked for the German intelligence service in various cities of Yugoslavia.

NAROČILNICA

☐ Želim postati naročnik revije Zgodovina za vse (št. izvodov)

Letna naročnina je 2.000 SIT (za dijake in študente 1.500 SIT)

☐ Želim prejeti naslenje izvode starejših letnikov po 800 SIT (obkroži želeno)

I/1 ... izvod/ov

II/1 ... izvod/ov

III/1 ... izvod/ov

IV/1 ... izvod/ov

I/2 ... izvod/ov

II/2 ... izvod/ov

III/2 ... izvod/ov

IV/2 ... izvod/ov

Ime in priimek

Naziv podjetja ali ustanove

Naslov

Pošta Kraj

Naročilnico pošljite na naslov: **Zgodovinsko društvo Celje**

(Muzej novejše zgodovine Celje)

Prešernova 17, 3000 Celje

NTRC

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo: Zgodovinsko društvo Celje

Založilo: Zgodovinsko društvo Celje

Uredniški odbor: Janez Cvirn, Bojan Cvelfar, Branko Goropevšek, Igor Grdina, Branko Lesjak, Andrej Studen, Anton Šepetavc, Branko Zver, Aleksander Žižek

Urednik: Andrej Studen

Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič

Prevod v angleščino: Katarina Kobilica

Prevod v nemščino: Tina Bahovec

Lektor: Anton Šepetavc

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus

Naklada: 400 izvodov

Finančna podpora za natis revije:

Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije

Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije

Zavod za odprto družbo – Slovenija

ISSN 1318-2498

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije, 415-84/94 mb, sodi revija Zgodovina za vse med proizvode, za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov.

**JASNA MLAKAR
ROK STERGAR
ALEKSANDER LAVRENČIČ
METKA KODER
DAVOR KERNEL
TONE FERENC**

CENA: 1.500 SIT